

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ**

Λεωνίδας Οικονόμου

ΚΕΙΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

**Κωδ. Μαθήματος 520047
Ακ. Έτος 2011-2012**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Περίγραμμα μαθήματος
2. Ο αστισμός του Λούις Γουίρθ και η κριτική. Αδημοσίευτο κείμενο.
3. «Το εθνογραφικό έργο της Σχολής του Σικάγου και η αστική ανθρωπολογία». Έχει δημοσιευτεί στο Ν. Χ. Τάτσης και Μ. Θανοπούλου (επιμ.) *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σ. 149-165.
4. Καταστασιακή ανάλυση και κοινωνικά δίκτυα. Αδημοσίευτο κείμενο.
5. «Αστική μεγέθυνση και περιβάλλον στο δυτικό κόσμο». Έχει δημοσιευτεί στο Θ. Ανθοπούλου και Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg, 2005, σ. 167-187.
6. “‘Οικόπεδα με δόσεις’: Η παραγωγή του χώρου στην αθηναϊκή περιφέρεια (1950-1960)”. Έχει δημοσιευτεί στο Κ. Γιαννακόπουλος και Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι Χώροι στην Πόλη. Χωρικές Προσεγγίσεις του Πολιτισμού*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2010, σ. 77-116.

ΒΑΣΙΚΕΣ ΘΕΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΜΑΘΗΜΑΤΟΣ
ΚΑΙ ΚΕΙΜΕΝΑ ΜΕΛΕΤΗΣ

Στα κείμενα μελέτης περιλαμβάνονται μόνο όσα
καθίστανται άμεσα διαθέσιμα στους φοιτητές

Μάθημα 1ο: Εισαγωγή στην αστική θεωρία

Εισαγωγή στην αστική ανθρωπολογία. Οι βιομηχανικές πόλεις του 19ου αιώνα. Η πρόσληψη των μεγαλουπόλεων στο 19ο αιώνα. Η κλασική κοινωνιολογική σκέψη για το αστικό φαινόμενο.

Κείμενα μελέτης

Οικονόμου, Λεωνίδα, 2005, “Αστική μεγέθυνση και περιβάλλον στο δυτικό κόσμο”. Στο Θ. Ανθοπούλου και Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg, 2005, σ. 167-187.

Stevenson, D., 2007, *Πόλεις και Αστικοί Πολιτισμοί*, Αθήνα: Κριτική, κεφ. 2.

Μάθημα 2ο και 3ο: Η Σχολή του Σικάγου

Ο Γκέοργκ Ζίμελ. Η αστική κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου (1910-1940). Η προσέγγιση του Robert Park. Η γεωγραφία της μεγαλούπολης: “φυσικές περιοχές” και “κοινωνικοί κόσμοι”. Η κοινωνία και ο πολιτισμός της μεγαλούπολης: “δευτερεύουσες” σχέσεις και αστικοί υποπολιτισμοί. Η αστική εθνογραφία της Σχολής του Σικάγου.

Κείμενα μελέτης

Stevenson, D., 2007, *Πόλεις και Αστικοί Πολιτισμοί*, Αθήνα: Κριτική, κεφ. 2.

Οικονόμου, Λεωνίδα, 2009, “Το εθνογραφικό έργο της Σχολής του Σικάγου και η αστική ανθρωπολογία” στο Νικόλαος Τάτσης και Μαρία Θανοπούλου (επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 149-165.

Μάθημα 4ο και 5ο: Μετά το Σικάγο: Η έννοια της πόλης στην αστική ανθρωπολογία

Η πόλη και ο αστικός τρόπος ζωής σύμφωνα με τον Louis Wirth (Γουίρθ). Η κριτική των θέσεων του Γουίρθ και γενικότερα της Σχολής του Σικάγου. Η προβιομηχανική πόλη. Ορθογεννητικές και ετερογεννητικές πόλεις. Οι πόλεις των Γιουρούμπα. Οι απαρχές του αστισμού και οι διαφορετικές αστικές παραδόσεις. Οι αποικιακές πόλεις. Η πόλη στο χρόνο και το χώρο. Ο ορισμός και η σημασία της πόλης σε διαπολιτισμική προοπτική. Από την ανθρωπολογία στην πόλη στην ανθρωπολογία της πόλης.

Κείμενα μελέτης

Οικονόμου, Λ., 2009, κείμενο σημειώσεων με τίτλο: “Ο αστισμός του Λούις Γουίθ και η κριτική”.

Μάθημα 6ο: Η κοινωνική οργάνωση των πόλεων

Η αστική ανθρωπολογία στη Βρετανία, τις ΗΠΑ και τη Γαλλία (1940-1980). Εθνογραφικές προσεγγίσεις στην κοινωνική οργάνωση και τον πολιτισμό των πόλεων. Η πόλη των τομέων και των δικτύων. Το κοινωνικό δίκτυο ως ακτινογραφία της αστικής ζωής και φορέας της κοινωνικής δράσης. Μορφές αστισμού και τύποι αστικής ζωής. Διεθνικά κοινωνικά πεδία και δίκτυα.

Κείμενα μελέτης

Οικονόμου, Λ., 2011, κείμενο σημειώσεων με τίτλο: “Καταστασιακή ανάλυση και κοινωνικά δίκτυα”.

Μάθημα 7ο Αστική τοποθεσία, πόλη και παγκοσμιοποίηση: θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις.

Η εννοιολόγηση της αστικής τοποθεσίας (locality) και η συγκρότηση του εθνογραφικού πεδίου. Το εθνογραφικό παράδειγμα της Σχολής του Σικάγου. Η καταστασιακή ανάλυση της Σχολής του Μάντσεστερ. Από την ανθρωπολογία στην πόλη στην ανθρωπολογία της πόλης. Σύγχρονες προσεγγίσεις της αστικής τοποθεσίας (locality) και των σχέσεων τοπικού, αστικού και παγκόσμιου. Διεθνικός αστισμός.

Κείμενα μελέτης

Οικονόμου, Λ., 2011, κείμενο σημειώσεων με τίτλο: “Καταστασιακή ανάλυση και κοινωνικά δίκτυα”.

Μάθημα 8ο Χώρος, εξουσία και πολιτισμός στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις

Σύγχρονες προσεγγίσεις του αστισμού: χώρος, εξουσία και πολιτισμός στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις. Η χωρική δυναμική του καπιταλισμού και “το δικαίωμα στην πόλη” (Henry Lefebvre, Manuel Castells και David Harvey). Η αστική ανθρωπολογία του Walter Benjamin. Η πόλη του ελέγχου και η ρητορική του βαδίσματος (Michel Foucault και Michel de Certeau).

Κείμενα μελέτης

Stevenson, D., 2007, *Πόλεις και Αστικοί Πολιτισμοί*, Αθήνα: Κριτική, κεφ. 4, σσ. 95-120.

Μάθημα 9ο Ο πολιτισμός των πόλεων

Πόλη και πολιτισμός. Αστικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί. Αναπαραστάσεις της πόλης στις κοινωνικές επιστήμες, τις τέχνες και το λαϊκό πολιτισμό.

Κείμενα μελέτης

Stevenson, D., 2007, *Πόλεις και Αστικοί Πολιτισμοί*, Αθήνα: Κριτική, κεφ. 6-7, σσ. 149-205.

Μάθημα 10ο Η κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου

Η κατασκευή και αμφισβήτηση της κοινωνικής και συμβολικής γεωγραφίας της πόλης. Θεωρητικές και εθνογραφικές προσεγγίσεις του αστικού σχεδιασμού, της αστικής αρχιτεκτονικής, και της κατοικίας.

Κείμενα μελέτης

Stevenson, D., 2007, *Πόλεις και Αστικοί Πολιτισμοί*, Αθήνα: Κριτική, κεφ. 5, σσ. 121-147.

Οικονόμου, Λ., 2010, “‘Οικόπεδα με δόσεις’: Η παραγωγή του χώρου στην αθηναϊκή περιφέρεια (1950-1960)”, στο Κ. Γιαννακόπουλος και Γ. Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι Χώροι στην Πόλη. Χωρικές Προσεγγίσεις του Πολιτισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 77-116.

Λεωνίδα Οικονόμου

Ο ΑΣΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΙΣ ΓΟΥΙΡΘ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ

Αδημοσίευτο κείμενο

Το δημόδες και το αστικό: Robert Redfield και Louis Wirth

Οι ιδέες της Σχολής του Σικάγου για τον αστισμό συστηματοποιήθηκαν και κωδικοποιήθηκαν από δύο μαθητές του Παρκ, τον Louis Wirth και τον Robert Redfield. Η αντίθεση δημόδους (folk) και αστικού (urban) που καθιέρωσαν [και η οποία έγινε σύντομα συνώνυμη της αντίθεσης αγροτικού (rural) και αστικού] άσκησε τεράστια επίδραση στις κοινωνικές επιστήμες και την κοινωνική σκέψη (ιδίως στις ΗΠΑ). Για πολλά χρόνια αποτέλεσε το βασικό πλαίσιο για την κατανόηση τόσο των αγροτικών όσο και των αστικών κοινοτήτων, καθώς και της κοινωνικής αλλαγής. Γαλουχημένοι με τη διχοτομική σκέψη των κοινωνικών στοχαστών του 19ου αιώνα, που είχε εμπνεύσει και τον Παρκ, οι δύο συγγραφείς προσπαθούν να προσδιορίσουν με μεγαλύτερη ακρίβεια τους δύο πόλους της αντίθεσης ανάμεσα στο προνεωτερικό παρελθόν των μικρών κοινοτήτων και τις σύγχρονες τους βιομηχανικές κοινωνίες των μεγαλουπόλεων.

Ο Ρέντφιλντ, ο οποίος ήταν ανθρωπολόγος, καταγίνεται με τον ακριβέστερο εμπειρικό προσδιορισμό του παραδοσιακού πόλου. Οι περισσότερες ερευνητικές εμπειρίες του Ρέντφιλντ ήταν από το Μεξικό. Στα τέλη της δεκαετίας του 1920 είχε μελετήσει το χωριό Τεποζτλάν, που απείχε 100 περίπου χιλιόμετρα από την πόλη του Μεξικού, και μερικά χρόνια αργότερα τέσσερις κοινότητες στη χερσόνησο Γιουκατάν, που είχαν επιλεγεί ανάλογα με το βαθμό της απομόνωσης και της αρχαιότητάς τους. Ο ιδεότυπος της δημόδους κοινωνίας έχει προέλθει από αυτές τις ερευνητικές εμπειρίες, αλλά βασίζεται, όπως γράφει ο Ρέντφιλντ, στη γνώση πολλών κοινωνιών σε ολόκληρο τον κόσμο. Η δημόδης κοινωνία γίνεται ρητά κατανοητή ως το αντίθετο της σύγχρονης πόλης και έχει κατασκευαστεί με βάση τις τότε γνώσεις και αντιλήψεις για τις “αρχαϊκές” ή “πρωτόγονες” κοινωνίες.

Η δημόδης κοινωνίας είναι μικρή σε μέγεθος, απομονωμένη και ομοιογενής. Ο καταμερισμός της εργασίας είναι ελάχιστα ανεπτυγμένος, η τεχνολογία είναι απλή, και οι άνθρωποι παράγουν ό,τι καταναλώνουν και το αντίστροφο. Δεν υπάρχει αγορά, ούτε χρήμα, και η έννοια του κέρδους απουσιάζει. Η ατομικότητα είναι ελάχιστα ανεπτυγμένη, υπάρχει ισχυρό αίσθημα συλλογικής αλληλεγγύης και ένα σύνολο κοινών αντιλήψεων και

αξιών, που γίνεται αποδεκτό από όλους. Η συμπεριφορά καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τον αξιακό κώδικα και το έθιμο, και είναι αυθόρμητη και απροβλημάτιστη. Οι σχέσεις είναι προσωπικές και συναισθηματικές και απουσιάζει η συστηματική γνώση και η κριτική σκέψη. Κοινωνία συγγένειας. Κοινωνία του ιερού.

Παράλληλα με τις εργασίες του Ρέντφιλντ, ο Wirth καταπιάνεται με τη κατασκευή του ιδεότυπου της αστικής κοινωνίας και το 1938 δημοσιεύει, το άρθρο: “Urbanism as a way of life”, που υπήρξε για πολλά χρόνια ένα από τα πιο διάσημα και πολυδιαβασμένα κείμενα στις κοινωνικές επιστήμες. Ο Γουίρθ συνθέτει πολλές από τις ιδέες της Σχολής του Σικάγου και αναπτύσσει μια σειρά από θέσεις και υποθέσεις σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο η πόλη επηρεάζει την κοινωνική οργάνωση, τις στάσεις και την προσωπικότητα των κατοίκων της. Αν και οι περισσότερες παρατηρήσεις του Γουίρθ προέρχονται ή αναφέρονται (έστω και καλυμμένα) στις δυτικές βιομηχανικές πόλεις, ο στόχος που θέτει στο δοκίμιό του είναι η διαπολιτισμική κατανόηση της κοινωνιολογικής σημασίας της πόλης. Ο Γουίρθ επισημαίνει την ποικιλομορφία των πόλεων και τις δυσκολίες που υπάρχουν στον ορισμό του αστισμού, και καταλήγει ότι τρία κυρίως στοιχεία είναι κοινά σε όλες τις πόλεις και ανεξάρτητα από το κοινωνικό και πολιτισμικό τους σύστημα. Η πόλη μπορεί να οριστεί, σύμφωνα με τον Γουίρθ, ως “μία σχετικά μεγάλη, πυκνή και μόνιμη εγκατάσταση κοινωνικά ετερογενών ατόμων”. Ο Γουίρθ προσπαθεί στη συνέχεια να προσδιορίσει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της αστικής ζωής μέσα από την ανάλυση των κοινωνιολογικών συνεπειών των τριών οριζουσών της αστικότητας (μέγεθος του πληθυσμού, πυκνότητα του πληθυσμού, κοινωνική ετερογένεια). Τα στοιχεία αυτά θεωρείται ότι ασκούν σημαντική επιρροή στην κοινωνική ζωή και ο Γουίρθ υποστηρίζει ότι “όσο μεγαλύτερη, πιο πυκνά κατοικημένα και πιο ετερογενής είναι μια κοινότητα, τόσο πιο έντονα θα παρουσιάζει αστικά [πολιτισμικά] χαρακτηριστικά”. Ωστόσο, δέχεται ότι στις σύγχρονες συνθήκες επικοινωνιών και μεταφορών, τα αστικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά διαχέονται στην ύπαιθρο και μπορεί να εμφανίζονται σε κοινότητες με αγροτικά δημογραφικά και γεωγραφικά χαρακτηριστικά.

Το μέγεθος του πληθυσμού ενός οικισμού ασκεί σύμφωνα με τον Γουίρθ σημαντική επίδραση στη φύση των κοινωνικών σχέσεων. Η αύξηση του πληθυσμού ενός οικισμού έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση της κοινωνικής διαφοροποίησης (των προσωπικών χαρακτήρων, των επαγγελμάτων, της πολιτισμικής ζωής, των ιδεών), τον χωρικό διαχωρισμό των κοινωνικών ομάδων που σχηματίζονται, την επίταση του ανταγωνισμού και του ορθολογικού πνεύματος και την εξασθένηση των δεσμών της συγγένειας και της γειτονιάς. Οι διαδικασίες αυτές, σε συνδυασμό με την

ανωνυμία (που επέρχεται ως φυσική συνέπεια της αύξησης του πληθυσμού), έχουν ως αποτέλεσμα οι κοινωνικές σχέσεις στην πόλη να τείνουν να είναι *απρόσωπες, εφήμερες, επιφανειακές, και κατατμημένες ή διαμερισματοποιημένες* (segmental). Ο Γουίρθ συλλαμβάνει με τις διατυπώσεις του στο σημείο αυτό την κινητικότητα, την ταχύτητα και το φευγαλέο χαρακτήρα ενός μεγάλου μέρους των κοινωνικών σχέσεων στις μεγάλες Αμερικανικές πόλεις της εποχής του, γεγονός που ερμηνεύει εν μέρει την τεράστια απήχηση των ιδεών του. Η έννοια της κατάτμησης ή διαμερισματοποίησης των σχέσεων - που προστίθεται στο γνώριμο ρεπερτόριο των δευτερευουσών σχέσεων και θα αναπτυχθεί αργότερα ως αναλυτική έννοια από τη σχολή του Μάντσεστερ - επισημαίνει το γεγονός ότι οι σχέσεις στην πόλη έχουν συχνά στενό περιεχόμενο και περιορίζονται σε περιχαρακωμένα πεδία δραστηριότητας. Ο Γουίρθ επισημαίνει επίσης την ορθολογικοποίηση των κοινωνικών σχέσεων στην πόλη, που συνδέεται με την κατάτμησή τους και αποδίδεται στην επέκταση του καταμερισμού της εργασίας και την ανάπτυξη της τεχνολογίας και του ωφελιμισμού. Ο Γουίρθ αναφέρεται, τέλος, στη διάδοση της στάσης του “μπλαζέ”, η οποία αποδίδεται στην προσπάθεια των αστών να προστατευτούν από τις απαιτήσεις και τις προσδοκίες των άλλων.

Στις συνθήκες αυτές η κοινωνική συνοχή δεν μπορεί πλέον να βασιστεί στους προσωπικούς δεσμούς και διασφαλίζεται μέσα από τυπικούς μηχανισμούς ελέγχου. Η κοινωνική αποδιοργάνωση (η κατάσταση της ανομίας) είναι αυξημένη, και οι αντικοινωνικές τάσεις ελέγχονται ως ένα μόνο σημείο από τους νέους κοινωνικούς κώδικες και θεσμούς. Η πολιτική διεξάγεται αναγκαστικά μέσα από συστήματα αντιπροσώπευσης και η δύναμη των αξιωματούχων αυξάνει αναλογικά με τον αριθμό των ατόμων που εκπροσωπούν. Ο Γουίρθ, αντίθετα από τον Παρκ, τονίζει μάλλον τις αρνητικές πλευρές της αστικής ζωής και δεν συμερίζεται τις εκτιμήσεις του τελευταίου για την ελευθερία της μεγαλούπολης. Το άτομο, γράφει, μπορεί να κερδίζει ένα ορισμένο βαθμό χειραφέτησης ή ελευθερίας από τον προσωπικό και συναισθηματικό έλεγχο της ομάδας, αλλά την ίδια στιγμή χάνει την αυθόρμητη αυτοέκφραση, το ηθικό, και την αίσθηση του ανήκειν που υπάρχουν σε πιο οργανικά συνδεδεμένες κοινωνίες.

Ο Γουίρθ έρχεται κατόπιν στην πληθυσμιακή πυκνότητα και κάνοντας αναφορά στο Δαρβίνο και τον Ντυρκέμ υποστηρίζει ότι η αύξησή της συμβάλλει στην ανάπτυξη της διαφοροποίησης και της εξειδίκευσης. Η συγκέντρωση του πληθυσμού σε περιορισμένο χώρο κάνει τους κατοίκους της πόλης να κρίνουν τους άλλους από την εμφάνιση και τα εξωτερικά στοιχεία και να δίνουν ιδιαίτερη αξία στην εφευρετικότητα και στα τεχνολογικά τεχνήματα. Ταυτόχρονα εκθέτει τους αστούς στην

διαφορετικότητα και τα προβλήματα της πόλης και θέτει σε κίνηση τις διαδικασίες του χωρικού διαχωρισμού. Οι διαφορετικές χωρικές απαιτήσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων της μεγαλούπολης και η μεταξύ τους έλξη ή απώθηση οδηγούν στο χωρικό τους διαχωρισμό. Η διαδικασία του διαχωρισμού είναι σύνθετη και επηρεάζεται όχι μόνο από την οικονομία και τις τιμές της γης, αλλά και από άλλους παράγοντες που περιλαμβάνουν τις συγκοινωνίες, τις περιβαλλοντικές επιβαρύνσεις, τη θέση της εργασίας σε σχέση με την κατοικία, και ακόμα την κοινωνική ή εθνοτική ομάδα, το κοινωνικό γόητρο των διαφόρων περιοχών, και τις προσωπικές κλίσεις και προτιμήσεις. Η πόλη χωρίζεται έτσι σε κοινωνικά και λειτουργικά εξειδικευμένες περιοχές και τείνει να μοιάζει με ένα μωσαϊκό έντονα διαχωρισμένων κοινωνικών κόσμων.

Η χωρική εγγύτητα των διαφορετικών και συχνά ασύμβατων προσωπικοτήτων και τρόπων ζωής τείνει να παράγει μια σχετικιστική προοπτική και μια αίσθηση ανοχής του διαφορετικού, και συμβάλλει στην εκκοσμίκευση. Η στενή χωρική συνύπαρξη μη συνδεδεμένων ατόμων θεωρείται, επιπλέον, ότι εντείνει τον ανταγωνισμό, την απληστία και την αμοιβαία επιφύλαξη και οδηγεί σε πολλές περιπτώσεις στη μοναξιά. Η συνύπαρξη του πλήθους είναι δυνατή μόνο χάρη στους τυπικούς μηχανισμούς ελέγχου και την ορθολογικότητα του ρολογιού και του φωτεινού σηματοδότη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποφεύγεται η συχνή εκδήλωση εντάσεων και συγκρούσεων.

Το τρίτο χαρακτηριστικό των πόλεων – η κοινωνική ετερογένεια – αποτελεί εν μέρει παράγωγο των δύο πρώτων, αλλά, όπως υποστηρίζει ο Γουίρθ, θα πρέπει να θεωρηθεί και σαν ανεξάρτητος παράγοντας, στο βαθμό που η κοινωνική διαφοροποίηση στις πόλεις είναι συνήθως μεγαλύτερη από αυτή που δικαιολογεί το μέγεθος του πληθυσμού τους και πρέπει να αποδοθεί στην ιδιαίτερη έλξη που ασκούν (στο γεγονός δηλαδή ότι συγκεντρώνουν μετανάστες από άλλες περιοχές) και στο γεγονός ότι αποτελούν τόπους επαφής διαφορετικών λαών και πολιτισμών και παραγωγής νέων πολιτισμικών συνθέσεων και υβριδίων. Η επαφή των διαφορετικών τύπων και νοοτροπιών στο αστικό περιβάλλον οδηγεί στην άμβλυνση των ταξικών διαίρέσεων και στη δημιουργία μιας πιο περίπλοκης ταξικής δομής. Η κινητικότητα των ατόμων είναι αυξημένη, η κοινωνική τους θέση είναι ρευστή και έχουν μάθει να αποδέχονται την αστάθεια και την ανασφάλεια.

Ο Γουίρθ συνεχίζει με μια περιγραφή της αστικής κατάτμησης, αυτή τη φορά από τη σκοπιά της χαλαρής σύνδεσης του ατόμου με τις διαφορετικές ομάδες της πόλης:

“Καμία ομάδα δεν αποσπά την αποκλειστική προσοχή του ατόμου. Οι ομάδες με τις οποίες συνδέεται δεν μπορούν να ιεραρχηθούν εύκολα. Με βάση τα διαφορετικά του ενδιαφέροντα, που προκύπτουν από τις διαφορετικές όψεις της κοινωνικής ζωής, το άτομο γίνεται μέλος πολύ διαφορετικών ομάδων, κάθε μία από τις οποίες λειτουργεί σε σχέση με ένα μόνο τμήμα της προσωπικότητάς του. Οι ομάδες αυτές δεν μπορούν να διευθετηθούν στη βάση ενός σχήματος ομόκεντρων κύκλων κατά τρόπο ώστε οι στενότερες να περιέχονται στις ευρύτερες, όπως συμβαίνει στην αγροτική κοινότητα ή τις πρωτόγονες κοινωνίες. Αντίθετα, οι ομάδες με τις οποίες τυπικά συνδέεται το άτομο δεν εφάπτονται μεταξύ τους ή διασταυρώνονται με εξαιρετικά ποικίλους τρόπους.”

Στο απόσπασμα αυτό μπορεί να διακρίνει κανείς εν σπέρματι μια σύλληψη της μορφολογίας της αστικής ζωής, που θα αναπτυχθεί αργότερα από την αστική ανθρωπολογία με τη βοήθεια της έννοιας του κοινωνικού δικτύου. Φαίνεται επίσης το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Γουίρθ για τις οργανωμένες σε εθελοντική βάση ομάδες (στο εξής: εθελοντικές ενώσεις, που δεν πρέπει όμως να συγχέονται με τις ομάδες εθελοντικής προσφοράς, οι οποίες αποτελούν ένα μόνο τμήμα των εθελοντικών ενώσεων), που αφθονούσαν στις Αμερικανικές πόλεις και θα απασχολήσουν και στη συνέχεια την αστική ανθρωπολογία. Οι κοινωνικές ομάδες της πόλης θεωρούνται ρηχές, ασταθείς και εφήμερες και σύμφωνα με τον Γουίρθ η γειτονιά παύει να γεννά ισχυρές παραδόσεις και αισθήματα.

Η κατάσταση αυτή δημιουργεί πνευματικό αποπροσανατολισμό και καθιστά τη συμπεριφορά των μαζών απρόβλεπτη και προβληματική. Ο Γουίρθ – έχοντας και πάλι στο νου του τις βιομηχανικές κοινωνίες και τα ερωτήματα του καιρού του - ενσωματώνει τον προβληματισμό των αμερικανών κοινωνικών επιστημόνων για την άνοδο του φασισμού και του κομμουνισμού στην Ευρώπη και τη δημιουργία, στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες και ιδίως στις ΗΠΑ, μιας “μαζικής κοινωνίας” ετεροκαθορισμένων ατόμων. Ο Γουίρθ συνδέει έτσι τον αστισμό – αυτή τη φορά μιλώντας ρητά για τις δυτικές κοινωνίες – με την τυποποίηση των διαδικασιών και των προϊόντων και υποστηρίζει ότι εκτός από την ανάπτυξη της ατομικότητας λειτουργούν ποικίλοι εξομοιωτικοί θεσμοί και δυνάμεις.

Ο Γουίρθ κλείνει το δοκίμιό του με μερικές σελίδες στις οποίες εικονογραφεί τις απόψεις του χρησιμοποιώντας τα ευρύματα της αστικής κοινωνικής έρευνας στις ΗΠΑ. Από το τμήμα αυτό αξίζει να υπογραμμίσουμε την άποψή του ότι: “Η πόλη δεν ευνοεί τον παραδοσιακό τύπο οικογενειακής ζωής” και τα αρνητικά χρώματα με τα οποία περιέγραψε τις διαδικασίες της πυρηνικοποίησης της οικογένειας στον αστικό χώρο. Σημαντική υπήρξε, επίσης, η επιρροή των παρατηρήσεών του για τις εθελοντικές ενώσεις. Ο Γουίρθ επισημαίνει τον τεράστιο

πολλαπλασιασμό και τα ποικίλα περιεχόμενα (οικονομικά, πολιτικά, εκπαιδευτικά, θρησκευτικά, ψυχαγωγικά και πολιτισμικά) των εθελοντικών ενώσεων στο αστικό περιβάλλον. Οι οργανώσεις αυτές θεωρείται ότι αποτελούν τα κύρια πεδία για την έκφραση και ανάπτυξη της κοινωνικής προσωπικότητας των κατοίκων των πόλεων, και ότι παίζουν κεντρικό ρόλο στην απονομή του κοινωνικού γοήτρου και την άσκηση του κοινωνικού ελέγχου. Οι εθελοντικές οργανώσεις θεωρείται ότι υποκαθιστούν τις λειτουργίες που έχουν απωλέσει οι πρωταρχικές ομάδες (όπως η οικογένεια και η γειτονιά), αλλά όπως μαρτυρά η αυξημένη κοινωνική αποδιοργάνωση, ο βαθμός της επιτυχίας τους είναι περιορισμένος.

Η κριτική του Oscar Lewis

Ο Sol Tax (1941), που είχε κάνει επιτόπια έρευνα στην Γουατεμάλα, ήταν ο πρώτος που έθεσε σε αμφιβολία την ιδεοτυπική αντίθεση δημώδους και αστικού¹. Ο Ταξ έδειξε ότι η αγροτική κοινότητα που μελέτησε δεν μπορούσε να γίνει κατανοητή σε όρους της αντίθεσης δημώδους και αστικού. Η κοινότητα ήταν μικρή σε μέγεθος, ομοιογενής στις αντιλήψεις και τις πρακτικές, και αντιλαμβανόταν τον κόσμο με συμβολικούς και παγανιστικούς τρόπους. Ταυτόχρονα, όμως, οι συγγενικοί δεσμοί ήταν αδύνατοι, οι σχέσεις ήταν εκκοσμικευμένες και υπάκουαν σε απρόσωπα και ωφελμιστικά κριτήρια και αρχές. Η κριτική αυτή επεκτάθηκε από έναν άλλο ανθρωπολόγο, τον Oscar Lewis, ο οποίος αμφισβήτησε ριζικά το διπολικό μοντέλο και γενικότερα υπήρξε ένας από τους πιο σημαντικούς κριτικούς του.

Ο Λιούις παρατήρησε καταρχήν, ότι οι περισσότερες αν όχι όλες οι αγροτικές κοινότητες που μελέτησε ο Ρέντφιλντ, θεωρώντας τες σε μεγάλο βαθμό ως δημώδεις κοινωνίες, δεν ήταν στην πραγματικότητα συνολικά συστήματα, αλλά τμήματα αναπτυσσόμενων αγροτικών (peasant) κοινωνιών, που δέχονταν την επίδραση των πόλεων. Αυτό που έπρεπε να συγκριθεί δεν ήταν η δημώδης κοινωνία (που όπως είχε παραδεχθεί ο Ρέντφιλντ αντιστοιχούσε στις προαστικές κοινωνίες της προνεολιθικής περιόδου) με την αστική, αλλά οι αγροτικές και οι αστικές κοινότητες, νοούμενες ως τμήματα της ίδιας κοινωνίας.

¹ Sol Tax, 1941, "World view and social relations in Guatemala", στο *American Anthropologist*, Vol 43, No 1, σ. 27-42.

Ο Λιούις υποστήριξε επιπλέον ότι το διπολικό μοντέλο ήταν προϊόν υπερβολικών γενικεύσεων και σχηματοποιήσεων, που αντανάκλουν σε μεγάλο βαθμό τις εικασίες και τις προκαταλήψεις του κοινωνικού στοχασμού του 19ου αιώνα, και δεν ανταποκρίνεται στα σύγχρονα ευρύματα των κοινωνικών επιστημών. Η διάκριση των κοινωνιών σε δημώδεις και αστικές συσκοτίζει την τεράστια ποικιλία των πολιτισμικών συστημάτων των πρωτόγονων λαών, που είχε αποκαλύψει η σύγχρονη ανθρωπολογία, καθώς και την αντίστοιχη ποικιλία των αστικών συστημάτων. Η προσέγγιση των Ρέντφιλντ και Γουίρθ υποκρύπτει επιπλέον συγκεκριμένες αξιακές προκαταλήψεις και ειδικότερα μία τάση εξιδανίκευσης των παραδοσιακών κοινωνιών και του αγροτικού χώρου. Γενικότερα οι ιδεότυποι του δημώδους και του αστικού αντιπροσωπεύουν βιαστικές και προκατειλημένες συνθέσεις χαρακτηριστικών, τα οποία στην πραγματικότητα συνδυάζονται μεταξύ τους με ποικίλους και πολύ πιο περίπλοκους τρόπους.

Ο ίδιος έθεσε ως στόχο του να καταδείξει τις εμπειρικές ανεπάρκειες του σχήματος των Ρέντφιλντ και Γουίρθ και ξεκίνησε με μια νέα εθνογραφική έρευνα στο Τεποζτλάν, το πεδίο της πρώτης εθνογραφικής έρευνας του Ρέντφιλντ, πάνω στην οποία είχε στηρίξει πολλές από τις επεξεργασίες του μοντέλου της δημώδους κοινωνίας². Η εικόνα του Τεποζτλάν που κατασκεύασε ο Λιούις διαφέρει σημαντικά από αυτήν του Ρέντφιλντ. Σε αντίθεση με την αρμονική κοινωνία που είχε παρουσιάσει ο τελευταίος, ο Λιούις βρήκε ότι η κοινότητα ήταν βαθιά διαιρεμένη και οι διαπροσωπικές σχέσεις ήταν συχνά επιφυλακτικές, εχθρικές, και βίαιες. Το εγχείρημα του Λιούις έγινε αφορμή για μια πρώτη συζήτηση σχετικά με την αντικειμενικότητα των ανθρωπολογικών δεδομένων (Γκέφου-Μαδιανού 1999: 254)³, και συνέβαλε στην αμφισβήτηση ενός εξαιρετικά αφηρημένου και γενικευτικού μοντέλου, όπως η δημώδης κοινωνία.

Ο Λιούις στράφηκε στη συνέχεια στον άλλο πόλο της αντίθεσης και πραγματοποίησε μια σειρά από εξίσου διάσημες έρευνες στην πόλη του Μεξικού. Ο Λιούις έθεσε σε εμπειρική δοκιμασία τις υποθέσεις του αστισμού του Γουίρθ στις φτωχογειτονίες της τεράστιας περιφερειακής μητρόπολης και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν ανταποκρίνονταν καθόλου στο είδος της κοινωνικής ζωής που παρατήρησε. Οι κοινωνικές σχέσεις στις φτωχές συνοικίες – που κατοικούνταν κυρίως από εσωτερικούς μετανάστες – δεν ήταν απρόσωπες, ανώνυμες και εφήμερες, και δεν

² Oscar Lewis, 1951, *Life in a Mexican Village*, Urbana: University of Illinois Press.

³ Δ. Γκέφου-Μαδιανού, 1999, *Πολιτισμός και Εθνογραφία. Από τον Εθνογραφικό Ρεαλισμό στην Πολιτισμική Κριτική*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

υπήρχαν τα σημάδια της κοινωνικής αποδιοργάνωσης, που θα ανέμενε κανείς, σύμφωνα με τη θεωρία του Γουίρθ, σε μια τόσο μεγάλη πόλη. Οι χωρικοί προσαρμόζονταν εύκολα στη ζωή της πόλης. Η οικογενειακή ζωή παρέμενε εξαιρετικά σταθερή και οι δεσμοί με την εκταταμένη οικογένεια ενισχύονταν παρά αδυνάτιζαν. Η θρησκευτικότητα επίσης έμοιαζε να εντείνεται και οι μετανάστες συνδέονταν στενότερα με την εκκλησία. Παράλληλα διατηρούνταν οι τελετουργικές πρακτικές και οι παγανιστικές αντιλήψεις του χωριού. Η γειτονιά και η συνοικία (vecindad) αποτελούσαν μικρές συνεκτικές κοινότητες που συνέβαλαν στην ένταξη των νεοεισερχομένων και απέτρεπαν την αποδιοργάνωση. Ο πληθυσμός ήταν σχετικά σταθερός, οι διαπροσωπικές σχέσεις ήταν στενές και πολυεπίπεδες (multiplex)⁴, και θύμιζαν την ατμόσφαιρα του χωριού.

Με βάση τα ευρήματα αυτά ο Λιούις προχωρά σε μια συνολική κριτική της προσέγγισης του Γουίρθ. Ο Λιούις απορρίπτει καταρχήν την ταύτιση της αστικοποίησης με την κοινωνική αποδιοργάνωση (αδυνάτισμα των συγγενικών και οικογενειακών σχέσεων και των σχέσεων γειτονιάς, και επικράτηση ανώνυμων, απρόσωπων, επιφανειακών, και εφήμερων σχέσεων). Το σημείο αυτό είχε μεγάλη ιδεολογική σημασία στις ίδιες τις ΗΠΑ και θα αποτελέσει την αιχμή πολλών κριτικών. Ο Λιούις παρατηρεί επιπλέον ότι ο Γουίρθ - παρότι τονίζει την ετερογένεια της πόλης - δεν λαμβάνει υπόψη του την ποικιλία των υποπολιτισμών και των προσώπων και ουσιαστικά παρουσιάζει ένα τύπο αστικής ζωής και προσωπικότητας. Το πορτραίτο αυτό του αστού βασίζεται, σύμφωνα με τον Λιούις, σε απαρχαιωμένες κοινωνιολογικές και ψυχολογικές θεωρίες και αντανακλά τις συντηρητικές αξίες και τον ηθικό πανικό των κύκλων και της εποχής του Γουίρθ. Η ύπαρξη δευτερευουσών σχέσεων δεν σημαίνει ότι οι πρωταρχικές εξαφανίζονται ή χάνουν τη σημασία τους. Οι σχέσεις επιπλέον μπορεί να είναι πιο προσωπικές στις πόλεις απ' ό,τι στα χωριά, όπου συχνά επικρατεί επιφυλακτικότητα και καχυποψία, και απουσιάζει ο αναστοχασμός.

Ο Λιούις αρνείται πιο συνολικά την αστική προβληματική του Γουίρθ και αμφισβητεί τη σημασία της πόλης στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Η πόλη σαν σύνολο δεν είναι, σύμφωνα με τον Λιούις, το κατάλληλο πλαίσιο για την μελέτη της κοινωνικής ζωής, και τα οικολογικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά των οικισμών (το μέγεθος, η πυκνότητα

⁴ Με τον όρο πολυεπίπεδες ή πολλαπλές σχέσεις αποδίδω τον αγγλικό όρο multiplex ο οποίος χρησιμοποιήθηκε από τον Gluckman και τους αστικούς ανθρωπολόγους του Μάντσεστερ για να περιγράψει τις σχέσεις που είχαν πολλά περιεχόμενα, που ήταν δηλαδή το αντίθετο από τις καταταμημένες ή διαμερισματοποιημένες σχέσεις του Γουίρθ.

και η ετερογένεια) δεν αποτελούν τους αποφασιστικούς παράγοντες που επηρεάζουν τις κοινωνικές σχέσεις και τον πολιτισμό. Η κοινωνική ζωή δεν είναι ένα μαζικό φαινόμενο, αλλά διαδραματίζεται κατά κύριο λόγο σε πολύ μικρότερες κοινωνικές ενότητες (οικογένεια, νοικοκυριό, γειτονιά, εκκλησία, διάφορες οργανωμένες ή άτυπες ομάδες), οι οποίες πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο συστηματικής μελέτης πριν είναι κανείς σε θέση να διατυπώσει γενικές θέσεις για τη φύση του αστισμού. Το χωρικό και δημογραφικό πλαίσιο δεν ασκεί σύμφωνα με τον Λιούις μεγάλη επίδραση, όπως φαίνεται από την ευκολία της μετακίνησης των χωρικών στην πόλη και από τις μικρές αλλαγές που παρατηρούνται στον πολιτισμό και τις πρακτικές τους. Οι ομοιότητες ανάμεσα στο χωριό και την πόλη δείχνουν, έτσι, ότι ο αποφασιστικός παράγοντας δεν είναι ο τύπος της εγκατάστασης, αλλά η κοινωνική τάξη, καθώς τόσο οι χωρικοί, όσο και οι κάτοικοι των φτωχογειτονιών της μεγαλούπολης, ανήκουν στα ίδια κοινωνικά στρώματα και μοιράζονται την ίδια “κουλτούρα της φτώχειας”.

Εθνοκεντρισμός και άλλες μορφές αστισμού

Στην κριτική του Λιούις προστέθηκαν πολλές άλλες κριτικές, που τόνισαν τον εθνοκεντρισμό της προσέγγισης του Γουίθ και την αποτυχία του να συνδέσει το αστικό φαινόμενο με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο. Η πόλη αντιμετωπίζεται από τον Γουίθ σαν μία ανεξάρτητη μεταβλητή. Ο Γουίθ πιστεύει ότι μπορεί να διαπραγματευτεί κοινωνιολογικά την αστικότητα ανεξάρτητα από το κοινωνικό σύστημα και τον πολιτισμό, ή με άλλα λόγια ότι μπορεί να ξεχωρίσει τις επιδράσεις της αστικότητας από αυτές που πηγάζουν από τις πολιτισμικές αξίες ή το οικονομικό σύστημα. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, όλες οι πόλεις - ιστορικές και σύγχρονες - μοιράζονται μερικά θεμελιώδη χαρακτηριστικά, που πηγάζουν από τα οικολογικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά του αστισμού.

Οι επιδράσεις της αστικότητας δεν μπορούν, όμως, να διαχωριστούν τόσο εύκολα από τις επιδράσεις του πολιτισμού. Η κριτική υποστήριξε ότι ο Γουίθ υποτίμησε τη σημασία του κοινωνικο-πολιτισμικού πλαισίου και παρουσίασε μια μονοδιάστατη, ομογενοποιητική εικόνα για τον αστισμό, που αντανακλά (συχνά πλημμελώς και παραμορφωτικά) ορισμένες όψεις της κοινωνικής ζωής των βιομηχανικών – καπιταλιστικών πόλεων, αλλά έχει μικρή σχέση με την αστική ζωή σε άλλες ιστορικές περιόδους, ή πολιτισμούς. Ή με άλλα λόγια: ένα σύνολο στάσεων και αντιλήψεων που είναι διαδεδομένες στις δυτικές πόλεις προβάλλονται από τον Γουίθ ως οικουμενικές και θεωρείται ότι συμπυκνώνουν την ουσία και τα

χαρακτηριστικά του αστισμού σε όλους τους πολιτισμούς και τις εποχές. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει. Ο Γουίρθ περιγράφει προφανώς κατά κύριο λόγο τις αμερικανικές πόλεις της δεκαετίας του 1920 και του 1930 και οι παρατηρήσεις του έχουν σαφή όρια ακόμα και ως εργαλείο ερμηνείας του αστικού φαινομένου στο βιομηχανικό καπιταλισμό (Lewis 1965, Hauser 1965, Leeds 1984: 57, Hannerz 1980: 73)⁵. Είναι δε τελείως ανεπαρκείς και παραμορφωτικές όταν αναφέρονται σε πόλεις άλλων κοινωνιών και πολιτισμών.

Μία από τις πρώτες αστικές εθνογραφίες που έθεσε σε αμφισβήτηση την οικουμενικότητα της αντίληψης του αστισμού του Γουίρθ ήταν η μελέτη του Miner για το Τιμπούχτου στη Γαλλική Δυτική Αφρική, το σημερινό Μάλι⁶. Ο Μάϊνερ έδειξε ότι η πόλη αυτή συνδύαζε χαρακτηριστικά και από τους δύο πόλους της αντίθεσης του Γουίρθ και του Ρέντφιλντ, είχε δηλαδή, σύμφωνα με τους ορισμούς τους, τόσο “αστικά” όσο και “αγροτικά” χαρακτηριστικά. Παρά το μικρό της μέγεθος, η πόλη ήταν ετερογενής και κοσμοπολίτικη και ένα σημαντικό εμπορικό και πολιτικό κέντρο. Ταυτόχρονα, όμως, η φυλή και συγγένεια αποτελούσαν τη βάση της κοινωνικής της οργάνωσης, και δεν υπήρχαν οι αποδιοργανωτικές τάσεις που υπέθετε ο Γουίρθ. Πολλές άλλες έρευνες έδειξαν ότι η κοινωνική οργάνωση των πόλεων και η μορφή της αστικής ζωής διαφέρουν ριζικά σε διαφορετικά γεωγραφικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Η μελέτη του Γάλλου ανθρωπολόγου Le Tourneau για τη Φαζ, μια παλιά πόλη στο Μαρόκο, αρχίζει να εξερευνά τους τρόπους με τους οποίους ο πολιτισμός του Ισλάμ επηρεάζει την πόλη και την αστική ζωή.

Πολλές συζητήσεις προκάλεσαν οι πόλεις των Γιορούμπα στην Νιγηρία (Schwab, Bascoc)⁷. Οι Γιορούμπα ήταν μια αστικοποιημένη

⁵ Lewis, Oscar, 1965, “Further observations on the folk-urban continuum and urbanization with special reference to Mexico City” στο Philip M. Hauser και Leo F. Schnore (επιμ.), *The Study of Urbanization*, New York: Wiley, σ. 491-503. Hauser, Philip, 1965, “Observations on the urban-folk and urban-rural dichotomies as forms of western ethnocentrism” στο Philip M. Hauser και Leo F. Schnore (επιμ.), *The Study of Urbanization*, New York: Wiley, σ. 503-517. Leeds, Anthony, 1984, “Cities and countryside in anthropology” στο Lloyd Rodwin και Robert Hollister (επιμ.), *Cities of the Mind: Images and Themes in the Social Sciences*, New York: Plenum Press. Οι αναφορές στις σελίδες είναι από την έκδοση του έργου του Leeds από τον Sanjec. Hannerz, Ulf, 1980, *Exploring the City. Inquiries Toward an Urban Anthropology*, New York: Columbia University Press.

⁶ Le Tourneau, Roger, 1949, *Fes: Avant le Protectorat*, Casablanca: Societe Marocaine de Librairie et d' Edition. Miner, Horace, 1953, *The Primitive City of Timbuctoo*, Princeton N.J., Princeton University Press.

⁷ Bascom, W. B., 1955, “Urbanization among the Yorouba” στο *American Journal of Sociology*, no 60, σ. 446-454. Lloyd, P.C., 1953, “Craft organization in Yorouba towns” στο *Africa*, 23: 30-44. Lloyd, P.C., 1954, “The traditional political systems of the Yorouba” στο *Southwestern Journal of Anthropology*, 10(4): 366-384. Lloyd, P.C., A. Mabogunje και B. Awe (επιμ.), 1967, *The City of Ibadan*, Cambridge U.K.: Cambridge University Press. Lloyd, P.C., 1973, “The Yoruba: An urban people?”, στο Aidan Southall

κοινωνία πολύ πριν από την έλευση των αποικιοκρατών. Είχαν δηλαδή αναπτύξει συγκριτικά μεγάλες πόλεις τουλάχιστον από τον 16ο αιώνα, από τον οποίο προέρχονται οι πρώτες περιγραφές Πορτογάλων περιηγητών. Σύμφωνα με τους υπάρχοντες υπολογισμούς, ο πληθυσμός των μεγαλύτερων πόλεων υπερέβαινε τις 20.000 κατοίκους στις αρχές του 19ου αιώνα και έφθανε τις 40.000-80.000 στα τέλη του ίδιου αιώνα, και το συνολικό επίπεδο της αστικοποίησής της κοινωνίας των Γιορούμπα (το ποσοστό του συνολικού πληθυσμού που κατοικεί σε πόλεις) ήταν πολύ υψηλό με διεθνή κριτήρια.

Οι πόλεις των Γιορούμπα, αν και ήταν μεγάλες, μόνιμες, και πυκνές εγκαταστάσεις πληθυσμού, είχαν μία μορφή αστικής ζωής που διέφερε πολύ από το μοντέλο του Γουίρθ. Ο καταμερισμός της εργασίας ήταν αρκετά αναπτυγμένος και υπήρχαν εξειδικευμένοι τεχνίτες, έμποροι και άλλοι ειδικοί και ένα περίπλοκο σύστημα αγορών. Παρ' όλα αυτά, το μεγαλύτερο μέρος των ανδρών ήταν γεωργοί, και πολλοί μετακινούνταν ανάμεσα στην πόλη και τις αγροτικές συνοικισμούς που υπήρχαν στη ευρύτερη περιφέρεια. Στις πόλεις αυτές, επιπλέον, όχι μόνο δεν υπήρχαν ενδείξεις αδυνατίσματος των συγγενικών δεσμών, αλλά ο πληθυσμός ήταν κατανεμημένος σε ομάδες μονογραμμικής καταγωγής, που επιτελούσαν οικονομικές, πολιτικές και θρησκευτικές λειτουργίες και αποτελούσαν τη βάση της κοινωνικής οργάνωσης της πόλης.

Αν και υπήρχε ανταγωνισμός και διαφοροποίηση τόσο στο εσωτερικό όσο και ανάμεσα στις ομάδες καταγωγής, το σύστημα απέτρεπε τη δημιουργία κοινωνικών τάξεων, δεν υπήρχε ανωνυμία, αστάθεια και ανασφάλεια, και δεν παρουσιάζονταν φαινόμενα ανομίας και κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Οι πόλεις των Γιορούμπα είχαν αναπτυγμένους πολιτικούς θεσμούς που υπερέβεναν τις ομάδες καταγωγής και τις ενσωμάτωναν σε μια ενιαία πολιτική κοινότητα. και ένα σύστημα διοίκησης, στην κορυφή του οποίου βρισκόταν ένας ιερός βασιλέας – με τελετουργικές και πολιτικές εξουσίες – και ένα συμβούλιο στο οποίο αντιπροσωπεύονταν οι ομάδες καταγωγής. Στο 19ο αιώνα, λίγο πριν από την αποικιακή κατάκτηση, μερικές πόλεις-κράτη είχαν συγκεντρώσει σημαντική στρατιωτική και πολιτική δύναμη και είχαν σχηματιστεί βασιλεία που έλεγχαν ευρύτερα σύνολα πόλεων και περιφερειών.

Τα στοιχεία αυτά έδειχναν καθαρά τους περιορισμούς της προσέγγισης του Γουίρθ και την ανάγκη της διάκρισης των βιομηχανικών

(επιμ.), *Urban Anthropology*, London: Oxford University Press, σ. 107-124. Schwab, W. B., 1965, "Oshogbo-An Urban Community", στο Hilda Kuper (επιμ.), *Urbanization and Migration in West Africa*, Berkeley: University of California Press. Sjoberg 1960. Wheatly, Paul, 1970, "The significance of traditional Yoruba urbanism" στο *Comparative Studies of Society and History*, 12: 390-419.

από τις άλλες κατηγορίες πόλεων. Καθιστούσαν επίσης αναγκαία την εισαγωγή περισσότερων και πιο εκλεπτυσμένων κριτηρίων για τον ορισμό και τη σύγκριση των διαφόρων αστικών μορφών.

Η προβιομηχανική πόλη

Ένας από τους σημαντικότερους κοινωνικούς ερευνητές του αστικού χώρου και κριτικός της Σχολής του Σικάγου στο διάστημα αυτό (1950 – 1970) ήταν ο κοινωνιολόγος G. Sjoberg. Το έργο του για την “προβιομηχανική πόλη” (*The Preindustrial City*, 1960)⁸ άσκησε πολύ μεγάλη επιρροή και συνέβαλε στη σύνδεση του αστικού φαινομένου με το κοινωνικό σύστημα και τον πολιτισμό, και στην αναγνώριση της ύπαρξης διαφορετικών μορφών αστισμού. Ο Σόμπεργκ επισημαίνει τις ριζικές διαφορές του βιομηχανικού αστισμού (που είχε αναλύσει η Σχολή του Σικάγου) από τις μη δυτικές πόλεις της εποχής του, τις οποίες είχε αρχίσει να διερευνά η αστική εθνογραφία, καθώς και από τις ιστορικές πόλεις διαφόρων πολιτισμών, τις οποίες είχαν μελετήσει οι κοινωνιολόγοι και οι ιστορικοί. Οι διαφορές αυτές θα πρέπει να αποδοθούν στα κοινωνικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Με τον ίδιο τρόπο ποικίλουν και οι σχέσεις ανάμεσα στην πόλη και τον αγροτικό χώρο. Η πόλη και η ύπαιθρος αποτελούν τμήματα της συνολικής κοινωνίας και τόσο η μορφή τους όσο και οι μεταξύ τους σχέσεις αντανακλούν τις ιδιαίτερες δομές και τα χαρακτηριστικά της τελευταίας.

Αν και ο Σόμπεργκ αναγνωρίζει την πολυμορφία των αστικών προβιομηχανικών κοινωνιών, υποστηρίζει ότι έχουν σημαντικές ομοιότητες και ότι οι πόλεις που παρήγαγαν μοιράζονται μερικά θεμελιώδη χαρακτηριστικά. Οι προβιομηχανικές κοινωνίες – με μοναδική μερική εξαίρεση το δυτικό πολιτισμό, ο οποίος θεωρείται ότι παρουσιάζει μερικά σημαντικές ιδιοτυπίες – θεωρείται ότι ανήκουν σε ένα ευρύτερο ενιαίο τύπο, τον οποίο ο Σόμπεργκ αποκαλεί “φεουδαρχικό”. Ο Σόμπεργκ χρησιμοποιεί τον όρο με ιδιοσυγκρατικό τρόπο και τον ορίζει με βάση τόσο την τεχνολογία και την κατανομή της εργασίας, όσο και τις ιδιαίτερες μορφές οργάνωσης της οικογενειακής, κοινωνικής, πολιτικής και θρησκευτικής ζωής. Οι κοινωνίες αυτές θεωρείται ότι παρήγαγαν ένα ενιαίο τύπο πόλης που ονομάζει “προβιομηχανική πόλη”. Ο τύπος της προβιομηχανικής πόλης του Σόμπεργκ είναι ευρύς και περιλαμβάνει όλες τις πόλεις, από την απαρχή των πόλεων μέχρι τη νεώτερη εποχή, και ακόμα πολλές από τις πόλεις της

⁸ Sjoberg, G., 1960, *The Preindustrial City*, Glencoe Ill.: Free Press.

εποχής του. Ο Σόμπεργκ δέχεται ότι οι περισσότερες σύγχρονες πόλεις είναι επηρεασμένες σε διαφορετικούς βαθμούς από τις δυνάμεις του παγκόσμιου συστήματος και της κοινωνικής αλλαγής, αλλά υποστηρίζει ότι το μοντέλο είναι χρήσιμο για την κατανόηση λιγότερο εκβιομηχανοποιημένων και εκμοντερνισμένων πόλεων στην Αφρική και την Ασία, αλλά ακόμα και στην Νότια Γαλλία, και την Ιταλία.

Οι προβιομηχανικές πόλεις δεν έχουν συνήθως πολύ μεγάλους πληθυσμούς (δεν παρατηρείται η τάση συγκέντρωσης του πληθυσμού που προκαλεί η βιομηχανία), αλλά επιτελούν σημαντικές οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, εκπαιδευτικές λειτουργίες, και αποτελούν κέντρα γνώσης και εξουσίας που ασκούν επιρροή σε ευρύτερες περιφέρειες. Η ανάπτυξη των πρώτων πόλεων - το πέρασμα από τη δημόδη κοινωνία στη φεουδαρχική - βασίστηκε στην ανάπτυξη νέων τεχνικών (όπως η μεταλλουργία, ο τροχός, το άροτρο και τα αρδευτικά έργα) που επέτρεψαν την δημιουργία αγροτικού πλεονάσματος, αλλά και στη συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια μιας εγγράμματης ελίτ, που ελέγχει τα πολιτικά, θρησκευτικά και εκπαιδευτικά αξιώματα.

Η προβιομηχανική πόλη του Σόμπεργκ είναι πάνω απ' όλα ένα κέντρο γνώσης και εξουσίας, και κατά δεύτερο μονάχα λόγο ένα οικονομικό κέντρο. Οι πόλεις είναι βιοτεχνικά και εμπορικά κέντρα, αλλά ένας από τους κύριους στόχους της αστικής οικονομίας είναι η κάλυψη των αναγκών των ελίτ. Επιπλέον, η μικρή ανάπτυξη της τεχνολογίας και της εξειδίκευσης, η οργάνωση των επαγγελμάτων σε συντεχνίες, και η κυρίαρχη ιδεολογία, που βάζει σε δεύτερη μοίρα το κέρδος και τον εξορθολογισμό της παραγωγής, έχουν σα συνέπεια η οικονομική ανάπτυξη να είναι περιορισμένη και γενικότερα ο οικονομικός τομέας να παραμένει υποταγμένος στον πολιτικό και τον θρησκευτικό. Αυτό αντανakλάται στην ταξική δομή της προβιομηχανικής πόλης, στην κορυφή της οποίας βρίσκεται μια εγγράμματη ελίτ πολιτικών, θρησκευτικών και εκπαιδευτικών αξιωματούχων, οι οποίοι ελέγχουν το κράτος και τους θεσμούς του, και αποσπών το οικονομικό πλεόνασμα από τη μεγάλη μάζα των κατοίκων του αστικού και του αγροτικού χώρου.

Η ανώτερη τάξη διαφοροποιείται ριζικά από τον υπόλοιπο αστικό πληθυσμό, ο οποίος αποτελείται από διάφορες ιεραρχικά διαφοροποιημένες επαγγελματικές, εθνοτικές και άλλες ομάδες. Οι πλούσιοι έμποροι καταφέρνουν μερικές φορές να αποκτήσουν μεγάλη οικονομική δύναμη και να μεταπηδήσουν στην ελίτ, αλλά σε γενικές γραμμές οι έμποροι έχουν χαμηλό κοινωνικό γόητρο και το εμπόριο ελέγχεται ώστε να μην απειλήσει την κρατούσα πολιτική και πολιτισμική τάξη. Όλες οι επαγγελματικές ομάδες - ακόμα και οι ζητιάνοι και οι κλέφτες - είναι συνήθως

οργανωμένες σε συντεχνίες. Κάθε συντεχνία μονοπωλεί, ελέγχει και ρυθμίζει ένα τομέα οικονομικής δραστηριότητας, έχει το δικό της προστάτη άγιο και τις δικές της τελετουργίες και γιορτές, και λειτουργεί σαν ένας μηχανισμός κοινωνικής ασφάλισης. Υπάρχει ελάχιστη κοινωνική κινητικότητα και η εξουσία της ανώτερης τάξης απειλείται ελάχιστα, καθώς βασίζεται στην ισχυρή ιδεολογική της κυριαρχία και στη στενή σύνδεση πολιτικής και θρησκείας.

Η κοινωνική αυτή δομή αντανakλάται στην “οικολογική οργάνωση” της προβιομηχανικής πόλης. Η πόλη περιβάλλεται από τείχη, που είναι απαραίτητα για την άμυνά της και τον έλεγχο των εισερχομένων ανθρώπων και εμπορευμάτων. Στο γεωγραφικό κέντρο της πόλης δεσπόζουν τα μνημειακά κτίρια – το παλάτι, το τέμενος και το κάστρο – που συμβολίζουν την εξουσία και αναπαριστούν την κοινωνική και κοσμική τάξη. Η αγορά βρίσκεται επίσης συνήθως σε κάποιο κεντρικό σημείο, αλλά η εμπορική συνοικία δεν αποκτά ποτέ την κυριαρχική θέση που έχει στην βιομηχανική πόλη. Οι διάφορες κοινωνικές ομάδες και κατηγορίες είναι χωρικά διαχωρισμένες με αυστηρό τρόπο. Οι κατοικίες της ανώτερης τάξης περιβάλλουν την μνημειακή περιοχή, ενώ όσο απομακρυνόμαστε από το κέντρο το κοινωνικό γόητρο μειώνεται. Οι εθνοτικές και επαγγελματικές ομάδες, που συχνά συμπίπτουν μεταξύ τους, κατοικούν σε σαφώς διαχωρισμένα τμήματα της πόλης. Οι ομάδες με το χαμηλότερο γόητρο και οι κοινωνικά περιθωριοποιημένοι πληθυσμοί ζουν στην περιφέρεια της πόλης, συχνά έξω από τα τείχη, σε ασφαλή απόσταση από το κέντρο.

Η χωρική διαφοροποίηση των λειτουργιών είναι μικρή (ο τόπος κατοικίας συμπίπτει συνήθως με τον τόπο εργασίας, κοινωνικότητας, διασκέδασης κτλ.) και οι γειτονιές αποτελούν σαφώς προσδιορισμένες και στενά συνδεδεμένες κοινωνικές οντότητες. Οι συγγενικές σχέσεις, όπως και η θρησκευτικότητα, είναι εξαιρετικά ισχυρές. Η θρησκεία διαποτίζει κάθε όψη της ζωής της προβιομηχανικής πόλης, ενώ συχνά δημιουργούνται μεγάλες συγγενικές ομάδες, ιδιαίτερα στην ανώτερη τάξη, που μπορεί να υλοποιήσει ευκολότερα τα κοινωνικά ιδανικά.

Η προβιομηχανική πόλη του Σόμπεργκ διαβάστηκε πολύ και άσκησε μεγάλη επίδραση. Για πολλά χρόνια πολλοί πίστευαν ότι συμπυκνώνει με ικανοποιητικό τρόπο τον προβιομηχανικό αστισμό (Giddens 1989: 122)⁹. Άλλοι, όπως θα δούμε παρακάτω, θεωρούν ότι το μοντέλο του Σόμπεργκ προσεγγίζει ικανοποιητικά μία μόνο από τις διαφορετικές κατηγορίες

⁹ Giddens, A., 1989 (1986), *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Οδυσσέας.

προβιομηχανικών πόλεων (Fox 1977)¹⁰. Οι περισσότεροι αστικοί ανθρωπολόγοι αναγνωρίζουν τη συμβολή του έργου στην ανάπτυξη της αστικής θεωρίας και αναφέρονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σ' αυτό, αλλά το μοντέλο έχει αποδομηθεί και ξεπεραστεί. Η κριτική επεσήμανε διάφορες αδυναμίες στην προσέγγιση του Σόμπεργκ, αλλά το κυριότερο σημείο όλων των σχολιαστών αφορούσε το εύρος των γενικεύσεων του και την ομαδοποίηση σε μια ενιαία κατηγορία πολύ διαφορετικών κοινωνικών και πολιτισμικών συστημάτων και πόλεων. Ο Σόμπεργκ αποκόπτει διάφορα δεδομένα από τα ιστορικά και πολιτισμικά τους συμφραζόμενα και κατασκευάζει ένα γενικό τύπο που σχηματοποιεί και ομογενοποιεί μια πολύ πιο σύνθετη και πολυμορφική πραγματικότητα.

Οι έρευνες στις δυτικές πόλεις

Οι ιδέες του Γουίρθ για τον αστισμό τέθηκαν σε εμπειρική δεικνυσία και στις πόλεις των ανεπτυγμένων βιομηχανικών χωρών. Ο Duncan και ο Reiss στην μελέτη τους του 1956 *Social Characteristics of Urban and Rural Communities*, που ήταν βασισμένη στην απογραφή των ΗΠΑ του 1950 συμπέραναν ότι η υπόθεση του αγροτοαστικού συνεχούς δεν υποστηριζόταν από τα εμπειρικά δεδομένα. Οι συγγραφείς έδειξαν ότι το μέγεθος των οικισμών δεν συσχετίζεται με τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά με τον τρόπο που υπέθετε ο Γουίρθ και δεν αποτελούσε ένα επαρκές κριτήριο για την πρόβλεψη της κοινωνικής τους ζωής¹¹. Επιπλέον, μια σειρά από αστικές εθνογραφίες έθεσαν σε αμφισβήτηση την υποτιθέμενη αποδιοργάνωση της μεγαλούπολης και άρχισαν να δίνουν εικόνες του δυτικού αστισμού που συμπλήρωναν και διόρθωναν τις μονομέρειες των εθνογραφιών της Σχολής του Σικάγου.

Όπως τόνισε - σταδιακά όλο και πιο καθαρά - η κριτική, οι ιδέες του Γουίρθ αντανακλούν το έθος του συντηρητικού κατεστημένου της αμερικανικής κοινωνίας στις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Στην περίοδο αυτή οι αμερικανικές πόλεις ήταν ένα πραγματικό “καζάνι που έβραζε” (Sjoberg 1965: 161)¹² κι ένα μεγάλο μέρος των διανοουμένων είχαν θορυβηθεί από τα προβλήματα που είχε δημιουργήσει ο Πρώτος Παγκόσμιος πόλεμος, η είσοδος εκατομμυρίων μεταναστών από όλο τον

¹⁰ Fox, Richard, 1977, *Urban Anthropology*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

¹¹ Duncan, O. D. και Albert Reiss Jr., 1956, *Social Characteristics of Urban and Rural Communities*, 1950, New York: Wiley.

¹² Sjoberg, Gideon, 1965, “Cities in developing and in industrial societies: a cross-cultural analysis” στο Philip M. Hauser και Leo F. Schnore (επιμ.), *The Study of Urbanization*, New York: Wiley, σ. 213-263.

κόσμο και η μεγάλη ύφεση. Επικρατεί αντιαστική προκατάληψη, εξιδανίκευση της μικρής πόλης. Τόσο ο Γουίρθ, όσο και τα άλλα μέλη της Σχολής του Σικάγου, έτειναν να ορίζουν ως αποδιοργάνωση οτιδήποτε απέκλινε από τα συμβατικά κοινωνικά πρότυπα (Hannerz 1980: 56) και γενικότερα υπερτόνισαν το βαθμό της κοινωνικής διάσπασης και της ανομίας ακόμα και για τις δυτικές μητροπόλεις (Sjoberg 1965). Μερικές από τις σχέσεις στην πόλη μπορεί να είναι εφήμερες και επιφανειακές, αλλά σχεδόν πάντα υπάρχουν δεσμοί που είναι στενοί, προσωπικοί και σταθεροί (Hannerz 1980: 71).

Μία από τις πρώτες έρευνες – που συνέβαλαν στην απόκτηση μιας πιο σύνθετης εικόνας για την αστική κοινωνία – ήταν η κλασική αστική εθνογραφία του William Foot Whyte: *Street Corner Society* (1943). Ο Whyte πραγματοποίησε επιτόπια έρευνα σε μια ιταλική γειτονιά της Βοστώνης που εθεωρείτο τμήμα του “σλάμ”¹³ και μέσα από μια διεισδυτική χαρτογράφηση των σύνθετων κοινωνικών κόσμων των νεανικών συμμοριών (gang) και των φτωχών οικογενειών του Cornerville (ψευδώνυμο του North End της Βοστώνης στο οποίο είχε επικεντρώσει την έρευνά του) έδειξε ότι οι φτωχές και υποβαθμισμένες περιοχές της πόλης δεν είναι κατ’ ανάγκη κοινωνικά αποδιοργανωμένες. Η εικόνα αυτή ερχόταν σε αντίθεση, τόσο με τη θέση της Σχολής του Σικάγου (που ταύτιζε το σλάμ με την αποδιοργάνωση και την ανομία), όσο και με την κατεστημένες αντιλήψεις που θεωρούσαν το North End σαν ένα επικίνδυνο μέρος, το οποίο κατοικείται από μια κατώτερη και απείθαρχη εθνοτική ομάδα¹⁴, και στο οποίο ενδημεί το έγκλημα και η διαφθορά, η πολιτική βία και ανυπακοή, η διάσπαση και η αρρώστεια. Ο Γουάιτ έδειξε την περιορισμένη δικτύωση του οργανωμένου εγκλήματος στο North End και γενικότερα προσέγγισε τις παράνομες, ή “αποκλίνουσες” δραστηριότητες με πολύ πιο σύνθετο τρόπο, τονίζοντας τις κοινωνικές τους διαστάσεις και τη σύνδεση τους με τον κοινωνικό αποκλεισμό που βίωναν οι Ιταλοαμερικανοί. Ο Γουάιτ έδειξε επιπλέον ότι το North End ήταν μία ασφαλής και συνεκτική κοινότητα, στην οποία οι οικογενειακές και συγγενικές αξίες και γνώσεις ήταν πολύ ισχυρές, υπήρχε ένα πλήθος άτυπων ομάδων που είχαν μεγάλη σταθερότητα και σημασία, και μια ισχυρή τοπική αίσθηση ταυτότητας και γειτονιάς. Ο Γουάιτ άνοιξε έτσι νέους δρόμους στην μελέτη του αστικού εθνοτισμού και

¹³ Ο όρος αναφέρεται στις υποβαθμισμένες, φτωχές περιοχές των πόλεων και έχει συνήθως αρνητικές συνδηλώσεις. Whyte, William Foote, 1993 (1943), *Street Corner Society: The Social Structure of an Italian Slum*, Chicago: University of Chicago Press.

¹⁴ Για την αντιμετώπιση των Ιταλοαμερικανών από το κατεστημένο των Αμερικανικών πόλεων στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα βλ. Whyte στην επανέκδοση του 1993: 374.

της αστικής κοινωνικής οργάνωσης και αντίθετα από τους ερευνητές του Σικάγου έστρεψε την προσοχή στους πολιτικούς, οικονομικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, που επηρεάζουν τόσο τη μορφή της πόλης όσο και τις δυνατότητες και την ιδεολογία των ομάδων της¹⁵.

Εξίσου σημαντικό ήταν το αντίκτυπο μιας άλλης μελέτης, που προερχόταν αυτή τη φορά από τη Βρετανία. Το 1957 οι Βρετανοί κοινωνιολόγοι Michael Young και Peter Willmott δημοσίευσαν την επίσης κλασική αστική εθνογραφία: *Family and Kinship in East London*, στην οποία καταδεικνυόταν η κοινωνική συνοχή των εργατικών συνοικιών του Λονδίνου και η σταθερότητα των συγγενικών δεσμών ανάμεσα σε ευρύτερες από την πυρηνική οικογένεια συγγενικές ομάδες. Η μελέτη έκανε μεγάλη εντύπωση, γεγονός που αποτυπώνει τη μεγάλη αποδοχή των ιδεών του Γουίρθ στην επιστημονική κοινότητα και την ευρύτερη κοινή γνώμη (Gulick 1989: 12)¹⁶. Η μελέτη αφορούσε επιπλέον ένα άμεσο ζήτημα αστικής πολιτικής, καθώς την εποχή εκείνη η ιδέα της “αστικής ανανέωσης” (urban renewal) – κρατικών προγραμμάτων, δηλαδή, που προέβλεπαν την κατεδάφιση τμημάτων των υποβαθμισμένων συνοικιών, την αναγκαστική μετοίκηση των κατοίκων σε νέες και υποτίθεται καλύτερες περιοχές, και τον επανασχεδιασμό τους με νέους όρους – ήταν πολύ δημοφιλής στις ΗΠΑ και είχε σε ορισμένες περιπτώσεις εφαρμοστεί και στη Βρετανία. Οι Young και Willmott επεσήμαναν τη σημασία της οργάνωσης του χώρου της γειτονιάς στη λειτουργία και τη συνοχή της κοινότητας και τις διασπαστικές συνέπειες στις κοινωνικές σχέσεις εκείνων που είχαν μετακινηθεί σε πιο μοντέρνα κτίρια σε νέες περιοχές.

Μια άλλη αστική εθνογραφία, που κατέληγε σε ανάλογα συμπεράσματα, προερχόταν από έναν άλλο διάσημο κριτικό της Σχολής του Σικάγου. Ο Herbert Gans μελέτησε την ίδια εργατική συνοικία Ιταλοαμερικανών στη Βοστώνη που είχε μελετήσει και ο Whyte – και η οποία επρόκειτο σύντομα να κατεδαφιστεί στο πλαίσιο ενός προγράμματος

¹⁵ Ο Γουάιτ, που όταν έκανε την επιτόπια έρευνα θεωρούσε τον εαυτό του ως κοινωνικό ανθρωπολόγο, προσάρμοσε τη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης στον αστικό χώρο με νέους τρόπους και χάρη στις αδιαμφισβήτητες εθνογραφικές και συγγραφικές του ικανότητες κατάφερε να δώσει πολύ ζωντανές εικόνες της αστικής ζωής, που κατέστησαν την εθνογραφία του κλασική τόσο για το περιεχόμενό της όσο και για τις μεθόδους της. Η εθνογραφία του διαβάστηκε από γενιές σπουδαστών και αποτέλεσε ένα υπόδειγμα ρεαλιστικής εθνογραφίας στον αστικό χώρο που δεν έχει χάσει ούτε τη γοητεία, ούτε την αξία του.

¹⁶ Τον ίδιο μεγάλο αντίκτυπο στην κοινή γνώμη είχαν προκαλέσει – πέντε χρόνια νωρίτερα - οι παρόμοιες απόψεις του Όσκαρ Λιούις. Βλ. O. Lewis, “Urbanization without breakdown: a case study”, στο *The Scientific Monthly*, 75 (1), Ιούλιος 1952. Young, Michael, and Peter Willmott, 1957, *Family and Kinship in East London*, Glencoe Ill.: Free Press. Gulick, John, 1989, *The Humanity of Cities*, New York: Bergin & Garvey. Gans, Herbert, 1962, *The Urban Villagers: Group and Class in the Life of Italian Americans*, New York: Free Press of Glencoe.

“αστικής ανανέωσης” – και την παρουσίασε, στο βιβλίο του *The Urban Villagers* (Οι αστοί χωρικοί) (1962), ως μια στενά συνδεδεμένη μικρή κοινότητα, παρόμοια από πολλές απόψεις με αυτές του αγροτικού χώρου. Σύμφωνα με τον Γκανς, πολλά χαρακτηριστικά της ζωής των μικρών οικισμών (village life) – πρωταρχικές σχέσεις, έντονη αλληλεπίδραση, προσωπική γνώση των γειτόνων, έλλειψη ιδιωτικότητας και κυρίως κοινωνική σταθερότητα και συνοχή – διατηρούνταν στον αστικό χώρο. Ο Γκανς τόνισε την υψηλή αξία που αποδιδόταν στην κοινωνικότητα, την γενναιοδωρία και την αλληλοβοήθεια μεταξύ συγγενών και γειτόνων, και επεσήμανε τη σχετικά μικρότερη πολιτισμική σημασία της επαγγελματικής ανόδου, ή της υλικής προόδου πέρα από τα αποδεκτά πρότυπα άνεσης και ασφάλειας. Η εθνογραφία του Γκανς καθιέρωσε την ιδέα της ύπαρξης μικρών κοινοτήτων ακόμα και στην καρδιά των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων. Το “αστικό χωριό”(urban village) ανακαλύφθηκε έκτοτε σε όλο τον κόσμο και καθιερώθηκε σχεδόν σαν επιστημονικός όρος (Hannerz 1980, Gulick 1989: 12).

Ο Γκανς, που υπήρξε διάσημος κριτικός της Σχολής του Σικάγου, απέρριψε την αστική προβληματική του Παρκ και του Γουίρθ και όπως και ο Λιούις θεώρησε ότι η έμφαση στο αστικό επίπεδο και το χώρο ήταν λανθασμένη και έπρεπε να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στο κοινωνικό σύστημα και την κοινωνική διαστρωμάτωση. Τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της γειτονιάς απέρρεαν σύμφωνα με τον Γκανς από την εργατική υποκουλτούρα των κατοίκων της. Οι Ιταλοαμερικανοί της Βοστώνης δεν έπρεπε να κατανοηθούν σε γεωγραφικούς ή εθνοτικούς όρους (καθώς πολλά στοιχεία των αρχικών πολιτισμικών τους παραδόσεων είχαν αλλάξει μετά από τη μετακίνησή τους στις ΗΠΑ), αλλά κυρίως σε όρους της κοινωνικο-οικονομικής τους θέσης, η οποία μπορούσε, σύμφωνα με τον Γκανς, να ερμηνεύσει καλύτερα τις στάσεις και τις αντιλήψεις τους. Ο Γκανς επανέλαβε τα ίδια επιχειρήματα και αργότερα, εκκινώντας αυτή τη φορά από μία καινούργια επιτόπια έρευνά του σε ένα νέο προάστιο μιας αμερικανικής μεγαλούπολης. Ο Γκανς υποστήριξε ότι η περίφημη κουλτούρα των προαστίων – για την οποία γινόταν πολύς λόγος στην Αμερικανική κοινωνία της εποχής – δεν υπήρχε. Το μόνο το οποίο υπήρχε, κατά τη γνώμη του, ήταν οι ταξικές υποκουλτούρες, οι οποίες εκδηλώνονταν με παρόμοιο τρόπο σε όλα τα σημεία της πόλης.

Οι απαρχές του αστισμού

Ένα μέρος του ανθρωπολογικού προβληματισμού για τη φύση του αστικού φαινομένου στράφηκε προς τις πρώτες πόλεις του κόσμου και άντλησε από

τις σχετικές συζητήσεις στην αρχαιολογία και την πολιτισμική ιστορία. Οι συνθήκες που έδωσαν ώθηση στην ανάπτυξη των πόλεων μπορεί να προσφέρουν διαφωτιστικές γωνίες για την κατανόηση των μορφολογικών και λειτουργικών χαρακτηριστικών του αστισμού (Press και Smith 1980: 132, Eames και Goode 1977, Hannerz 1980, Gulick 1989)¹⁷.

Οι περισσότερες προσεγγίσεις μέχρι σήμερα δέχονται μια οπτική της κοινωνικής εξέλιξης που διακρίνει τρία διαδοχικά στάδια¹⁸. Το πρώτο, που κράτησε χιλιάδες χρόνια και καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της ανθρωπότητας (Smith 2002: 3)¹⁹ είναι το κυνηγετικό και συλλεκτικό στάδιο. Στη φάση αυτή μικρές νομαδικές ομάδες μετακινούνται διαρκώς σε αναζήτηση τροφής και δεν δημιουργούνται μόνιμοι οικισμοί. Ακολουθεί η “γεωργική επανάσταση” και η δημιουργία εδραίων κοινωνιών (σταθερών δηλαδή συνοικήσεων) που βασίζονται στην εξημέρωση των φυτών και των ζώων και στη συστηματική παραγωγή τροφής. Οι πόλεις θεωρείται ότι εμφανίζονται σε ένα εξελιγμένο στάδιο ορισμένων γεωργικών κοινωνιών και σηματοδοτούν μια βαθιά αλλαγή στον πολιτισμό και την κοινωνική οργάνωση.

Η εμφάνιση των πόλεων θεωρείται συνήθως αποτέλεσμα σύγκλισης μιας σειράς αιτιακών παραγόντων που περιλαμβάνουν: την αύξηση της παραγωγικότητας της γεωργίας, την επέκταση της κοινωνικής διαφοροποίησης και τη δημιουργία ξεχωριστών κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων, την ανάπτυξη των ανταλλαγών και του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, τη συστηματοποίηση της θρησκευτικής γνώσης και οργάνωσης, και την εμφάνιση συγκεντρωτικών μορφών εξουσίας.

Οι πιο διαδεδομένες θεωρίες εκκινούν από μια υλιστική προσέγγιση της ιστορίας και δίνουν έμφαση στις τεχνολογικές επινοήσεις και στην αυξημένη παραγωγικότητα ως κύριους παράγοντες γέννησης των πόλεων. Σύμφωνα με τις θεωρίες αυτές οι πόλεις γεννήθηκαν από τις διοικητικές και τεχνολογικές ανάγκες των μεγάλων αρδευτικών έργων που απαιτούνταν για την παραγωγική καλλιέργεια του εδάφους (Gordon Child 1936, Davis 1980,

¹⁷ Eames, Edwin και Judith Goode, 1977, *Anthropology of the City. An Introduction to Urban Anthropology*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall. Press, Irwin & M. Estellie Smith, 1980, *Urban Place and Process. Reagings in the Anthropology of Cities*, New York και London: Macmillan Publ.

¹⁸ Η θεωρία πρωτοδιατυπώθηκε από τον αρχαιολόγο V. Gordon Child στη δεκαετία του 1930. Ο Γκόρντον Τσάιλντ αντικατέστησε την παλαιότερη τεχνολογική θεώρηση της κοινωνικής εξέλιξης (ως διαδοχής των εποχών του λίθου, του χαλκού και του σιδήρου), με μια πιο σύνθετη θεωρία, εμπνευσμένη εν μέρει από τον Μαρξ, που διατάσσει το προϊστορικό παρελθόν με βάση δύο επαναστάσεις: τη γεωργική και την αστική.

¹⁹ Smith, Michael E., 2002, “The earliest cities”, στο George Gmelch και Walter P. Zenner, *Urban Life. Reagings in the Anthropology of the City*, Prospect Heights Ill.: Waveland Press.

Soja 2000)²⁰. Η δημιουργία των πόλεων προϋπέθετε την ύπαρξη αγροτικού πλεονάσματος ικανού να θρέψει ένα μη γεωργικό πληθυσμό (και άρα τεχνολογικά επιτεύγματα όπως τεχνικές διαχείρισης του εδάφους, αρδευτικά συστήματα, τεχνικές αποθήκευσης και επεξεργασίας προϊόντων, ζωήλατα και θαλάσσια μέσα μεταφοράς) και ενός κοινωνικού μηχανισμού για την απόσπασή του (κάποια δηλαδή μορφή κράτους με ιδεολογικές και οργανωτικές ικανότητες, που προϋποθέτουν γνώσεις και τεχνικές όπως η γραφή, το ηλιακό ημερολόγιο, η εξελιγμένη μεταλλουργία και η μνημειακή αρχιτεκτονική). Άλλοι θεωρητικοί επεσήμαναν ότι η αυξημένη παραγωγικότητα και το διατροφικό πλεόνασμα δεν αρκούν από μόνα τους για την ερμηνεία της δημιουργίας των περίπλοκων αστικών συστημάτων της αρχαιότητας και πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στις αλλαγές στην κοινωνική οργάνωση και τα συμβολικά συστήματα (Eames και Goode 1977: 75). Το αρχαιολογικό και ιστορικό υλικό δείχνει ότι όλες οι πόλεις της αρχαιότητας ήταν κατά κύριο λόγο έδρες πολιτικής εξουσίας και κέντρα τελετουργίας γεγονός που οδήγησε σε ερμηνείες της γέννησης των πόλεων οι οποίες δίνουν έμφαση στους πολιτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς και την τελετουργική λειτουργία των πόλεων (Wheatley 1971).

Οι πόλεις κράτη των Σουμερίων εθεωρούντο μέχρι πρόσφατα και εξακολουθούν να θεωρούνται από ορισμένους ειδικούς (Smith 2002, Maisel 1993) οι αρχαιότερες πόλεις του κόσμου²¹. Νέα αρχαιολογικά δεδομένα, που έγιναν ευρύτερα γνωστά στα μέσα του 20ου αιώνα, έχουν δείξει ότι μερικές πρωτοαστικές τουλάχιστον συνοικήσεις είχαν δημιουργηθεί στην ευρύτερη περιοχή μερικές χιλιάδες χρόνια πριν από τα μέσα της τέταρτης χιλιετίας π.Χ., την περίοδο δηλαδή από την οποία χρονολογούνται οι πρώτες Σουμεριακές πόλεις. Η ανακάλυψη των συνοικήσεων αυτών (που άλλοι θεωρούν πόλεις και άλλοι αρνούνται να τους αποδώσουν αυτό το χαρακτήρα) έγινε αφορμή για τη διατύπωση νέων θεωριών για την γέννηση των πόλεων που θα δούμε στη συνέχεια.

Θα ξεκινήσουμε με τη σκιαγράφηση μιας εκδοχής της δημιουργίας των Σουμεριακών πόλεων, που βασίζεται στις σύγχρονες προσεγγίσεις

²⁰ V. Gordon Child, 1936, *Man Makes Himself*, Glasgow: Collins. Soja, Edward W., 2000, *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions*, Oxford: Blackwell Publishers. Davis, Kingsley, 1980, "The first cities: how and why did they arise", στο Press, Irwin & M. Estellie Smith, *Urban Place and Process. Reagings in the Anthropology of Cities*, New York και London: Macmillan Publ., σ. 133-142.

²¹ C. K. Maisel, 1993, *The Emergence of Civilization: From Hunting and Gathering to Agriculture, Cities and the State in the Near East*, London and New York: Routledge. Για τις πόλεις της Σουμερίας βλ. A. Southall, 1999, *The City in Time and Space*, Cambridge: Cambridge University Press, Soja 2000 op cit, Smith 2002 op cit. Wheatley, Paul, 1971, *The Pivot of the Four Quarters*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

(Smith 2002, Soja 2000) και ιδίως σε μια πρόσφατη εργασία του Aidan Southall (1999), που συνδυάζει τη μαρξιστική και τη συμβολική προσέγγιση των αστικών απαρχών. Στην εύφορη κοιλάδα του Ευφράτη και του Τίγρη από το 6000 π.Χ. δημιουργούνται εδραίες αγροτικές κοινότητες, που χρησιμοποιούν νέες τεχνικές (άροτρο, συστήματα άρδευσης) και επιτυγχάνουν υψηλή παραγωγικότητα στη γεωργία. Οι συνοικισμοί σταδιακά πολλαπλασιάζονται και δημιουργούνται υψηλές πυκνότητες πληθυσμού. Οι κοινότητες αυτές θα πρέπει να ήταν αρχικά εξισωτικές (ακέφαλο πολιτικό σύστημα βασισμένο στις ομάδες καταγωγής) και να είχαν μόνο τελετουργικούς ηγέτες χωρίς καταναγκαστική πολιτική εξουσία. Σταδιακά ορισμένες κοινότητες συγκεντρώνουν αρκετό πληθυσμό, οι βωμοί τους μεγαλώνουν και μετατρέπονται σε τεμένη, που ασκούν επιρροή σε μια ευρύτερη περιφέρεια. Παράλληλα, οι θρησκευτικοί τους ηγέτες επιτελούν πιο συγκεκριμένες λειτουργίες, μετατρέπονται σε ιερούς βασιλείς και αποκτούν μια μικρή ακολουθία που τους συνδράμει στα καθήκοντά τους.

Στη διάρκεια των αιώνων, οι συνοικισμοί αυτοί μεγαλώνουν κι άλλο, η παραγωγικότητά τους αυξάνεται, οι εμπορικές ανταλλαγές με γειτονικές και πιο μακρινές κοινότητες πολλαπλασιάζονται, και η πολιτική τους οργάνωση αρχίζει να γίνεται πιο συγκεντρωτική. Η Ουρούκ, η πρώτη περίοδος της οποίας χρονολογείται από το 3600-3100 π.Χ., θεωρείται συχνά η παλαιότερη πόλη του κόσμου. Από την περίοδο αυτή έχουν βρεθεί στην ευρύτερη περιοχή ερείπια και άλλων πόλεων (Ουμπαϊντ, Εριντού, Ουρ) του ίδιου πολιτισμού. Οι πόλεις δεν είχαν τείχη και φαίνεται ότι συμβιούσαν ειρηνικά. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν την χωρική επέκταση του τεμένους, τις ανταλλαγές με άλλες περιοχές, την επινόηση συστημάτων γραφής και αρίθμησης και άλλα τεχνολογικά επιτεύγματα, που περιλαμβάνουν εξελιγμένη μεταλλουργία και αγγειοπλαστική, τον τροχό, το ζώηλατο κάρο, το ιστιοφόρο πλοίο, το ηλιακό ημερολόγιο, και στην αρχιτεκτονική: τον κίονα, το τόξο, το θόλο και τον τρούλο. Ο Southall περιγράφει τις Σουμεριακές πόλεις αυτής της περιόδου ως μια πρωτόλεια μορφή κράτους (segmental state: κατατμημένο κράτος) στα πλαίσια του οποίου οι ομάδες καταγωγής διατηρούν σημαντική αυτονομία. Το τέμενος αποκτά νέες λειτουργίες, αλλά η εξουσία του παραμένει τελετουργική. Οι ιερείς επιλύουν τις διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικές κοινότητες ή συγγενικές ομάδες, διαχειρίζονται ένα μεγάλο όγκο προσφορών και αναθημάτων, και ασκούν διευθυντικό ρόλο σε ορισμένες όψεις της κοινωνικής ζωής. Μέσα κυρίως από την τελετουργία, το τέμενος αποτελούσε το θεμέλιο του παραγωγικού συστήματος, καθώς δεν ήταν μονάχα η πηγή των εποχών και της γονιμότητας, αλλά συντόνιζε την αγροτική παραγωγή, δίνοντας λεπτομερείς, θεϊκά επικυρωμένες οδηγίες και

υποδείξεις. Οι έμποροι, που ενεργούσαν ως αντιπρόσωποι του τέμενου, διέπλεαν το ίδιο διάστημα τα ποτάμια φθάνοντας μέχρι τον Περσικό κόλπο.

Μεταξύ 3000-2500 π.Χ. ο ρυθμός της αλλαγής επιταχύνεται. Η πόλη-κράτος του Ουρούκ κατάφερε, με την πειθώ ή με τη βία, να συγκεντρώσει το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της γύρω περιοχής και να επιβάλλει την κυριαρχία της σε μερικές μικρότερες γειτονικές πόλεις. Ο πληθυσμός έφθασε τις 40.000-50.000 και η πόλη οχυρώθηκε με τείχη. Τα μεγάλα αρδευτικά κανάλια χρονολογούνται από την περίοδο αυτή, που η πόλη επιβάλλει την κυριαρχία της σε μια ευρύτερη περιφέρεια, και μέσα από το τέμενος οργανώνει την παραγωγή και αποσπά το πλεόνασμα της. Το τέμενος επεκτείνεται ακόμα περισσότερο και ενσωματώνει πλέον έναν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης. Δημιουργείται ένα ειδικό σώμα στρατιωτών, εφοδιασμένων με ισχυρά μέσα άσκησης βίας (όπλα), για τις ανάγκες της άμυνας και της διατήρησης της τάξης. Εμφανίζονται επίσης πιο καθαρά πολιτικές και οικονομικές εξειδικεύσεις. Το τέμενος παρέμεινε ένας σύνθετος, πολυ-λειτουργικός θεσμός, με τη δική του ξεχωριστή ηγεσία, οργάνωση και προσωπικό, αλλά σιγά σιγά διαχωρίστηκε από τη διοίκηση των κρατικών υποθέσεων που αναλήφθηκε από ειδικούς κρατικούς αξιωματούχους, με πολλούς βοηθούς και υπηρέτες. Ο ανώτατος ιερέας ή ιέρεια διαχωρίστηκε από τον ιερό βασιλέα, που παρέμεινε κυρίαρχος τόσο στο θρησκευτικό όσο και στο κοσμικό επίπεδο, ενσαρκώνοντας τις υψηλότερες αξίες της κοινωνίας και ταυτιζόμενος με τους ίδιους τους θεούς.

Οι Σουμεριακές πόλεις αυτής της περιόδου θεωρούνται οι πρώτες πραγματικές πόλεις-κράτη της ιστορίας (Soja 2000, Smith 2002). Η εξουσία του βασιλιά γίνεται πιο κοσμική και δημιουργείται μια άρχουσα τάξη, που αποτελείται από τη βασιλική συγγενειακή ομάδα και ένα στρώμα πολιτικών, οικονομικών και θρησκευτικών αξιωματούχων. Ο βασιλιάς (που όταν πέθαινε θάβονταν μαζί με τις γυναίκες, τους αξιωματούχους και του υπηρέτες του παλατιού) και η ηγέτιδα τάξη μετατρέπουν τις παραδοσιακές τελετουργικές προσφορές σε υποχρεωτική εισφορά (tribute), γίνονται κάτοχοι μεγάλων παραγωγικών αγροκτημάτων που καλλιεργούνται από εξαρτημένους αγρότες, οργανώνουν επικερδή εμπορικά δίκτυα και ελέγχουν την βιοτεχνική και καλλιτεχνική παραγωγή (στην οποία συμμετέχουν πολλοί σκλάβοι και υποχρεωτικά στρατολογημένοι εργάτες). Οι πατρογραμμικές ομάδες καταγωγής κατέχουν την υπόλοιπη γη και η ανεξαρτησία τους πιθανόν μεγαλώνει όσο απομακρυνόμαστε από το κέντρο της κρατικής επικράτειας. Ο Southall τονίζει τον έλεγχο που ασκούσε η κυρίαρχη τάξη στην οικονομία και την κοινωνία των Σουμεριακών πόλεων και επισημαίνει ότι το κοινωνικό τους σύστημα προσεγγίζει ικανοποιητικά την έννοια του Ασιατικού Τρόπου Παραγωγής, που είχε διατυπωθεί από τον

Μαρξ πριν ακόμα γίνει γνωστή η ύπαρξη των πόλεων της Σουμερίας. Μαζί με το κράτος παγιώνεται, σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές (Soja 2000), και η πατριαρχία. Ο Southall από την άλλη μεριά, παρατηρεί ότι οι γυναίκες είχαν σημαντική ελευθερία στην ενδυμασία και το εύρος των δραστηριοτήτων και μπορούσαν να διαχειρίζονται αγροκτήματα, και να γίνονται ιέρειες και καλλιτέχνιδες. Άλλοι σύγχρονοι ερευνητές, όπως ο αρχαιολόγος Maisel και ο γεωγράφος Soja, υποστηρίζουν ότι μετά το 3000 π.Χ. εμφανίζεται στις πόλεις αυτές μια τάξη εμπόρων και βιοτεχνών που είναι ανεξάρτητη από το τέμενος και το παλάτι, και ότι ξεκινά μια αργή διαδικασία αμφισβήτησης της “ιδεολογίας των ιερών πατρογραμμικών ομάδων καταγωγής” και διαμόρφωσης μιας πολιτικής κοινωνίας, που είναι εν μέρει αυτόνομη από το κράτος.

Όπως κι αν έχει, το θεοκρατικό καθεστώς των πόλεων αυτών δεν αμφισβητείται και σφραγίζει το χτισμένο χώρο και την οργάνωση του χώρου της πόλης. Η Σουμεριακή πόλη-κράτος της τρίτης χιλιετίας μοιάζει να είναι ένα πρώιμο παράδειγμα μιας πόλης στην οποία ο μνημειακός χώρος και η κρατικο-θρησκευτική τελετουργία παίζουν κεντρικό ρόλο. Θα σκιαγραφήσουμε μια τέτοια πόλη με βάση την περιγραφή του Σόζα (2000). Η Ουρ γύρω στο 2500 π.Χ. περιβαλλόταν από τείχος και ήταν σχεδόν κυκλική, αν και η μεγαλύτερη έλξη του άξονα Βορά Νότου, που ήταν ιερός στην Σουμεριακή κοσμολογία, της έδινε ένα οβάλ ή αυγοειδές σχήμα. Ο κυρίαρχος άξονας τεμνόταν καθέτως από τον δευτερεύοντα άξονα και έτσι εδημιουργείτο μία κεντρική περιοχή (που δεν απείχε και πολύ από το γεωγραφικό κέντρο) και η πόλη χωριζόταν σε τέσσερα ημικύκλια. Η κεντρική περιοχή παίρνει μνημειακό χαρακτήρα. Στο διάστημα αυτό χτίζονται τεράστια ορθογωνικά τεμένη, τα ζιγκουράτ, τα οποία επιβάλλονταν με τον όγκο τους και το ύψος τους. Το Ζιγκουράτ συμβόλιζε το κέντρο του κόσμου, την πηγή κάθε δύναμης και δημιουργίας, τη γέφυρα που συνδέει τους ανθρώπους με τους θεούς. Γύρω από το Ζιγκουράτ υπήρχαν άλλοι μικρότεροι βωμοί και κτίρια και σε μικρή απόσταση το παλάτι και άλλα κρατικά κτίρια. Ολόκληρη αυτή η περιοχή διαχωρίζεται υλικά και συμβολικά από την υπόλοιπη πόλη και διαμορφώνεται ένα μνημειακό κέντρο ιερότητας, δύναμης, εξουσίας, καλλιτεχνικής και διανοητικής δημιουργίας, πλούτου και εκπαίδευσης.

Οι Σουμέριοι υπήρξαν πρωτοπόροι και εφευρετικοί σε πολλές όψεις του υλικού, πνευματικού και κοινωνικού πολιτισμού και η επιρροή τους διατηρήθηκε πολύ μετά από την εξαφάνιση της γλώσσας και των πόλεών τους. Η παρακμή του πολιτισμού των Σουμερίων αποδίδεται από τους ιστορικούς στις συγκρούσεις που ξέσπασαν ανάμεσα στις πόλεις-κράτη καθώς σταδιακά αυξήθηκε ο ανταγωνισμός για πόρους και κυριαρχία.

Μερικές πόλεις και μερικοί ηγεμόνες απόκτησαν σημαντική δύναμη και έχουν καταγραφεί δύο απόπειρες ιμπεριαλιστικής επέκτασης και η δημιουργία δύο σύντομων και ασταθών “αυτοκρατοριών”, που ένωναν κάτω από μία πόλη και μία δυναστεία έναν μεγάλο αριθμό άλλων πόλεων κρατών. Ο Σαργκόν της πόλης Ακκάντ (2350-2300) και η τρίτη δυναστεία της Ουρ κατάφεραν να καταστήσουν υποτελείς ένα μεγάλο αριθμό άλλων πόλεων, αλλά οι αυτοκρατορίες αυτές, που στερούνταν τα μέσα για τη μόνιμη διαχείριση ενός τόσο μεγάλου κράτους, διαλύθηκαν σε συνεχείς πολέμους και εξεγέρσεις.

Οι Σουμεριακές πόλεις (και γενικότερα οι πόλεις της κοιλάδας του Ευφράτη και του Τίγρη) αποτελούν το πρώτο αλλά όχι το μοναδικό σημείο εμφάνισης των πόλεων. Όπως τεκμηριώνεται σήμερα από την αρχαιολογία και τις αστικές σπουδές, μια σειρά από πολιτισμοί σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές παρήγαγαν – ο ένας ανεξάρτητα από τον άλλον – πόλεις. Έτσι ξεχωριστές αστικές παραδόσεις – άλλες από τις οποίες υπάρχουν μέχρι σήμερα και άλλες έχουν χαθεί στο χρόνο – δημιουργήθηκαν, εκτός από τη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο, στην κοιλάδα του Ινδού ποταμού, στη Μεσοαμερική, στις Άνδεις, στην Κίνα, στην Ιαπωνία, στη Νοτιανατολική Ασία και στη Δυτική Αφρική. Οι πρώτες πόλεις διαφέρουν από πολλές απόψεις. Μερικές φορές έχουν μεγάλους πληθυσμούς και μερικές φορές είναι μικροί ιεροί συνοικισμοί στους οποίους διαμένουν μόνιμα λίγοι μονάχα αξιωματούχοι. Μερικές φορές είναι πόλεις κράτη και σε άλλες έχουν εξελιχθεί σε πόλεις πρωτεύουσες κρατών και αυτοκρατοριών. Μερικές φορές έχουν αγορές και άλλοτε όχι. Σε κάθε περίπτωση, όμως, υπάρχει στενή σύνδεση εξουσίας και ιερού και κάποια μορφή ιεράς βασιλείας, και η πόλη είναι ένα τελετουργικό κέντρο, που κυριαρχεί στην επικράτειά της μέσα από τη διαχείριση των ιερών συμβόλων. Οι περισσότερες από τις πρώτες πόλεις του κόσμου μοιάζουν με ορισμένους θεμελιώδεις τρόπους μεταξύ τους και με τις πόλεις της Σουμερίας: είναι όλες βασιλικές-τελετουργικές πόλεις [σύμφωνα με την ορολογία του Fox (1977) και την ανάλυση του Wheatley (1971)], ή πόλεις του Ασιατικού τρόπου παραγωγής (σύμφωνα με τον Southall).

Ιεριχώ και Τσατάλ Χουγιούκ

Ταυτόχρονα η αρχαιολογική γνώση για τις πρώτες πόλεις της ιστορίας προσέφερε άλλο ένα πεδίο προβληματισμού για το νόημα του αστισμού. Οι παλιότερες εκδοχές τοποθετούσαν τις πρώτες πόλεις στη Σουμερία γύρω στην τέταρτη χιλιετία (Soja 2000: 29). Η Ιεριχώ, που ανασκάφηκε από τη Βρετανίδα αρχαιολόγο Kenyon (1957), αναγνωρίζεται σήμερα ως η

αρχαιότερη πόλη στον κόσμο. Η Κέννιον υποστήριξε ότι η Ιεριχώ έχει όλα τα αστικά χαρακτηριστικά και αποτελούσε τη βάση ενός ξεχωριστού πολιτισμού. Άλλοι ερευνητές αμφισβήτησαν αυτούς τους ισχυρισμούς.

Οι αρχαιολόγοι χρονολογούν την πρώτη εγκατάσταση στην Ιεριχώ γύρω στο 8.300 π.Χ., στο τέλος της παλαιολιθικής εποχής, σε μια περίοδο που θεωρείται ότι λαμβάνει χώρα η μετάβαση από το κυνηγετικό και συλλεκτικό στάδιο στην γεωργία. Γύρω στο 7.000 π.Χ. ο οικισμός κατελάμβανε μερικές εκατοντάδες στρέμματα, περιελάμβανε τετραγωνισμένα πλινθόκτιστα σπίτια, ένα τουλάχιστον μεγαλύτερο κτίριο, που εχρησιμοποιείτο πιθανόν για τελετουργικούς σκοπούς, και περιβαλλόταν από ένα πελώριο πέτρινο τείχος με οχυρωματικούς πύργους. Παρότι οι αρχικοί κάτοικοι της Ιεριχούς ήταν σίγουρα κυνηγοί και συλλέκτες, στην Ιεριχώ έχουν βρεθεί τα αρχαιότερα δείγματα καλλιεργημένου – εξημερωμένου σιταριού, κριθαριού, φακής και ρεβυθιών, καθώς και άλλες σημαντικές ενδείξεις για την ύπαρξη οργανωμένης γεωργίας και ενός συστήματος άρδευσης. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις για την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων, που απλώνονταν σε μια ευρεία περιοχή. Σύμφωνα με την Κέννιον, η νεολιθική Ιεριχώ ήταν μία πόλη δύο ή τριών χιλιάδων κατοίκων, στην οποία δεν υπήρχε γραφή και αγγειοπλαστική, αλλά είχε αναπτυχθεί κάποια μορφή οργανωμένης λατρείας και συγκεντρωτικού πολιτικού συστήματος, καθώς και εμπόριο, τεχνικές (crafts) και τέχνες. Ο χτισμένος χώρος είναι ίσως ο αρχαιότερος που διασώζεται και τα ευρήματα δείχνουν σημαντική ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής του χώρου και το ξεκίνημα μιας μορφής αστικού σχεδιασμού.

Η αρχαιολογική έρευνα έφερε στο φως και άλλες πόλεις στην ευρύτερη περιοχή της ΝΔ Ασίας σ' αυτή την πολύ πρώιμη περίοδο. Τα πιο εντυπωσιακά ευρήματα έχουν βρεθεί στην Ανατολία (Τουρκία). Η Catal-Huyuk (Τσατάλ Χουγιούκ) έχει συγκεντρώσει από το 1964 – οπότε δημοσιεύθηκαν τα αποτελέσματα της πρώτης ανασκαφής – πολύ μεγάλο ενδιαφέρον και έχει αποτελέσει αντικείμενο ερευνών και θεωρητικού στοχασμού²². Η Τσατάλ Χουγιούκ ήταν γύρω στο 7000-5000 π.Χ. ένας συμπαγής οικισμός 300 περίπου στρεμμάτων, αποτελούμενος από εφραπτόμενα σπίτια χωρίς δρόμους στο επίπεδο του εδάφους. Η επικοινωνία πρέπει να γινόταν μέσω της οροφής των κτιρίων και υπήρχε μια κεντρική πλατεία – που χρησίμευε πιθανόν σαν αγορά – και πολλές αυλές. Υπήρχαν πολλοί βωμοί διάσπαρτοι στον οικισμό, αλλά δεν έχουν βρεθεί ενδείξεις για την ύπαρξη ενός θρησκευτικού κέντρου ή τεμένων. Οι βωμοί και τα σπίτια

²² Βλ. J. Mellaart, 1967, *Catal Huyuk*, London: Thames και Hudson.

ήταν περίτεχνα διακοσμημένα με επιτοίχιες ζωγραφίες, γλυπτό διάκοσμο, λατρευτικά αγαλματίδια, κεφαλές ζώων και κέρατα ταύρων. Τα περισσότερα αγαλματίδια παρίσταναν γυναικείες μορφές και ο Mellaart (ο αρχαιολόγος που ανέσκαψε το χώρο και δημιούργησε την πρώτη αναπαράσταση γι' αυτόν) παρουσίασε την Τσατάλ Χουγιούκ ως δημιούργημα των γυναικών, ως μία μητριαρχική κοινωνία, στην οποία επικρατεί η λατρεία μιας γυναικείας θεότητας που συμβολίζει την τροφή και γονιμότητα. Στην Τσατάλ Χουγιούκ υπήρχε πολύ μεγάλη ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας, ένας εκπληκτικός αριθμός εξειδικευμένων τεχνιτών, καλλιτεχνών, βιοτεχνών και εμπόρων. Εδώ έχουν βρεθεί τα αρχαιότερα υφάσματα και πλεκτά χαλιά, το ξεκίνημα της μεταλλουργίας, και εντυπωσιακή ανάπτυξη των τεχνών που δείχνουν ένα αναπτυσσόμενο συμβολικό και τελετουργικό σύστημα.

Τα ευρύματα της Τσατάλ Χουγιούκ είχαν μεγάλη επίδραση σε πολλούς επιστημονικούς κλάδους, και ενέπνευσαν την σπουδαία Αμερικανίδα ερευνήτρια του αστικού χώρου και ακτιβίστρια Jane Jacobs, να διατυπώσει μια νέα θεωρία για τις απαρχές του αστισμού²³. Η Τζάκομπς - που είχε πάντα αντιπαρατεθεί στην κυρίαρχη στις ΗΠΑ στάση της εξιδανίκευσης του αγροτικού χώρου και είχε εξάρει την ελευθερία και τον πολιτισμό των πόλεων – αμφισβητεί την επικρατούσα αντίληψη για την πορεία της κοινωνικής εξέλιξης από το κυνηγετικό και συλλεκτικό στάδιο στη γεωργική επανάσταση και κατόπιν στην αστική. Εκκινώντας από τα ευρύματα, που δείχνουν ότι οι κάτοικοι της Τσατάλ Χουγιούκ ήταν σίγουρα κυνηγοί, υποστηρίζει ότι οι πόλεις αναπτύχθηκαν αρχικά ως βάσεις κυνηγετικών και συλλεκτικών κοινωνιών. Η συνύπαρξη των ανθρώπων στον ίδιο χώρο, δημιουργεί, σύμφωνα με την Τζάκομπς, ανάγκες και προκαλεί καινοτομίες, που συμβάλλουν σταδιακά στην ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας, και στη δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης και χτισμένου περιβάλλοντος. Η συνοίκηση, με άλλα λόγια, των κυνηγών και των συλλεκτών έθεσε σε λειτουργία μια διαδικασία οικονομικής και συμβολικής παραγωγής και καινοτομίας και οδήγησε *ταυτόχρονα* στην ανάπτυξη της γεωργίας, της βιοτεχνίας και των τεχνών. Η αστική επανάσταση προηγείται, έτσι, της γεωργικής και θεωρείται μία από τις αιτίες της.

Η κριτική από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας και η

²³ J. Jacobs, 1969, *The Economy of Cities*, New York: Random House.

αντοχή των ιδεών του Γουίρθ

Οι απόψεις του Γουίρθ και της Σχολής του Σικάγου έγιναν στόχος μιας νέας γενιάς κριτικών στη δεκαετία του 1970, αυτή τη φορά από τη σκοπιά της πολιτικής οικονομίας και του μαρξισμού, που άρχισαν να κυριαρχούν σε πολλούς κλάδους των αστικών σπουδών, περιλαμβανομένης της ανθρωπολογίας. Οι κριτικοί επεσήμαναν την παραμέληση της εξέτασης των σχέσεων εξουσίας και των πολιτικο-οικονομικών δομών και μηχανισμών, που επηρεάζουν καθοριστικά την κοινωνική οργάνωση και τον τρόπο ζωής των καπιταλιστικών μητροπόλεων όπως το Σικάγο. Οι ερευνητές του Σικάγου φυσικοποίησαν την οικονομία και αγνόησαν παντελώς την μελέτη των ταξικών και πολιτικών ανταγωνισμών σε μια ταραγμένη περίοδο που χαρακτηρίστηκε από μεγάλους εργατικούς αγώνες (πολλοί από τους οποίους είχαν επίκεντρο το Σικάγο), έντονη πολιτική καταπίεση και ισχυρά μεταρρυθμιστικά κινήματα. Εξετάζοντας την αστική ζωή από τη σκοπιά του κοινωνικού ελέγχου, απέφυγαν να αντιμετωπίσουν τα καυτά οικονομικά και πολιτικά ζητήματα της εποχής τους. Οι ερευνητές του Σικάγου ήταν γενικότερα συντηρητικοί – αν και αυτό είναι ίσως μια υπεργενίκευση, ιδιαίτερα όσον αφορά τον Παρκ – και συντάσσονταν με τις κατεστημένες αντιλήψεις στα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα. Η Abu Lughod, σε μια πρόσφατη επισκόπηση του έργου της Σχολής του Σικάγου - αφού σημειώνει την τεράστια σημασία και τη διαρκή επικαιρότητα του έργου της Σχολής και προειδοποιεί ενάντια στην υπεραπλοποίηση και την ομογενοποίηση του διαφορετικού έργου που παρήχθη από τους διαφορετικούς συντέλεστες της Σχολής - σημειώνει ότι “δεν έδωσαν αρκετή προσοχή στα τοπικά πολιτικά συστήματα και τους θεσμικούς φορείς και η σχεδόν αφελής πίστη τους στις ‘προοδευτικές μεταρρυθμίσεις’ τους απέτρεψε από το να δουν τη δικαιολογημένη σύγκρουση των συμφερόντων και τον όλο και μεγαλύτερο ρόλο που έπαιζε το κράτος στην κοινωνική και οικονομική ζωή των Αμερικανικών πόλεων”²⁴.

Οι απόψεις του Σικάγου έγιναν μετά το 1960 στόχος πολλών κριτικών και σταδιακά σχηματοποιήθηκαν και απαξιώθηκαν σχεδόν τελείως από πολλούς από τους σχολιαστές. Η στάση αυτή δεν ήταν ποτέ καθολική – όπως άλλωστε φαίνεται και από τη συνέχεια των κριτικών – και πολλοί άλλοι συνέχισαν να εμπνέονται από το Σικάγο. Οι βρεταννοί αστικοί ανθρωπολόγοι της Σχολής του Μάντσεστερ (1945-1970), που συνέβαλαν με πολλούς τρόπους στην ανθρωπολογική συζήτηση για την πόλη και στην

²⁴ Janet Abu-Lughod, 2005, “What is special about Chicago?”, στο *City&Society*, vol. XVII, no. 2, σ. 289-293.

εισαγωγή της πολιτικής οικονομίας στη μελέτη της, επηρεάστηκαν παρ' όλα αυτά σημαντικά από το Σικάγο και θεωρούσαν ότι από ορισμένες απόψεις συνεχίζουν το έργο τους. Ακόμα και μετά το 1970, που αμφισβητήθηκε πιο συνολικά η αστική προβληματική, σημαντικοί αστικοί ανθρωπολόγοι εξακολουθούν να εξετάζουν σοβαρά τις απόψεις του Παρκ και του Γουίρθ και έχουν μια πιο ισοροπημένη στάση απέναντί τους (Hannerz 1980, Gmelch και Zenner 2002).

Ο Χάνερτζ (1980: 72) επισημαίνει ότι η ανακάλυψη της ύπαρξης σταθερών κοινοτήτων στις πόλεις – που είχε γίνει ήδη κοινοτυπία το 1980 – έφθανε μερικές φορές στην υπερβολή. Αν οι απόψεις του Γουίρθ, σχετικά με το χαρακτήρα των αστικών κοινωνικών σχέσεων, δεν ήταν απόλυτα σωστές, δεν ήταν σίγουρα και τελείως λάθος. Οι κάτοικοι των πόλεων έχουν μία ποικιλία σχέσεων, άλλες από τις οποίες είναι σταθερές και βαθιές και άλλες εφήμερες και επιφανειακές, γεγονός που χρειάζεται να αναγνωριστεί και να αναλυθεί εμπειρικά και θεωρητικά. Στο ίδιο μήκος κύματος μια άλλη αστική ανθρωπολόγος σημειώνει: “Παρά τις σοβαρές και δικαιολογημένες κριτικές της αντίληψης του Γουίρθ για την πόλη, οι κοινωνιολόγοι και οι ανθρωπολόγοι εξακολουθούν να επιστρέφουν στο άρθρο του γιατί έχουν την αίσθηση ότι προσφέρει διεισδυτικές ματιές στα εξεταζόμενα ζητήματα και περιγράφει μερικά χαρακτηριστικά της αστικής ζωής που όντως αντανάκλουν την εμπειρία αυτών που ζουν στις σύγχρονες βιομηχανικές πόλεις.” (Merry 2002)²⁵

Η Merry, που εστίασε στην πρόσληψη του κινδύνου και τις κοινωνικές διαστάσεις του φόβου σε μια γειτονιά μιας Βορειοαμερικανικής μεγαλούπολης με υψηλό δείκτη εγκληματικότητας, χρησιμοποίησε και επέκτεινε τις ιδέες του Γουίρθ. Οι συνθήκες ανωνυμίας και οι σχέσεις μεταξύ αγνώστων, που τόνισε ο Γουίρθ, χαρακτηρίζουν πράγματι, σύμφωνα και με τη Σάλυ Μέρι, τις μοντέρνες πόλεις, δημιουργώντας κοινωνικές εντάσεις και προβλήματα και επιτρέποντας την ανάπτυξη της αστικής εγκληματικότητας. Η Μέρι υποστήριξε ότι η αβεβαιότητα και η ανωνυμία αναπτύσσονται κυρίως στα σύνορα των διαφορετικών κοινωνικών κόσμων που συνιστούν τη μεγαλούπολη, και υπενθύμισε τις επισημάνσεις τόσο του Παρκ όσο και του Γουίρθ για τα προβλήματα και τις δυνατότητες που δημιουργούν οι σχέσεις ανάμεσα στις ψηφίδες του κοινωνικού μωσαϊκού.

²⁵ Merry, Sally E., “Urban danger: Life in a neighborhood of strangers”, στο George Gmelch και Walter P. Zenner, *Urban Life. Readings in the Anthropology of the City*, Prospect Heights Ill.: Waveland Press, σ. 115-126.

Η σημασία του αστισμού

Οι κριτικοί της Σχολής του Σικάγου μπορούν να καταταχθούν σε δύο κατηγορίες. Από τη μια μεριά, ερευνητές όπως ο Lewis και ο Gans, απορρίπτουν συνολικά την αστική προβληματική: την ιδέα ότι η μορφή και τα χαρακτηριστικά του χώρου επηρεάζουν τις κοινωνικές σχέσεις και ότι η πόλη αποτελεί ένα σημαντικό αντικείμενο κοινωνικής έρευνας και θεωρίας. Άλλοι κριτικοί αντίθετα, όπως ο Sjoberg (1965), ο Schnore (1965) και ο Leeds (1968), επισημαίνουν διάφορα από τα σφάλματα και τις ανεπάρκειες της προσέγγισης του Σικάγου, αλλά θεωρούν ότι η έμφαση που έδωσε στον αστισμό ήταν σωστή και άνοιξε το δρόμο για την κατανόηση μιας πολύ σημαντικής διάστασης της κοινωνικής ζωής (βλ. Soja 2000: 89)²⁶. Μετά το 1970 οι υποστηρικτές της πρώτης άποψης πληθαίνουν και για αρκετά χρόνια, συνολικά στην ανθρωπολογία, η πίστη στην ερμηνευτική αξία του αστισμού μοιάζει να μειώνεται.

Ακόμα και στις αστικές σπουδές, στην περίοδο αυτή (1970-1990), κυριαρχούν προσεγγίσεις, που δίνουν έμφαση στις ευρύτερες οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις και τείνουν να υποβαθμίζουν τη σημασία της αστικότητας. Ένας από τους σπουδαιότερους εκπρόσωπους αυτής της τάσης ήταν ο μαρξιστής κοινωνιολόγος Manuel Castells. Το βιβλίο του *La Question Urbaine* (1972) άσκησε για ένα διάστημα τεράστια επίδραση που έγινε αισθητή και στην ανθρωπολογία (Hannerz 1980, Zenner 1994, Mitchell 1987)²⁷. Ο Καστέλς δεν δέχεται ότι υπάρχει ένα διακριτό αστικό επίπεδο με τις δικές του ξεχωριστές δομές και νόμους και υποστηρίζει ότι η ζωή και τα προβλήματα των πόλεων δεν είναι τίποτα άλλο από τη ζωή και τα προβλήματα της καπιταλιστικής κοινωνίας. Τα θεωρούμενα ως αστικά φαινόμενα δεν είναι παρά εκφράσεις ενός βαθύτερου συνόλου δομικών σχέσεων και κυρίως των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και των ταξικών σχέσεων. Ο Καστέλς επιτίθεται στην αστική κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου και στη μαρξιστική αστική κοινωνιολογία του Λεφέβρ, και υποστηρίζει ότι η αντίληψη του αστισμού ως ενός ξεχωριστού τρόπου ζωής λειτουργεί σαν ένα είδος νομιμοποιητικής ιδεολογίας του

²⁶ Sjoberg op cit. Schnore, Leo F., 1965, "On the spatial structure of cities in the two Americas, στο Philip M. Hauser και Leo F. Schnore (επιμ.), *The Study of Urbanization*, New York: Wiley, σ. 347-398. Leeds, Anthony, 1968, "The anthropology of cities. Some methodological issues", στο *Urban Anthropology: Research Perspectives and Strategies*, Elisabeth Eddy (επιμ.), Southern Anthropological Society Proceedings, No 2, Athens: University of Georgia Press, σ. 31-47.

²⁷ Hannerz op. cit. W. P. Zenner, 1994, "Nominalism and essentialism in urban anthropology", στο *City&Society*, annual review 1994, σ. 53-66. Mitchell, J. Clyde, 1987, *Cities, Society, and Social Perception. A Central African Perspective*, Oxford: Clarendon Press.

καπιταλισμού, που συσκοτίζει τις κοινωνικές σχέσεις και τις δυνάμεις που διαμορφώνουν την αστική ζωή. Παρ' όλα αυτά, ο Καστέλς διασώζει εν τέλει το αστικό ως θεωρητικό αντικείμενο, υπογραμμίζοντας την πολιτική σημασία του (όπως είχε κάνει ο Έγκελς και ο Λεφέβρ). Πιο συγκεκριμένα εστιάζει στις συλλογικές συνθήκες ζωής στις πόλεις (τη συλλογική κατανάλωση: κατοικία – υγεία – εκπαίδευση – περιβάλλον) και υποστηρίζει ότι αποτελούν αντικείμενο κοινωνικών συγκρούσεων και διεκδικήσεων και οδηγούν συχνά στην ανάπτυξη αστικών πολιτικών κινημάτων (Soja 2000: 104). Σε παρόμοια κατεύθυνση κινήθηκε και ο βρεταννός κοινωνιολόγος Saunders (1981), ο οποίος υποστήριξε ότι οι κλασικοί της κοινωνιολογίας (Μαρξ, Βέμπερ, Ντυρκέμ), όπως και το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνιολογικής σκέψης, θεωρούν ότι οι πόλεις δεν αποτελούν ένα σημαντικό θεωρητικό αντικείμενο και έχουν μικρή αξία για την ερμηνεία του μοντέρνου κόσμου²⁸.

Το ίδιο διάστημα, όμως, πολλοί άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες δεν συμμερίζονται την αχωρική κοινωνιολογία του Καστέλς και του Σόντερς και προσπαθούν να εντάξουν τον κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο στην κοινωνική θεωρία. Ο Μισέλ Φουκό έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην κοινωνική οργάνωση του χώρου και οι ιδέες του αποτέλεσαν την βάση για την ανάπτυξη, από τη δεκαετία του 1980, μια καινούργιας αστικής κοινωνιολογίας και ανθρωπολογίας (λ.χ. Mitchell 1988, Rabinow 1989, Καυταντζόγλου 2001)²⁹. Ο χώρος κατέχει μια σημαντική θέση στην ιστοριογραφία και τη σκέψη του Φουκό και η διαλεκτική ανάμεσα στο χώρο, τη γνώση και την εξουσία διαπερνά το σύνολο του έργου του. Ο χώρος δεν είναι αδρανής και αδιαφοροποίητος, ή όπως λέει ο ίδιος ο Φουκό: “νεκρός, παγωμένος, μη διαλεκτικός, ακίνητος” (Foucault 1980: 70). Ο χώρος αντίθετα αποτελεί ένα είδος μήτρας των κοινωνικών πρακτικών και “παίζει θεμελιώδη ρόλο σε κάθε μορφή κοινωνικής ζωής, σε κάθε μορφή άσκησης της εξουσίας”.

Ο Giddens, επίσης, στα βασικά του έργα για τη συγκρότηση της κοινωνίας και τη διαλεκτική ανάμεσα στις δομές και την εμπρόθετη δράση των υποκειμένων, προτείνει μία θεωρία της δράσης και της κοινωνικής

²⁸ Saunders, Peter, 1981, *Social Theory and the Urban Question*, London: Hutchinson.

²⁹ Mitchell, T., 1988, *Colonising Egypt*, Cambridge: Cambridge University Press. Rabinow, P., 1989, *French Modern. Norms and Forms of the Social Environment*, Chicago & London: University of Chicago Press. Καυταντζόγλου, P., 2001, *Στη Σκιά του Ιερού Βράχου. Τόπος και Μνήμη στα Αναφιώτικα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

αναπαραγωγής που λαμβάνει σοβαρά υπόψη της όχι μόνο το χρόνο αλλά και το χώρο. Ο Γκίντενς προτείνει μια σειρά από χωρικές έννοιες [όπως locale (τόπος), territoriality (εδαφικότητα), regionalization (περιφερειοποίηση), contextuality (πλαισιακότητα)] και σκιαγραφεί μια αντίληψη της κοινωνικής ζωής που αναγνωρίζει τη χωρικότητα: το γεγονός ότι τα κοινωνικά όντα, πάντα και παντού, ζουν σε ένα πολυεπίπεδο, κοινωνικά δημιουργημένο σύστημα χωρικής οργάνωσης, σε ένα σχηματισμό διαφοροποιημένων και ιεραρχικά οργανωμένων τόπων (Soja 1989: 148)³⁰.

Η θεωρητική στροφή στο χώρο είχε σα συνέπεια την επανεκτίμηση της σημασίας του αστισμού, που επέστρεψε στο λεξιλόγιο και τις αναλύσεις πολλών κοινωνικών ερευνητών σε διαφορετικές επιστήμες. Το ίδιο συνέβη και στην ανθρωπολογία, όπου μπορούμε να διακρίνουμε νέους τρόπους πρόσληψης του αστισμού που δίνουν έμφαση, αφενός στην εξουσία, το κράτος και την παραγωγή του χώρου, και αφετέρου στον αστικό πολιτισμό, τις τοπικές ταυτότητες και το νόημα του αστικού χώρου (Low 1999, Low και McDonogh 2001, Cohen και Fukui 1993, City&Society 1994)³¹. Αυτό οδήγησε με τη σειρά του σε επαναξιολόγηση της Σχολής του Σικάγου, η οποία αναγνωρίζεται από σύγχρονους σχολιαστές ότι παρά τις αδυναμίες της αντιπροσωπεύει την πρώτη σοβαρή προσπάθεια για την εθνογραφική διερεύνηση και τη θεωρητική κατανόηση του χώρου και της κοινωνικής ζωής της πόλης (Soja 2000: 89, Abu-Lughod 2005). Σύμφωνα με τον μεγάλο Βρετανό γεωγράφο David Harvey “η πιο σημαντική αρετή στοχαστών όπως ο Simmel, ο Wirth, ή ο Sennett είναι ότι ασχολούνται απευθείας με την “αστικοποίηση της συνείδησης [τους τρόπους με τους οποίους οι αστικές συνθήκες διαμορφώνουν τη συνείδηση], αντί να αφήνουν το ζήτημα αυτό στην περιφέρεια της σκέψης τους, όπως κάνουν ο Μαρξ, ο Ντυρκέμ και άλλοι κλασικοί στοχαστές³². Οι θεωρίες των κλασικών προσφέρουν φυσικά ένα πολύ μεγαλύτερο αναλυτικό βάθος για την κατανόηση του αστισμού (ακόμα και αν δεν αναφέρονται πάντοτε

³⁰ Soja, E. W., 1989, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London και New York: Verso.

³¹ Υπάρχει βεβαίως και η αντίθετη τάση: που υπογραμμίζει την “αποεδαφοποίηση” των κοινωνικών σχέσεων και μιλά για κατάργηση της γεωγραφίας από τις νέες τεχνολογίες της επικοινωνίας. Βλ. τη συζήτηση στο περιοδικό *City&Society*, annual review 1994. Low, S. (επιμ.), 1999, *Theorizing the City. The New Urban Anthropology Reader*, New Brunswick N.J. και London: Rutgers University Press. Low, S. και McDonogh, G., 2001, “Introduction to ‘Remapping the city: Place, order, and ideology’”, στο *American Anthropologist*, τ. 103, vo 1, σ. 5-6. Cohen, Anthony και Katsuyoshi Fukui (επιμ.), 1993, *Humanizing the City? Social Contexts of Urban Life at the Turn of the Millennium*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

³² Harvey, David, 1985, *Consciousness and the Urban Experience*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

ευθέως σ' αυτόν), αλλά όσον αφορά τις επιπτώσεις του καπιταλιστικού αστισμού, ο Χάρβεϋ θεωρεί ότι ο Γουίρθ είναι ένας “εξαιρετικά διορατικός” στοχαστής και ότι χρειάζεται να αναπτυχθούν “τα είδη της λεπτομερειακής εκλέπτυνσης που πέτυχαν συγγραφείς, όπως ο Ζίμελ και ο Γουίρθ”.

Λεωνίδα Οικονόμου
Πάντειο Πανεπιστήμιο

ΤΟ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΣΙΚΑΓΟΥ ΚΑΙ Η ΑΣΤΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Δημοσιεύτηκε στο Ν. Χ. Τάτσης και Μ. Θανοπούλου (επιμ.) *Η Κοινωνιολογία της Σχολής του Σικάγου*, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαζήση, 2009, σ. 149-165.

Η Σχολή του Σικάγου³³ συνέβαλε αποφασιστικά στην επιστημονική και θεσμική συγκρότηση της κοινωνιολογίας και άσκησε πολύπλευρη επίδραση στις κοινωνικές επιστήμες στις ΗΠΑ και διεθνώς. Η Σχολή έχει ιδιαίτερα συνδεθεί με τις αστικές σπουδές και δίκαια αναγνωρίζεται ως το ουσιαστικό ξεκίνημά τους. Έχει ως εκ τούτου επηρεάσει κάθε κλάδο που ασχολείται με

³³ Η παρούσα εργασία επικεντρώνεται αποκλειστικά στην κλασική περίοδο της Σχολής του Σικάγου που διαρκεί από το 1915 ως το 1935 και έχει κυρίως συνδεθεί με τα ονόματα του W. Thomas, του R. Park και του E. Burgess (Coulon 1992: 3, Bulmer 1984: 1).

τις πόλεις και ασφαλώς την αστική ανθρωπολογία, με την οποία μοιράζεται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά ιδίως στη μέθοδο. Στην εργασία αυτή θα ασχοληθώ με το εμπειρικό έργο της Σχολής και ιδίως με το τμήμα εκείνο που πήρε εθνογραφικό χαρακτήρα, και θα εξετάσω τις θεωρητικές και μεθοδολογικές του συντεταγμένες και την επίδρασή του στην αστική ανθρωπολογία.

Το τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Σικάγου ήδη από την εποχή της ίδρυσής του το 1892 έστρεψε το ενδιαφέρον του στον αστικό χώρο και την πόλη του Σικάγου (Short 1971: xiv). Η τάση αυτή εντάθηκε από το 1918, όταν, μετά από την ατυχή αποχώρηση του W. Thomas, την ηγεσία του τμήματος ανέλαβε ο R. Park. Η μεταμόρφωση της κοινωνιολογίας από φιλοσοφική σε εμπειρική επιστήμη, που θεωρείται μια από τις μεγαλύτερες συμβολές της Σχολής στην ανάπτυξη του κλάδου (Short 1971: xii, Bulmer 1984: 6, Coulon 1992: 3) πραγματοποιήθηκε κυρίως μέσα από μια σειρά μελετών του αστικού χώρου και ιδίως βέβαια της πόλης του Σικάγου, η οποία αποτελούσε σύμφωνα με τον Παρκ ένα προνομιακό πεδίο για την μελέτη των κοινωνικών διαδικασιών και του βιομηχανικού πολιτισμού (Short 1971: xii)³⁴. Η προαναγγελία και το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο των ερευνών αυτών βρίσκεται σε ένα μικρό αλλά κλασικό άρθρο του Παρκ, με τίτλο «Η πόλη: υποδείξεις για την διερεύνηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς στο αστικό περιβάλλον», που δημοσιεύτηκε το 1915, λίγο καιρό αφότου είχε συνδεθεί με το τμήμα ύστερα από πρόσκληση του Τόμας. Το άρθρο αυτό, που περιέχει ταυτόχρονα μια ολοκληρωμένη θεωρητική αντίληψη για το αστικό φαινόμενο, την αστική γεωγραφία και τον αστικό πολιτισμό και μια συγκροτημένη ερευνητική πρόταση για την μελέτη του αστικού χώρου, αποτελεί την καλύτερη εισαγωγή στο ερευνητικό και εθνογραφικό έργο της Σχολής.

Ο Παρκ, που ήταν ένας άνθρωπος μεγάλης θεωρητικής συγκρότησης, αντιλαμβάνεται το αστικό φαινόμενο στα πλαίσια ενός ευρύτερου εξελικτικού σχήματος, που είναι εμπνευσμένο σε μεγάλο βαθμό από τον Durkheim. Ο βαθμός ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας θεωρείται ο αποφασιστικός παράγοντας της κοινωνικής εξέλιξης και συνδέεται με τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης και αλληλεγγύης. Ο Παρκ – επηρεασμένος και πάλι από τον Ντυρκέμ, αλλά και από τον Simmel, που υπήρξε δάσκαλός του στη Γερμανία – τονίζει τη σημασία των πληθυσμιακών συγκεντρώσεων στην εξελικτική αυτή διαδικασία (Giddens 1971: 78, Saunders 1981: 43,

³⁴ Η πρώτη εργασία που σηματοδότησε τη νέα κατεύθυνση της κοινωνιολογίας και αποτέλεσε πρότυπο για πολλά χρόνια ήταν βέβαια η πεντάτομη μελέτη των Thomas και Znaniecki για την Πολωνική μετανάστευση, που εκδόθηκε μεταξύ του 1918 και του 1920.

Χαστάογλου 1982: 40). Η αστικοποίηση συναρτάται με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας και θεωρείται δείκτης της κοινωνικής ανάπτυξης. Η διάκριση έτσι ανάμεσα σε παραδοσιακές και μοντέρνες κοινωνίες αποκτά μια σαφέστατα χωρική διάσταση, ενώ χωρικής φύσεως είναι και η ερμηνεία των κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της παραδοσιακής κοινωνίας ταυτίζονται με τον μικρό οικισμό, ενώ η επικράτηση «δευτερευουσών σχέσεων» (secondary relations) και η μείωση του κοινωνικού έλέγχου συσχετίζεται με τα λεγόμενα «οικολογικά» χαρακτηριστικά των μεγαλουπόλεων³⁵. Ο Παρκ πάντως, παρότι αναγνωρίζει τις αποδιοργανωτικές συνέπειες της αστικοποίησης, δεν καταδικάζει τις μεγαλουπόλεις. Οι πόλεις μπορεί να επιτείνουν την ανομία, επιτρέπουν όμως και στις καλύτερες πλευρές της ανθρώπινης φύσης να εκδηλωθούν με ανάλογη ένταση.

Ο Παρκ όμως δεν είχε συγκροτήσει μόνο μια οπτική για τις αστικές κοινωνικές σχέσεις, αλλά και μια θεωρία για την κοινωνική γεωγραφία των μεγαλουπόλεων της εποχής του. Οι πόλεις, σύμφωνα με τον Παρκ, δεν αποτελούν απλά αθροίσματα κτιρίων, δρόμων και άλλων φυσικών και ανθρωπογενών στοιχείων, αλλά συγκροτούνται με βάση μια βαθύτερη λογική, που δεν είναι πολύ διαφορετική από αυτήν που αποκρυπτογράφησε ο Δαρβίνος αναφορικά με την οικολογική προσαρμογή των φυτών και των ζώων. Οι άνθρωποι βέβαια διαφέρουν από τους άλλους οργανισμούς γιατί έχουν πολιτισμό, αλλά και πάλι οι «βιοτικές» δυνάμεις που διαμορφώνουν τον φυσικό κόσμο παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στη οικολογική προσαρμογή των ανθρωπίνων κοινωνιών. Έτσι, όπως σύμφωνα με την δαρβινιστική αντίληψη, ο ανταγωνισμός των διαφόρων ειδών για την επιβίωση οδηγεί σε ένα είδος οικολογικής ισορροπίας (συμβίωσης ή ανταγωνιστικής ισορροπίας) ανάμεσα σε διαφοροποιημένους και εξειδικευμένους οργανισμούς, κατά τον ίδιο τρόπο και στις ανθρώπινες κοινωνίες, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα άτομα οδηγεί στην ανάπτυξη συμβιωτικών σχέσεων μέσα από την διαφοροποίηση των λειτουργιών (καταμερισμός της εργασίας) και την χωρική κατανομή τους σε περιοχές που τους ταιριάζουν. Κι όπως σε κάθε οικοσύστημα κυριαρχούν ένα ή

³⁵ Οι ιδέες αυτές συστηματοποιήθηκαν, και για πολλούς φτώχησαν, από τον μαθητή του Παρκ, Louis Wirth, που το 1938 δημοσίευσε το πιο πολυδιαβασμένο ίσως άρθρο στις κοινωνικές επιστήμες: «Ο αστισμός σαν τρόπος ζωής» (Urbanism as a Way of Life). Στο άρθρο αυτό τα οικολογικά χαρακτηριστικά των πόλεων (μέγεθος, πυκνότητα, ετερογένεια) συσχετίζονται με την κατάρρευση ή την μετατροπή του παραδοσιακού τύπου κοινωνικής οργάνωσης και την ανάδυση νέων κοινωνικών και κοινωνιο-ψυχολογικών χαρακτηριστικών. Για μια αναλυτική κριτική παρουσίαση των απόψεων του Γουίρθ βλ. Hannerz 1980: 59-75 και Saunders 1981: 92-109.

περισσότερα είδη, στις βιομηχανικές μεγαλουπόλεις κυριαρχούν το εμπόριο και η βιομηχανία, που, μέσω των τιμών της γης, μπορούν να υπερνικήσουν κάθε ανταγωνιστή στον αγώνα για την κατάληψη στατηγικών θέσεων στο χώρο της πόλης. Μέσω της κυριαρχίας αυτής, το εμπόριο και η βιομηχανία τείνουν να καθορίζουν την γενική οικολογική δομή της πόλης (τις χρήσεις γης από τις διάφορες ομάδες) και την λειτουργική σχέση κάθε ξεχωριστής περιοχής με τις υπόλοιπες. Η διαδικασία αυτή είναι δυναμική. Όταν για οποιοδήποτε λόγο διαταραχθεί η ισορροπία λαμβάνει χώρα μια διαδικασία «εισβολής» και «διαδοχής» που μεταβάλλει τη δομή των χρήσεων γης. Στις διάφορες περιοχές εισβάλλουν νέοι ανταγωνιστές που είναι καλύτερα προσαρμοσμένοι στις αλλαγμένες περιβαλλοντικές συνθήκες διαδεχόμενοι τους προηγούμενους χρήστες. Οι διαδικασίες αυτές του ανταγωνισμού, της κυριαρχίας, της εισβολής και της διαδοχής έχουν σαν αποτέλεσμα τον διαχωρισμό (segregation) των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων σε διαφορετικά μέρη της πόλης ανάλογα με την σχετική καταλληλότητά τους και έτσι τη δημιουργία "φυσικών περιοχών" (natural areas), γειτονιών που δεν έχουν συνειδητά σχεδιαστεί αλλά έχουν απλώς αναπτυχθεί. Οι φυσικές περιοχές είναι διαφοροποιημένες τόσο λειτουργικά όσο και πολιτισμικά. Καθώς η βιοτική ισορροπία αναπτύσσεται το ίδιο συμβαίνει και στις διακριτές πολιτισμικές μορφές που αντιστοιχούν στις διαφορετικές περιοχές. Κάθε φυσική περιοχή αποτελεί έτσι την βάση για την ανάπτυξη ξεχωριστών «κοινωνικών κόσμων» (social worlds).

Το θεωρητικό αυτό πλαίσιο, όπως συμπληρώθηκε και αναπτύχθηκε στη συνέχεια (βλ. Park και Burgess 1925 και Park 1952), αποτέλεσε τη βάση των εμπειρικών ερευνών. Στο άρθρο του 1915, ο Πάρκ προτείνει την μελέτη διαφορετικών όψεων της αστικής ζωής (των κοινωνικών κόσμων που συνθέτουν το αστικό μωσαϊκό, των διαφορετικών επαγγελματικών κατηγοριών και του πολιτισμού τους, τη λειτουργία θεσμών όπως η οικογένεια, η δικαιοσύνη, ή ο τύπος) και, σε μια διάσημη περικοπή, συστήνει την χρήση των «υπομονετικών μεθόδων παρατήρησης» της ανθρωπολογίας στην μελέτη της σύγχρονης αστικής ζωής. Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αντίθεση με την θετικιστική, αντικειμενική προσέγγιση της οικολογικής του θεωρίας, οι περισσότερες από τις ερευνητικές του προτάσεις και τα ερωτήματα προς διερεύνηση είναι ποιοτικής κατεύθυνσης. Αυτό δεν είναι παράδοξο. Ο Παρκ πίστευε ότι η ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων δεν εξαντλείται στην ουδέτερη παρατήρηση και γενίκευση αλλά απαιτεί ταυτόχρονα την κατανόηση της υποκειμενικής αντίληψης των δρώντων υποκειμένων (Short 1971: xvi, Bulmer 1984: 93). Οι ιδέες αυτές που είχαν παγιωθεί μέσα από τη συνεργασία του με τον Τόμας επηρέασαν τον χαρακτήρα της εμπειρικής έρευνας, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας

πήρε ποιοτικό χαρακτήρα, ενώ πολλές από τις μονογραφίες διαβάζονται σαν εθνογραφίες (Hannerz 1980: 31). Αυτό δεν σημαίνει, όπως θα δούμε, ότι επικράτησε μια μονόπλευρη μεθοδολογική κατεύθυνση. Αντίθετα έγινε χρήση μιας πολλαπλής μεθοδολογίας που περιελάμβανε τόσο ποιοτικές όσο και ποσοτικές μεθόδους και τεχνικές.

Ο Παρκ αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου του στην καθοδήγηση του ερευνητικού έργου των μεταπτυχιακών του φοιτητών. Οι ιδιαίτερες του ικανότητες στην διεύθυνση επιστημονικών εργασιών έχουν επισημανθεί από τους βιογράφους του και τους ιστορικούς της Σχολής (Bulmer: 112). Πολύ σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του ερευνητικού έργου έπαιξε ο Ernest Burgess, μαθητής αρχικά του Παρκ, που προσελήφθη στο τμήμα το 1916 και συνεργάστηκε στενά με τον Παρκ στην οργάνωση και καθοδήγηση της έρευνας. Οι πρώτοι καρποί της επιστημονικής αυτής συνεργασίας εμφανίστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και οι δημοσιεύσεις συνεχίστηκαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1930. Στις κυριώτερες μελέτες της Σχολής, με περισσότερο ή λιγώτερο εθνογραφικό χαρακτήρα, περιλαμβάνονται τα παρακάτω έργα: *The Negro in Chicago* του Charles Johnson, *The Hobo* (1923) του Nels Anderson, *The Gang* (1927) του Frederic Thrasher, *Family Disorganization* (1927) του Ernest Mower, *The Ghetto* (1928) του Louis Wirth, *Suicide* (1928) της Ruth Shonle Cavan, *The Gold Coast and the Slum* (1929) του Harvey Zorbaugh, *Organized Crime in Chicago* (1929) του John Landesco, *The Jack-Roller* (1930) του Clifford Shaw, *The Natural History of a Delinquent Career* (1931) του ίδιου, *The Negro Family in Chicago* (1931) του Franklin Frazier, *The Taxi Dance Hall* (1932) του Paul Cressey, *Vice in Chicago* (1933) του Walter Reckless, και *Hotel Life* (1936) του Norman Hayner. Τα έργα αυτά που εστιάζουν όλα στην πόλη του Σικάγου αποτελούν τον μεγαλύτερο όγκο και τον κύριο πυρήνα του έργου της Σχολής στην περίοδο 1920-1935. Δημοσιεύτηκαν επίσης ορισμένες έρευνες που δεν σχετίζονταν άμεσα με την αστική προβληματική και ξεφεύγουν από τον ορίζοντα της παρούσας εργασίας (Bulmer 1984: 3-4).

Η επίδραση του έργου της Σχολής του Σικάγου στην αστική ανθρωπολογία υπήρξε πολύ σημαντική. Οι ερευνητές του Σικάγου υπήρξαν πρωτοπόροι στα περισσότερα είδη αστικής ανθρωπολογίας που ασκούνται μέχρι σήμερα και το έργο τους εξακολουθεί να διαβάζεται και να επηρεάζει. Το κοινό οργανωτικό και θεωρητικό πλαίσιο και η κοινή εστίασή τους στην πόλη του Σικάγου έκανε τις εθνογραφίες να αλληλοσυμπληρώνονται και δημιούργησε όπως λέει ο Hannerz (1980: 54), ένα αξεπέραστο υπόδειγμα «συνεργατικής εθνογραφίας». Οι εθνογραφίες προκάλεσαν φυσικά σημαντικές κριτικές. Στη συνέχεια της εργασίας μου θα ασχοληθώ με τις

κριτικές αυτές και θα κάνω ένα σύντομο σχόλιο για την επίδραση του έργου της Σχολής στην αστική ανθρωπολογία.

Η πρώτη κριτική έχει θεωρητικό χαρακτήρα και αφορά στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο της αστικής έρευνας. Όπως παρατηρούν πολλοί από τους κριτικούς η θεωρητική συγκρότηση και συμβολή των περισσότερων εθνογραφιών του Σικάγου είναι αδύνατη και προβληματική (Shils 1948: 54-55, Hannerz 1980: 55, Huet 2000: 60). Οι έρευνες αυτές προσφέρουν ένα πραγματικά εντυπωσιακό όγκο πραγματολογικών πληροφοριών για το Σικάγο, αλλά η ανάλυση της κοινωνικής οργάνωσης είναι στοιχειώδης και υπολείπεται από τις θεωρητικές επεξεργασίες στο χώρο της οικολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας. Ορισμένοι κριτικοί, κάνοντας νύξη στο επαγγελματικό παρελθόν του Παρκ, έφτασαν στο σημείο να αποκαλέσουν την εθνογραφική παραγωγή της Σχολής «απλή δημοσιογραφία»³⁶. Το σχόλιο αυτό αδικεί ασφαλώς το μεγάλο θεωρητικό διαμέτρημα του Παρκ, αλλά επισημαίνει την μερική και επιλεκτική αφομοίωση της διδασκαλίας του από τους μαθητές του, όπως βέβαια και την αδυναμία της όλης θεωρίας να κατανοήσει τον αστικό πολιτισμό στα ιστορικά και πολιτισμικά του συμφραζόμενα. Σημαντική κριτική ασκήθηκε επίσης για την υπερβολική και προβληματική χρήση της έννοιας της «αποδιοργάνωσης» (disorganization) στην εννοιολόγηση των διαφόρων κοινωνικών κόσμων (Matza 1969: 48, Hannerz 1980: 56). Αντίθετα από τον Παρκ, που έβλεπε την πόλη όχι μόνο ως πεδίο ανομίας αλλά και ως λίκνο ελευθερίας και δημιουργικότητας, οι ερευνητές του Σικάγου έτειναν να εννοιολογούν ως αποδιοργάνωση οτιδήποτε απέκκλιε από τα συμβατικά κοινωνικά πρότυπα. Έτσι περιέγραψαν ως αποδιοργάνωση αυτό που πολλοί σήμερα θα ονόμαζαν «ποικιλία» και μας έδωσαν μια μάλλον προκατειλημένη εκδοχή μιας εποχής που χαρακτηρίστηκε από ραγδαία κοινωνική αλλαγή και νέους τρόπους ζωής (Feuer 1973: 86). Ορισμένοι κριτικοί επεσήμαναν τέλος την πολιτική μονομέρεια των ερευνητών του Σικάγου, που αγνόησαν συστηματικά τις οικονομικές και πολιτικές συνισταμένες της πραγματικότητας που μελετούσαν και απότυχαν να καταγράψουν τις κοινωνικές και πολιτικές μετατοπίσεις που οδήγησαν στο New Deal (Burawoy 2000: 12).

Η πρόοδος της αστικής ανθρωπολογίας στο τομέα της θεωρίας υπήρξε μεγάλη. Η αντίληψη του αστισμού της Σχολής του Σικάγου, που αποκρυσταλλώθηκε στο διάσημο άρθρο του Γουίρθ δέχθηκε καταγιστική κριτική. Οι κριτικοί επιτέθηκαν στον ισχυρισμό του Γουίρθ ότι οι παρατηρήσεις του είχαν οικουμενικό χαρακτήρα και αμφισβήτησαν την ικανότητά τους να διασαφηνίσουν σημαντικές πλευρές του σύγχρονου αστισμού (Morris 1968, Gans 1962, Fischer 1972). Οι κριτικοί αμφισβήτησαν γενικότερα την κοινωνιολογική σημασία των οικολογικών παραγόντων και επεσήμαναν ότι ο χαρακτήρας των πόλεων εξαρτάται από το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό τους πλαίσιο. Οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι επεσήμαναν τον εθνοκεντρικό χαρακτήρα των παρατηρήσεων του Γουίρθ, που πέρασε στην ανθρωπολογία μέσω του

³⁶ Βλ. για παράδειγμα Leclerc 1979: 72-74.

Redfield (Hauser 1965, Lewis 1965), και επιδόθηκαν: α) στη δημιουργία τυπολογιών που να συλλαμβάνουν το αστικό φαινόμενο σε διαχρονική και διαπολιτισμική προοπτική και β) στην επεξεργασία πολύ πιο σύνθετων μοντέλων της κοινωνικής οργάνωσης και των διαδικασιών πολιτισμικής παραγωγής στον αστικό χώρο (Hannerz 1980, Hannerz 1992, Mitchell 1987, Leeds 1994, Southall 1998). Η αναγνώριση των περιορισμών και των ορίων των απόψεων των κοινωνιολόγων του Σικάγου δεν σημαίνει – αντίθετα από ότι πρεσβεύει η μηχανιστική κριτική πολλών από τους σχολιαστές - ότι η προσέγγισή τους δεν έχει αξία και ότι δεν άσκησε και δεν εξακολουθεί να ασκεί σημαντική επίδραση. Οι ανθρωπολόγοι της Σχολής του Μάντσεστερ³⁷ για παράδειγμα, που βάσισαν το αστικό εθνογραφικό τους έργο σε μια πολύ διαφορετική θεωρητική βάση, δεν οδηγήθηκαν σε μια συνολική απόρριψη της αντίληψης του αστισμού που αναπτύχθηκε στο Σικάγο. Αντίθετα εμπνεύστηκαν από αυτήν και συνέβαλαν όπως λέει ο Μίτσελ στην περαιτέρω διερεύνησή της (Mitchell 1987: 301-313).

Οι αιτίες της επιρροής των απόψεων της Σχολής θα πρέπει πιστευώ να αναζητηθούν αφενός στην δύναμη ορισμένων από τις παρατηρήσεις της για τον χαρακτήρα της σύγχρονης αστικής ζωής και αφετέρου, αν όχι κυρίως, στην επισήμανση της σημασίας του αστικού περιβάλλοντος στην σύγχρονη κοινωνική ζωή. Το δεύτερο αυτό σημείο αποτέλεσε αντικείμενο δισταμένων απόψεων, τόσο στην ανθρωπολογία όσο και εκτός αυτής, ιδιαίτερα κάτω από την επίδραση ορισμένων δημοφιλών μαρξιστικών ρευμάτων της δεκαετίας του 1970 και του 1980, που αμφισβητούσαν την αναγκαιότητα ενός ιδιαίτερου «αστικού» επιπέδου ανάλυσης. Η ίδια διάσταση φαίνεται να συνεχίζεται τα τελευταία χρόνια, οπότε έχουμε από την μια μεριά μια ανανεωμένη αστική ανθρωπολογία που αντλεί από την παράδοση της αστικής ανθρωπολογίας και την γενικότερη άνθιση των αστικών σπουδών σε γειτονικές επιστήμες (Low 1996, Low και McDonogh 2001, και Rogers και Vertovec 1995) και από την άλλη ένα μέρος του μεταμοντέρνου ρεύματος, που έχει μικρό ενδιαφέρον για την αστική θεματολογία και υποβαθμίζει τη σημασία του χώρου στην διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων στον σύγχρονο κόσμο (Marcus 1998, Lynch 1994).

Μια δεύτερη, σχετιζόμενη με την πρώτη, κριτική είναι μεθοδολογική και αφορά κυρίως στον τρόπο που οι ερευνητές του Σικάγου οριοθέτησαν το πεδίο έρευνας. Οι περισσότερες από τις εθνογραφικές έρευνες της Σχολής είναι μελέτες διαφορετικών «κοινωνικών κόσμων» στην πόλη του Σικάγου. Η αντίληψη του Πάρκ ότι η πόλη έτεινε να δημιουργεί «φυσικές περιοχές»

³⁷ Ο όρος Σχολή του Μάντσεστερ αναφέρεται εδώ στην ομάδα των ανθρωπολόγων, οι οποίοι εργάστηκαν γύρω από το Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ και το Ινστιτούτο Rhodes-Livingstone, που βρισκόταν στην τότε Β. Ροδεσία, τη σημερινή Ζάμπια, από το 1940 ως τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η ομάδα αυτή αποτελεί την πρώτη και σπουδαιότερη μέχρι τώρα ομάδα Βρετανών κοινωνικών ανθρωπολόγων, που ασχολήθηκε συστηματικά με ζητήματα αστικοποίησης, εκβιομηχάνισης και κοινωνικής αλλαγής.

που συν τω χρόνω αποκτούσαν την μορφή «κοινωνικών κόσμων» - όπως μάλιστα συγκεκριμενοποιήθηκε από τον Μπέρτζες (Burgess 1925) - παρείχε το κριτήριο για την οριοθέτηση του πεδίου έρευνας και τη βάση πολλών από τα επιχειρήματα των μελετών. Ο Μπέρτζες υποστήριξε ότι οι «φυσικές περιοχές» κατανέμονται σε ζώνες γύρω από το εμπορικό και οικονομικό κέντρο και κατασκεύασε το περίφημο ιδεοτυπικό διάγραμμα της πόλης ως μιας σειράς ομόκεντρων κύκλων, που προσανατόλισε τους εθνογράφους και έδωσε στο έργο τους αυτή την «αίσθηση του χώρου», που έλλειψε αισθητά από ένα μεγάλο μέρος της μεταγενέστερης αστικής εθνογραφίας.

Η υπόθεση ότι οι κοινότητες είναι χωρικά προσδιορισμένες, εδαφοποιημένες ενότητες άσκησε πολύ μεγάλη επίδραση, αλλά δέχθηκε και μεγάλη κριτική που οδήγησε στη σταδιακή αντικατάστασή της από πιο σύνθετες εννοιολογήσεις της σχέσης χώρου και κοινωνικών σχέσεων. Ορισμένοι κριτικοί επεσήμαναν μια βασική αντίφαση στην συλλογιστική της Σχολής που ενώ τονίζει την ελευθερία που συνεπάγεται η διαβίωση στις μεγάλες, ετερογενείς και ανώνυμες μητροπόλεις, ταυτόχρονα υποστηρίζει ένα πολύ στενό χωρικό ντετερμινισμό. Άλλοι κριτικοί επεσήμαναν ότι οι εθνογραφίες έτειναν να υπερβάλλουν την απομόνωση των κοινωνικών κόσμων που μελετούσαν και αγνόησαν τις επικαλύψεις, τις σχέσεις και τις αλληλεξαρτήσεις ανάμεσα στις διάφορες ομάδες και υπο-ομάδες (Matza 1969: 70-71, Hannerz: 54). Η απομονωμένη αντιμετώπιση των διαφόρων κοινωνικών ενοτήτων και η αγνόηση του ρευστού, δυναμικού και συχνά άμορφου χαρακτήρα τους αποτελεί μια σοβαρή παραμόρφωση της αστικής τουλάχιστον πραγματικότητας, που εξακολουθεί μέχρι σήμερα να ταλανίζει τους εθνογράφους. Κι όμως υπάρχουν ορισμένες ιδέες του Παρκ, στο άρθρο του 1915, που θα μπορούσαν να αναδείξουν τις αλληλεπικαλύψεις και τις επαφές των διαφορετικών κοινωνικών κόσμων).³⁸

Από την άλλη – αν και οι θεωρητικές συνισταμένες έχουν πολύ αλλάξει – μπορεί νομίζω να πει κανείς ότι η Σχολή του Σικάγου κατασκευάζει ένα πρώτο ολιστικό μοντέλο κατανόησης του τοπικού. Αν και οι εθνογραφίες αγνοούν τις επικαλύψεις, το είδος της ερμηνείας που επιχειρούν λαμβάνει υπόψη του ολόκληρη την πόλη και εν μέρει ακόμα ευρύτερες ενότητες. Για πρώτη φορά λοιπόν αναπτύσσεται μια ευρύτερη

³⁸ Ο Hannerz (1980: 55) επισημαίνει το παρακάτω απόσπασμα: «Οι διαδικασίες του διαχωρισμού εγκαθιδρύουν ηθικές αποστάσεις που καθιστούν την πόλη ένα μωσαϊκό μικρών κόσμων που αγγίζονται αλλά δεν αλληλοδιαπερνώνται. Αυτό καθιστά δυνατό στα άτομα να περνούν γρήγορα και εύκολα από το ένα ηθικό περιβάλλον στο άλλο, και ενθαρρύνει το γοητευτικό αλλά επικίνδυνο πείραμα του να ζει κανείς ταυτόχρονα σε περισσότερους από ένα συνορεύοντες, αλλά διαφορετικά πολύ απέχοντες, κόσμους.»

θεωρητική αντίληψη της πόλης ως συνόλου και μια εννοιολόγηση των γειτονιών της ως εξειδικευμένων, διαφοροποιημένων και συνδεδεμένων ενότητων στα πλαίσια ενός ευρύτερου συστήματος. Το επίτευγμα αυτό δεν είναι μικρό και παραμένει επίκαιρο για όποιον δεν έχει τελείως εγκαταλείψει την ιδέα ότι η πόλη αποτελεί μια υπαρκτή πραγματικότητα. Η περίφημη διάκριση ανάμεσα στην «ανθρωπολογία στην πόλη» και την «ανθρωπολογία της πόλης», που συμπυκνώνει πολλές από τις μεθοδολογικές και θεωρητικές αναζητήσεις της αστικής ανθρωπολογίας των τελευταίων δεκαετιών³⁹, έγκειται σε μεγάλο βαθμό στον προσδιορισμό των σχέσεων μερικού και ολικού ή με άλλα λόγια στις σχέσεις επιτόπιας έρευνας και ευρύτερης αστικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Πέρα από αυτό το γενικό σημείο βέβαια, θα πρέπει κανείς να παρατηρήσει ότι ο μεθοδολογικός προβληματισμός και τα εννοιολογικά εργαλεία έχουν σημαντικά εξελιχθεί και οι ανθρωπολόγοι έχουν σήμερα στη διάθεσή τους πολύ πιο εκλεπτυσμένα μοντέλα για την μελέτη της αστικής πραγματικότητας. Η μέθοδος λ.χ. της «μελέτης περιπτώσεων» (case study) ή «καταστασιακή ανάλυση» (situational analysis), που αναπτύχθηκε από τους ανθρωπολόγους του Μάντσεστερ, αναγνωρίζει τη ρευστότητα και τη χωρική και χρονική ασυνέχεια των κοινωνικών σχέσεων και επιδιώκει να συνδέσει με νέους λιγότερο αναγωγικούς τρόπους την μελέτη του μερικού με ευρύτερες πραγματικότητες. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο διαδραστικός χαρακτήρας της καταστασιακής προσέγγισης – που είναι μια από τις αιτίες της μεγάλης της δημοφιλίας σήμερα (Rogers και Vertovec 1995, Burawoy

³⁹ Η διάκριση ανάμεσα στην «ανθρωπολογία της πόλης» (anthropology of the city) και την «ανθρωπολογία στην πόλη» (anthropology in the city) εισήχθη για πρώτη φορά από τον R. Fox σε ένα διάσημο κατόπιν άρθρο του 1972 (Fox 1972), στο οποίο έκανε μια συνολικότερη εκτίμηση του τρόπου με τον οποίο είχε μέχρι τότε αναπτυχθεί η αστική ανθρωπολογία. Ο Φοξ υποστήριξε ότι οι αστικοί ανθρωπολόγοι δεν είχαν καταφέρει μέχρι τότε να αναπτύξουν μια συστηματική θεωρία για την πόλη, και είχαν την τάση να «φυλετικοποιούν» ή να «αγροτοποιούν» τους πληθυσμούς που μελετούσαν. Έτσι, αντί για μια «ανθρωπολογία στην πόλη», που είναι στενά εστιασμένη στο τοπικό και αγνοεί την ευρύτερη πραγματικότητα της πόλης, πρότεινε μια «ανθρωπολογία της πόλης», στην οποία η πόλη σαν σύνολο γίνεται το αντικείμενο μελέτης και η έμφαση δίνεται στην πολιτισμική και θεσμική ιστορία. Το δίλημμα που έθεσε ο Φοξ συζητήθηκε και εξακολουθεί να συζητείται στην αστική ανθρωπολογία, για την οποία μπορεί να πει κανείς συνολικά ότι ανταποκρίθηκε στις παρατηρήσεις του Φοξ, χωρίς όμως να εγκαταλείψει την εστίασή της σε συγκεκριμένες καταστάσεις και πραγματικότητες και έτσι βρήκε τρόπους να συνδυάσει την ανθρωπολογία στην πόλη με την ανθρωπολογία της πόλης. (βλ. Hannerz 1980: 296-297, Gulick 1989, το αφιέρωμα «W(h)ither Urban Anthropology» στο περιοδικό *City and Society* 1994, καθώς και τα πρακτικά της συνάντησης «Rationale, Romance, and Third World Cities: Post 2000 Research Agendas», στο περιοδικό *City & Society*, vol. XI, no. 1-2, 1999).

κ.α. 2000) – έλκει την καταγωγή του από το Σικάγο, τον «ορισμό της κατάστασης» του Τόμας και τις θεωρητικές επεξεργασίες του Παρκ (Mitchell 1987: 289).

Εκεί όμως που οι σύγχρονοι προβληματισμοί μοιάζουν να συναντούν ξανά το Σικάγο είναι στο ζήτημα των μεθόδων και των τεχνικών της επιτόπιας έρευνας. Οι ερευνητές του Σικάγου, που συνέβαλαν όπως είπαμε αποφασιστικά στον εμπειρικό προσανατολισμό της κοινωνιολογικής έρευνας, επινόησαν μια σειρά από μεθόδους και τεχνικές, που εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται από τους κοινωνικούς επιστήμονες. Ο Τόμας, για παράδειγμα, εισήγαγε την ανάλυση των προσωπικών ντοκουμέντων και των ιστοριών ζωής στην κοινωνική έρευνα και διεξήγαγε εκτεταμένη επιτόπια έρευνα για τη συλλογή τους. Η μεθοδολογία των εμπειρικών ερευνών διαμορφώθηκε όμως κυρίως κάτω από την επίδραση του Παρκ και του Μπέρτζες. Ο Παρκ έδινε έμφαση στην πρωτοβάθμια εμπειρία με το αντικείμενο της μελέτης και όπως λέει ο Bulmer «σαν τον Μαλινόφσκι στην ανθρωπολογία έστρεψε την κοινωνική έρευνα προς μια βαθύτερη και στενότερη εμπλοκή με τον κόσμο» (1984: 98). Ο Παρκ, που επέμενε στην διερεύνηση της σκοπιάς των κοινωνικών υποκειμένων και είχε σαφείς επιρροές από την ανθρωπολογία, έδινε έμφαση στις ποιοτικές μεθόδους, ενώ ο Μπέρτζες ανέπτυξε σημαντικό ενδιαφέρον και για τις ποσοτικές μεθόδους. Γενικότερα επικράτησε μεγάλος πλουραλισμός στην μεθοδολογία, στα πλαίσια όμως μιας σαφώς ποιοτικής κατεύθυνσης. Οι περισσότερες εμπειρικές έρευνες βασίζονται σε διαφορετικούς συνδυασμούς περισσότερων μεθόδων που περιλαμβάνουν: διάφορους τύπους επιτόπιας έρευνας (μεταξύ των οποίων συμμετοχική παρατήρηση που έμοιαζε με το Μαλινόφσκι υπόδειγμα⁴⁰), συνεντεύξεις (περισσότερο ή συνήθως λιγότερο δομημένες), βιογραφίες, ανάλυση λογοτεχνικών και ιστορικών πηγών, συλλογή και ανάλυση προσωπικών και πάσης φύσεως άλλων ντοκουμέντων, στατιστικών στοιχείων, χαρτών κτλ. (Bulmer 1984: 89-108).

Η μεθοδολογία αυτή, που διαμορφώθηκε πριν από την σχετικά πιο αυστηρή θεσμική σύνδεση των επιστημονικών κλάδων με αντίστοιχα μεθοδολογικά υποδείγματα (λ.χ. ανθρωπολογία – συμμετοχική παρατήρηση με βάση το Μαλινόφσκι υπόδειγμα, βλ. Kulick 1980 και 1997) συναντά τους προβληματισμούς της ανθρωπολογίας, στη σημερινή αναστοχαστική στιγμή της. Σήμερα, λοιπόν, που η ανθρωπολογία αντιλαμβάνεται καλύτερα

⁴⁰ Οι ερευνητές του Σικάγου διεξήγαγαν διαφορετικούς τύπους επιτόπιας έρευνας και μόνο οι εθνογραφίες των Anderson και Cressey προσεγγίζουν την κλασική έννοια της συμμετοχικής παρατήρησης (Bulmer 1984: 105-106, Coulon 1992: 94-107).

τις κειμενικές συμβάσεις της εθνογραφίας και τα αδιέξοδα της ρεαλιστικής αναπαράστασης, που προσεγγίζει την ιστορία και ανοίγεται στο σύνθετο παγκοσμιοποιημένο κόσμο, είναι σε θέση να κατανοήσει καλύτερα τις συμβάσεις και τους περιορισμούς της Μαλινοφσκικής επιτόπιας συμμετοχικής παρατήρησης. Καθώς γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η Μαλινοφσκική επιτόπια έρευνα παράγει ορισμένα είδη γνώσης ενώ εμποδίζει άλλα (Gurta & Ferguson 1997: 15), οι μέθοδοι που αναπτύχθηκαν στο Σικάγο έρχονται να παίξουν ένα πολύ κεντρικότερο ρόλο στη παραγωγή της εθνογραφίας (Gurta & Ferguson 1997: 32-40). Έτσι, πολλές από τις σύγχρονες έρευνες βασίζονται σε ένα συνδυασμό μεθόδων, στον οποίο η ανάλυση αρχείων και άλλων ντοκουμέντων, η διεξαγωγή συνεντεύξεων, η ανάλυση λογοτεχνικών έργων και άλλων μορφών τέχνης, η χρήση χαρτών και άλλων στατιστικών στοιχείων, κλπ. συνδυάζεται με διάφορες μορφές επιτόπιας παρατήρησης. Αξίζει τέλος να παρατηρήσει κανείς ότι η πολυεστιακή οργάνωση της επιτόπιας έρευνας, που προτείνεται από πολλούς ως μια απάντηση στα θεωρητικά και μεθοδολογικά προβλήματα της σύγχρονης ανθρωπολογικής έρευνας (Marcus και Fischer 1986, Gurta και Ferguson 1997), ανήκει ως ένα βαθμό στις επινοήσεις των ερευνητών του Σικάγου. Η μελέτη των Πολωνών χωρικών από τον Τόμας και τον Ζνανιέκι τόσο στην Πολωνία όσο και στο Σικάγο αποτελεί το πρώτο παράδειγμα πολυεστιακής και μάλιστα δι-εθνικής εθνογραφίας (Burawoy 2000: 7), ενώ και άλλες μελέτες (Thrasher 1927, Zorbaugh 1929) προσέγγισαν το αντικείμενό τους υιοθετώντας μια πολυεστιακή στρατηγική.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Anderson, N., 1923, *The Hobo. The Sociology of a Homeless Man*, Chicago: The University of Chicago Press.

Bulmer, M., 1984, *The Chicago School of Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.

Burawoy, M., 2000, «Introduction. Reaching for the Global», στο Burawoy και άλλοι, συλλογικός τόμος, *Global Ethnography. Forces, Connections and Imaginations in a Postmodern World*, Berkley και Los Angeles: University of California Press.

Burgess, E.W., 1925, «The growth of the city: An introduction to a research project», στο Park, R. και E. Burgess (επιμ.), 1925, *The City*, Chicago: The University of Chicago Press, σσ. 47-62.

- Coulon, A., 1992, *L' Ecole de Chicago*, Paris: Que Sais-Je.
- Cressey, P., 1932, *The Taxi Dance Hall: A Sociological Study in Commercialized Recreation and City Life*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Feuer, L., 1973, «Ideology and No End: Some Personal History», *Encounter*, 40(4), σσ. 84-87.
- Fischer, C., 1972, «'Urbanism as a way of life': A review and an agenda», στο *Sociological Methods and Research*, Vol. 1.
- Fox, R., 1972, «Rationale and Romance in Urban Anthropology», στο περιοδικό *Urban Anthropology* 1(2), σσ. 205-233.
- Gans, H., 1962, Urbanism and suburbanism as ways of life: a re-evaluation of definitions», σε Rose, D., (επιμ.), *Human Behavior and Social Processes*, Boston: Houghton Mifflin.
- Giddens, A., 1971, *Capitalism and Modern Social Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gulick, J., 1989, *The Humanity of Cities: An Introduction to Urban Societies*, Granby, Mass.: Bergin and Garvey.
- Gupta, A. και J. Ferguson (επιμ.), 1997, *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley: University of California Press.
- Hannerz, U., 1980, *Exploring the City, Inquiries Toward an Urban Anthropology*, New York: Columbia University Press.
- Hannerz, U., 1992, *Cultural Complexity. Studies in the Social Organization of Meaning*, New York: Columbia University Press.
- Hauser, P.M., 1965, «Observations on the Urban-Folk and Urban-Rural Dichotomies as Forms of Western ethnocentrism» στο Hauser, P. M. και L. Schnore (επιμ.), *The Study of Urbanization*, New York: Wiley.
- Huet, A., 2000, «L' école de Chicago. Une aventure scientifique à redécouvrir» στο *Espaces et Sociétés*, No 103, σσ. 57-84.
- Kuklick, H., 1980, «Boundary Maintenance in American Sociology: Limitations to Academic 'Professionalization'», *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 16 (1980), σσ. 201-219.

Kuklick, H., 1997, «After Ishmael: The Fieldwork Tradition and its Future», στο Gupta, A. και J. Ferguson (επιμ.), 1997, *Anthropological Locations. Boundaries and Grounds of a Field Science*, Berkeley: University of California Press, σσ. 47-65.

Leclerc, G., 1979, *L' Observation de l' Homme, Une Histoire des Enquêtes Sociales*, Paris: Seuil.

Leeds A. (επιμ. R. Sanjek), 1994, *Cities, Classes, and the Social Order*, Ithaca και London: Cornell University Press.

Lewis, O., 1965, «Further observations on the folk-urban continuum and urbanization with special reference to Mexico City» στο Hauser, P. M., και Schnore, L. (επιμ.), *The Study of Urbanization*, New York: Wiley, σσ. 125-138.

Low, S.M., 1996, «The Anthropology of Cities: Imagining and Theorising the City, 1996, στο *Annual Review of Anthropology*, Vol. 25, 1996, σσ. 383-409.

Low, S.M. και McDonogh, G.W., 2001, «Introduction to 'Remapping the City: Place, Order, and Ideology'», *American Anthropologist*, Vol 103, No.1, March 2001, σσ. 5-6.

Lynch, O., 1994, «Urban anthropology, postmodern cities, and perspectives», στο *City & Society*, Annual Review 1994.

Marcus, G., και M. Fischer, 1986, *Anthropology as Cultural Critique*, Chicago: The University of Chicago Press.

Marcus, G. E., 1998, *Ethnography through Thick and Thin*, Princeton N.J.: Princeton University Press.

Matza, D., 1969, *Becoming Deviant*, Englewood Cliffs N.J.: Prentice-Hall.

Mitchel C. J., 1987, *Cities, Society, and Social Perception. A Central African Perspective*, Oxford: Clarendon Press.

Morris, R.N., 1968, *Urban Sociology*, London: George Allen and Unwin.

Park, R., 1915, «The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment» στο *American Journal of Sociology* 20 (1915): 577-612 αναδημοσιεύεται Park, R. και E. Burgess (επιμ.), 1925, *The City*, Chicago: The University of Chicago Press, σσ. 1-46.

Park, R. και E. Burgess (επιμ.), 1925, *The City*, Chicago: The University of Chicago Press.

Park, R., 1952, *Human Commuunities*, New York: The Free Press.

Rogers, A., και S. Vertovec, 1995, *The Urban Context. Ethnicity, Social Networks and Situational Analysis*, Oxford: Berg.

Saunders, P., 1981, *Social Theory and the Urban Question*, London: Hutchinson.

Shils, E., 1948, *The Present State of American Sociology*, Glencoe Ill.: The Free Press.

Short, J. F. Jr. (επιμ.), 1971, *The Social Fabric of the Metropolis*, Chicago: University of Chicago Press.

Southall, A., 1998, *The City in Time and Space*, Cambridge: Cambridge University Press

Thomas, W. και F. Znaniecki, 1927 (1918-1920), *The Polish Peasant in Europe and America*, New York: Alfred A. Knopf.

Thrasher, F., 1927, *The Gang. A Study of 1313 Gangs in Chicago*, Chicago: University of Chicago Press.

Zorbaugh, H., 1929, *The Gold Coast and the Slum: A Sociological Study of Chicago's Near North Side*, Chicago: University of Chicago Press.

Χαστάογλου, Β., 1982, *Κοινωνικές Θεωρίες για τον Αστικό Χώρο*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Λεωνίδας Οικονόμου

ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΑΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ

Α δημοσίευτο κείμενο

A. Η καταστασιακή ανάλυση της σχολής του Μάντσεστερ.

1. Η Σχολή αστικής ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ
2. Ένα νέο θεωρητικό και εθνογραφικό παράδειγμα
3. Τα εγκαίνια μιας γέφυρας στη χώρα των Ζουλού
4. Από τον δομολειτουργισμό στην πολιτική οικονομία και από την ολιστική εθνογραφία στην μελέτη καταστάσεων
5. Από τη δομή στη διαδικασία

6. Περιπτώσεις αντι ολικών συστημάτων
7. Η εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης

B. Κοινωνικά δίκτυα και αστική ζωή

1. Εισαγωγή

2. Τα προσωπικά δίκτυα

3. Δομικές Προσεγγίσεις
4. Παράμετροι των κοινωνικών δικτύων
5. Δίκτυα και θεωρία της συναλλαγής
6. Τα δίκτυα και η πόλη
7. Τύποι αστικής ζωής
8. Χωρικές σχέσεις και διεθνικά δίκτυα
9. Από τα δίκτυα στα αστικά μονοπάτια

A. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΑΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΑΝΤΣΕΣΤΕΡ

1. Η Σχολή αστικής ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ

Ένα άλλο πολύ σημαντικό σώμα ερευνών αστικής ανθρωπολογίας προήλθε από Βρετανούς ανθρωπολόγους, που εργάστηκαν κυρίως στην Κεντρική και Νότια Αφρική και συγκρότησαν το τμήμα ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ. Η ερευνητική αυτή προσπάθεια ξεκίνησε με την ίδρυση, το 1937, του Ινστιτούτου Rhodes-Livingston στη Βόρεια Ροδεσία (σημερινή Ζάμπια), που ήταν τότε βρετανική αποικία. Το Ινστιτούτο Rhodes-Livingston είχε στόχο την ανάπτυξη της κοινωνικής έρευνας στην αποικία και δημιουργήθηκε χάρη στην επιμονή ενός κυβερνήτη, ο οποίος κατάφερε να

ξεπεράσει την καχυποψία απέναντι στην κοινωνική έρευνα και τους ανθρωπολόγους, που υπήρχε στη διοίκηση και την κοινωνία των λευκών εποίκων (Hannerz 1980: 123).

Η Βόρεια Ροδεσία ήταν μια από τις πιο εκβιομηχανισμένες και αστικοποιημένες αποικίες της Αφρικής, κυρίως χάρη στα μεγάλα ορυχεία χαλκού και τις πόλεις που είχαν δημιουργηθεί γύρω από αυτά, από τη δεκαετία του 1920, σε διάφορα σημεία της χώρας και ιδίως στην περιοχή που ήταν γνωστή ως Copperbelt (ζώνη του χαλκού). Στη περιοχή αυτή έμοιαζε να εκτυλίσσονται διαδικασίες που θύμιζαν την βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία και την Ευρώπη και δεν είναι έτσι τυχαίο ότι η Κεντρική Αφρική και ιδίως το Κόπερμπελτ αποτέλεσε τον τόπο στον οποίο η βρετανική κοινωνική ανθρωπολογία ασχολήθηκε για πρώτη φορά σοβαρά και συγκροτημένα με τα ζητήματα της αστικοποίησης, της εκβιομηχάνισης, της εργατικής μετανάστευσης και της κοινωνικής αλλαγής (Ferguson 1999, Burawoy 2000: 15).

Οι ανθρωπολόγοι του Ινστιτούτου και του Πανεπιστημίου του Μάντσεστερ ήταν μια συνδεδεμένη ομάδα ερευνητών, οι οποίοι εστίασαν σε μια κοινή δέσμη προβλημάτων, στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, με βάση μια κοινή θεωρία και μεθοδολογία. Η κυριότερη διανοητική φυσιογνωμία της σχολής ήταν ο Νοτιοαφρικανός ανθρωπολόγος Max Gluckman, δεύτερος διευθυντής του Ινστιτούτου (1941- 1945) και καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ (1947 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1960). Ο Γκλάκμαν συγκέντρωσε γύρω του μία ομάδα σημαντικών ανθρωπολόγων (στους οποίους περιλαμβάνονται οι J. Clyde Mitchell, E. Colson, A. L. Epstein, J. Van Velsen, J. A. Barnes, V. Turner, B. Kapferer, P. Mayer, R. Frankenberg, κ.α.) και κατάφερε, όπως και ο Παρκ, να σχεδιάσει και να υλοποιήσει ένα μεγάλο ερευνητικό πρόγραμμα στον αστικό και τον αγροτικό χώρο στην Κεντρική Αφρική. Η Σχολή του Μάντσεστερ παράγαγε ένα μεγάλο και υψηλής ποιότητας έργο αστικής εθνογραφίας και θεωρίας επικεντρωμένο στην Κεντρική Αφρική, εφάμιλλο με αυτό που δημιούργησαν οι ερευνητές του Σικάγου (Hannerz 1980: 119). Οι πρώτες μελέτες έγιναν στη δεκαετία του 1930 και του 1940, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του εθνογραφικού και θεωρητικού έργου πραγματοποιήθηκε στις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες. Στη Σχολή του Μάντσεστερ εντάσσεται συχνά ένας μεγάλος αριθμός γνωστών ανθρωπολόγων, που εκτείνονται σε δύο ή και τρεις διαδοχικές γενιές ερευνητών, κι έτσι η θεωρητική και ιδεολογική ομοιομορφία δεν πρέπει να υπερτονίζεται (Werbner 1984: 158).

2. Ένα νέο θεωρητικό και εθνογραφικό παράδειγμα

Ο Γκλάκμαν ήταν ένας λαμπρός ανθρωπολόγος, που είχε επηρεαστεί τόσο από τον δομολειτουργισμό όσο και από τον Μαρξισμό και την ψυχανάλυση, και μπορούμε να πούμε ότι δημιούργησε, με τις θεωρητικές και τις μεθοδολογικές του καινοτομίες και τα νέα ερευνητικά πεδία που διερεύνησε, ένα νέο παράδειγμα. Παλαιότερα ιδίως, το έργο του παρουσιαζόταν ως μία εκλέπτυνση του κλασικού δομολειτουργισμού, αλλά σήμερα αναγνωρίζεται ότι άνοιξε δρόμους που οδήγησαν στις πιο σύγχρονες προσεγγίσεις (Burawoy 2000: 21).

Η Σχολή του Μάντσεστερ συνέβαλε αποφασιστικά στην ανανέωση της ανθρωπολογικής θεωρίας και μεθοδολογίας και στη διαμόρφωση μιας ανθρωπολογίας ικανής να αναμετρηθεί με τις ερευνητικές προκλήσεις του σύγχρονου κόσμου. Η ανθρωπολογία του Gluckman και των συνεργατών του στο Ινστιτούτο Rhodes-Livingstone της Ζάμπια και στο Μάντσεστερ επικεντρώθηκε στις σύγχρονες διαδικασίες του μετασχηματισμού των αποικιακών κοινωνιών και μελέτησε ζητήματα όπως οι βιομηχανικές διαδικασίες, η αστικοποίηση, ο σχηματισμός νέων εθνοτικών ομάδων, η εργατική μετανάστευση, ο μετασχηματισμός του αγροτικού χώρου σε συνθήκες εκχρηματισμού και επέκτασης του κεφαλαίου, η μεταμόρφωση και οι αντιφάσεις της εξουσίας σε συνθήκες αποικιακής κυριαρχίας, τα διλήμματα του μοντερνισμού και η αναδιαμόρφωση των εντόπιων παραδόσεων και πολλά άλλα. Τα ζητήματα αυτά κατέλαβαν κεντρική θέση στο έργο τους σε μια εποχή κατά την οποία εθεωρούντο περιθωριακά, από τους περισσότερους ανθρωπολόγους, ή ακόμα και ευρισκόμενα εκτός των ενδιαφερόντων της ανθρωπολογίας.

Η επικέντρωση στα ζητήματα αυτά συνοδεύτηκε από την αναθεώρηση ή την κατάρριψη κεντρικών εννοιολογικών και θεωρητικών σχημάτων της Βρετανικής ανθρωπολογίας, και από την αναζήτηση νέων εννοιών και μεθόδων που θα επέτρεπαν στην ανθρωπολογία να καταπιαστεί με επάρκεια με τις ρευστές και σύνθετες πραγματικότητες του σύγχρονου κόσμου (Rogers και Vertovec 1995: 6, Werbner 1984, Hannerz 1980, Kapferer 2006: 119). Η Σχολή του Μάντσεστερ ασχολήθηκε εντατικά με τα μεθοδολογικά ζητήματα που έθετε η επικέντρωση στον αστικό χώρο και τη σύγχρονη

κοινωνική πραγματικότητα (τις “σύνθετες” κοινωνίες, όπως ελεγαν τότε) και υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη στην επινοήση νέων μεθόδων και εννοιών, πολλές από τις οποίες εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται από τους ανθρωπολόγους. Η προβληματική που ανέπτυξε άργησε πραγματικά να γίνει κτήμα ολόκληρου του κλάδου και αναγνωρίζεται σήμερα ως προάγγελος των σύγχρονων ανθρωπολογικών θεωρητικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων (Burawoy 2000: 17, Kapferer 2006: 119, Frankenberg 2006: 203). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σύγχρονη κριτική σκέψη έχει αποσταθεροποιήσει την ανθρωπολογική επιτόπια έρευνα με πολλούς νέους τρόπους και έχει επισημάνει τις νέες κοινωνικές εξελίξεις, που έχουν μεταβάλλει τη φύση των συνοικήσεων, του πολιτισμού, κλπ., αλλά ο Γκλάκμαν και οι συνεργάτες του εγκαινίασαν αυτό το δρόμο, εγείροντας ζητήματα και προτείνοντας λύσεις που διατηρούν την επικαιρότητά τους.

3. Τα εγκαίνια μιας γέφυρας στη χώρα των Ζουλού

Η καταστασιακή ανάλυση (situational analysis) ή μελέτη περίπτωσης (case study) συμπυκνώνει τον θεωρητικό και μεθοδολογικό προσανατολισμό του Gluckman και της Σχολής του Μάντσεστερ. Δεν είναι απλώς μια μέθοδος, αλλά μια θεωρητική κατεύθυνση και ένας τρόπος γραφής, ένα νέο θεωρητικό και εθνογραφικό παράδειγμα. Η προσέγγιση αυτή, που παρουσιάστηκε για πρώτη φορά από τον Gluckman (1940), κωδικοποιήθηκε και εξελίχθηκε από τους μαθητές και συνεργάτες του, και αποτέλεσε τη βάση των περισσότερων εθνογραφιών της σχολής (Mitchell 1966, 1987, 2006, Van Velsen 1967, Kapferer 2006: 120). Η προσέγγιση του Γκλάκμαν έχει επίσης ερμηνευθεί και αναπτυχθεί με πολλούς τρόπους από διάφορους ανθρωπολόγους, και όχι μόνο από τους μαθητές του, και συγκεντρώνει τα τελευταία χρόνια σημαντικό ενδιαφέρον, αναγνωριζόμενη ως μια μείζων στροφή στην ανθρωπολογία και ως ένας τρόπος προσέγγισης της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας που παραμένει χρήσιμος και επίκαιρος (βλ. Hannerz 1980, Burawoy 1991, 2000, Rogers και Vertovec 1995, Parkin,

Kaplan και Fisher 1996, Vincent 1990, 2002, Schumaker 2001, Evens και Handelman 2006).

Η καταστασιακή ανάλυση ή μελέτη περίπτωσης παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο διάσημο δοκίμιο του Gluckman, *Analysis of a social situation in modern Zululand* (1940, 1942). Το δοκίμιο χωρίζεται σε τρία μέρη, καθένα από τα οποία φωτίζει με νέο τρόπο την εξεταζόμενη κατάσταση. Το πρώτο μέρος επικεντρώνεται στην περιγραφή και ανάλυση των γεγονότων που σχετίζονται με την τελετή των εγκαινίων μιας γέφυρας στη χώρα των Ζουλού το 1938. Το δεύτερο μέρος εστιάζεται στην γενική δυναμική της ευρύτερης ιστορικής πραγματικότητας που υπερκαθορίζει και νοηματοδοτεί τα καταγραφόμενα γεγονότα. Το τρίτο μέρος, τέλος, που έχει μικρότερο ενδιαφέρον για το σημερινό αναγνώστη, επιδιώκει να συνάγει αφηρημένες θεωρητικές γενικεύσεις που να έχουν γενική ισχύ, να ισχύουν δηλαδή πέρα από το συγκεκριμένο εθνογραφικό και ιστορικό πεδίο από το οποίο έχουν εξαχθεί⁴¹.

Ο Γκλάκμαν περιγράφει ένα μοναδικό σύνολο γεγονότων, που εκτυλίσσονται στη διάρκεια μιας μέρας σε δύο διαφορετικούς τόπους. Η ανάλυση ξεκινά με την περιγραφή του ταξιδιού του ανθρωπολόγου και των συνοδών του προς τη γέφυρα και κλείνει με το ταξίδι της επιστροφής. Η επίσημη τελετή των εγκαινίων συγκεντρώνει αντιπροσώπους από διαφορετικές μερίδες του πληθυσμού της χώρας των Ζουλού, μαύρους και άσπρους, Χριστιανούς και παγανιστές, λευκούς αξιωματούχους και πολίτες, ευγενείς Ζουλού και απλά μέλη της φυλής. Ο Γκλάκμαν περιγράφει όλους όσους ήταν παρόντες στην τελετή, τί έκαναν και τι είπαν και σε ποιόν, καθώς και τι έκαναν μετά, και πότε και προς ποία κατεύθυνση διαλύθηκαν. Οι ατομικές συμπεριφορές θεωρούνται αντανάκλασεις ευρύτερων μακρο-διαδικασιών. Ο Gluckman τοποθετεί την μικρο-δυναμική της τελετής των εγκαινίων μέσα στο πλαίσιο των ευρύτερων ιστορικών διαδικασιών προχωρώντας σε μια ευρύτερη κοινωνική και ιστορική ανάλυση της κοινωνικής δομής της Νοτιοαφρικανικής κοινωνίας. Η κατάσταση γίνεται κατανοητή ως μια στιγμή μιας

⁴¹ Σύμφωνα με τον Gluckman, η καταστασιακή ανάλυση ως εθνογραφική μέθοδος αντιστοιχούσε στην πειραματική διαδικασία των φυσικών επιστημών. Ο Γκλάκμαν πίστευε ότι οι γενικεύσεις, ή η θεωρητική γνώση, βασίζονται στην μελέτη του συγκεκριμένου, στην ανακάλυψη μέσα στα πραγματικά γεγονότα των νόμων ή της λογικής της ανθρώπινης δράσης, που δεν περιορίζονται στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο (Karpferer 2006: 121).

διαδικασίας που αποκαλύπτει συγκεκριμένες κοινωνικές και ιστορικές δυναμικές. Οι συμπεριφορές των συμμετεχόντων θεωρείται ότι αντανakλούν τη δομή της Νοτιοαφρικανικής κοινωνίας με όλες τις συγκλίσεις και τις διαιρέσεις της στην συγκεκριμένη χρονική στιγμή (Frankenberg 1982: 59, Werbner 1984: 162, Mitchell 2006: 28, Kapferer 2006: 126).

Ο Gluckman δεν χρησιμοποιεί (αντιλαμβάνεται) την κατάσταση σαν ένα μικρόκοσμο της Νοτιοαφρικανικής κοινωνίας, αλλά μάλλον σαν ένα πειραματικό εργαστήριο, που προσφέρει κοινωνικές κατηγορίες, μέσα από την ανάλυση των οποίων μπορεί να οδηγηθεί κανείς στην κατανόηση της ευρύτερης κοινωνικής δυναμικής. Ο Γκλάκμαν χρησιμοποιεί τις κατηγορίες των προσώπων που συγκεντρώθηκαν στην τελετή και τους τρόπους της αλληλεπίδρασής τους σαν νήματα που πρέπει να ακολουθηθούν παραπέρα, στην ευρύτερη κοινωνική πραγματικότητα (Handelman 2006: 98). Η καταστασιακή ανάλυση είναι μια μεθοδολογική στρατηγική που επιτρέπει την κατανόηση ευρύτερων ιστορικών διαδικασιών μέσα από την μικρής κλίμακας εστίαση των ανθρωπολόγων. Η κατάσταση μπορεί να νοηθεί σαν ένα δίκτυο που απλώνει ο ανθρωπολόγος για να συλλέξει διαδικασίες, εντάσεις και συγκλίσεις, που θα του επιτρέψουν να αναλύσει όψεις της σύνθετης ευρύτερης κοινωνικής πραγματικότητας (Kapferer 2006: 123).

4. Από τον δομολειτουργισμό στην πολιτική οικονομία και από την ολιστική εθνογραφία στην μελέτη καταστάσεων

Ο Γκλάκμαν εγκαταλείπει ριζικά την κυρίαρχη ανθρωπολογική οπτική της εποχής και δημιουργεί ένα νέο θεωρητικό και μεθοδολογικό παράδειγμα: βάζει στο επίκεντρο νέα προβλήματα, τα οποία αντιμετωπίζει με νέα μέθοδο και θεωρία. Ο Γκλάκμαν, που γράφει την εποχή της ακμής του δομολειτουργισμού, επιτίθεται τόσο στην ανιστορική δομολειτουργιστική προσέγγιση με την έμφασή της στην αρμονική λειτουργία του κοινωνικού συστήματος και τον ενοποιητικό ρόλο του πολιτισμού, όσο και στη μεθοδολογία που τη συνοδεύει: την επικέντρωσή της στις φυλές του αγροτικού χώρου, που αντιμετωπίζονται ως απομονωμένες και ανεξάρτητες ολότητες.

Αντί να εστιαστεί σε μια οριοθετημένη ομάδα (συνήθως κάποια φυλή νοούμενη ως συνολική κοινωνία), όπως έκαναν τότε οι ανθρωπολόγοι, αυτός επικεντρώνεται σε μια μερική κατάσταση ή διαδικασία, που επηρεάζεται από σχέσεις και γεγονότα τα οποία υπερβαίνουν κατά πολύ τον συγκεκριμένο τόπο. Και αντί να ξεχάσει το αποικιακό πλαίσιο, αφήνοντάς το έξω από την ανθρωπολογική αναπαράσταση, εστιάζεται σε ένα γεγονός που εμπλέκει διαφορετικές μερίδες της αποικιακής κοινωνίας και υποστηρίζει ότι η αποικιακή κυριαρχία αποτελεί βασικό συστατικό στοιχείο ολόκληρης της αποικιακής πραγματικότητας (Glaeser 2006: 78).

Οι Ζουλού και οι λευκοί, υποστηρίζει ο Γκλάκμαν, αλληλεπιδρούν συστηματικά στο πλαίσιο ενός ενιαίου πεδίου κοινωνικών σχέσεων. Ο Gluckman (όπως και ο πρώτος διευθυντής του Ινστιτούτου Godfrey Wilson) τονίζει ότι η αποικιακή κοινωνία πρέπει να θεωρηθεί ένα “ενιαίο κοινωνικό πεδίο” (single social field), που περιλαμβάνει τόσο τη φυλετική ζωή του αγροτικού χώρου όσο και τις αποικιακές πόλεις, τόσο την “παραδοσιακή” αφρικανική κουλτούρα (που θεωρείται όμως ότι βρίσκεται σε διαρκή μετασχηματισμό) όσο και τους θεσμούς και τον πολιτισμό των Ευρωπαίων. Επιπλέον, η αποικιακή κοινωνία σαν σύνολο, αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου παγκόσμιου οικονομικού και πολιτικού συστήματος και επηρεάζεται από αποφάσεις και γεγονότα που λαμβάνουν χώρα πολύ πέρα από τα όριά της.

Ο Gluckman εισάγει μια ιστορική προοπτική και ταυτόχρονα μια νέα οπτική της κοινωνικής δομής. Η επικέντρωση στην διαδικασία συνοδεύονται από μια θεμελιώδη αλλαγή στην κατανόηση του κοινωνικού συστήματος, που αρχίζει πλέον να γίνεται κατανοητό ως μεταβαλλόμενο, συγκρουσιακό και αντιφατικό. Η αντίληψή του για την κοινωνική δομή και την κοινωνική αλλαγή είναι επηρεασμένη τόσο από τον Durkheim, όσο και από τον Μαρξ. Ο Γκλάκμαν δίνει έμφαση στην οικονομία και την πολιτική και προδιαγράφει την προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας (Werbner 1984: 162, Frankenberg 1982, Burawoy 2000), επισημαίνοντας τις ομοιότητες που υπάρχουν ανάμεσα στις διαδικασίες της εκβιομηχάνισης της Ευρώπης κατά τον 19ο αιώνα και τις αντίστοιχες διαδικασίες στις αποικιακές κοινωνίες της Κεντρικής και Νότιας Αφρικής κατά τον 20ό αιώνα. Το κυρίαρχο στοιχείο της κοινωνικής δομής θεωρείται ότι είναι η ένταξη της χώρας των Ζουλού στο βιομηχανικό και αγροτικό σύστημα της Νότιας Αφρικής. Μέσα από διαδικασίες όπως η απαλλοτρίωση της γης, ο μετασχηματισμός της

αγροτικής παραγωγής σύμφωνα με τα συμφέροντα των αποικιοκρατών, η φορολογία και ο εκκρηματισμός της οικονομίας, και ο εξαναγκασμός πολλών Αφρικανών να ματαναστευθούν για να εργαστούν ως βιομηχανικοί εργάτες στις πόλεις, οι Αφρικανοί έχουν υποχρεωθεί να ενταχθούν και να συμμετάσχουν μαζί με τους Ευρωπαίους σε ένα “ενιαίο κοινωνικό σύστημα”. Η αποικιακή κοινωνία είναι όμως βαθιά διαιρεμένη: “Οι Αφρικανοί και οι λευκοί αποτελούν δύο αυστηρά διαχωρισμένες ομάδες, σχεδόν κάστες, οι οποίες έχουν καθορισμένο επίπεδο ζωής, είδη απασχόλησης, πολιτικά δικαιώματα, και ενδογενή σύνορα και οι οποίες συμβιώνουν μέσα από τη συνάφεια που επιβάλλει το κοινό οικονομικό σύστημα” (Gluckman 1940: 43).

Η τελετή των εγκαινίων παρέχει το πλαίσιο για την εκτύλιξη δομικών σχέσεων που ενυπάρχουν στο επίπεδο του ενδοαφρικανικού συστήματος διοίκησης και στο επίπεδο της συνολικής κοινωνίας. Ο Γκλάκμαν βρήκε στην τελετή αλληλεξάρτηση αλλά και σύγκρουση, ισορροπία αλλά και αστάθεια (Burawoy 2000: 16, Frankenberg 1982). Στο συμπέρασμα του πρώτου μέρους, δίνει μάλλον έμφαση στην κοινωνική ισορροπία, επισημαίνοντας όμως παράλληλα, τόσο τον προσωρινό της χαρακτήρα όσο και “την ανώτερη ισχύ της ομάδας των λευκών” ως τον “τελικό κοινωνικό παράγοντα” που συμβάλλει στη διατήρησή της (1940: 25). Ο Γκλάκμαν τόνισε τη σημασία της βίαιης επιβολής του καθεστώτος των λευκών, αλλά επεσήμανε ότι η διατήρηση αυτής της βαθιά άνισης κοινωνικής τάξης βασιζόταν επίσης στους *διασταυρούμενους δεσμούς* (cross-cutting ties) ανάμεσα στις διάφορες ομάδες, που συσκότιζαν τη φύση της εξουσίας και περιέπλεκαν τη διαμόρφωση της πολιτικής συνείδησης, αποτρέποντας ή καθυστερώντας την ανοιχτή εκδήλωση των κοινωνικών αντιθέσεων. Η ιδέα των αλληλένδετων, διασταυρούμενων δεσμών ήταν μια ανάπτυξη των ιδεών του Ντυρκέμ (της ιδέας της οργανικής αλληλεγγύης που είχε αναπτύξει στο έργο του *Ο Καταμερισμός της Εργασίας*) και της έννοιας της *ισορροπημένης αντίθεσης* (balanced opposition), που είχε αναπτύξει ο Evans-Pritchard στις μελέτες του για τα πολιτικά συστήματα των Νιούερ (Kapferer 2006: 128).

Ο Γκλάκμαν, όμως, ταυτόχρονα επισημαίνει ότι οι αντιφάσεις γίνονται συγκρούσεις και ότι οι Ζουλού βλέπουν τους εαυτούς τους όλο και περισσότερο ως Αφρικανούς, που βρίσκονται σε αντίθεση με τους Ευρωπαίους (Frankenberg 1982: 61). Η ύπαρξη συγκρούσεων και αντιφάσεων στο εσωτερικό των κοινωνικών συστημάτων

είχε ήδη αναγνωριστεί από τον Fortes και τον Evans- Pritchard, που θεωρούσαν όμως ότι τα συγκρουσιακά στοιχεία εξισορροπούνται από ενοποιητικές δυνάμεις, ή και συμβάλλουν στη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Ο Γκλάκμαν είναι επηρεασμένος από την προσέγγιση αυτή (που παραμένει στα όρια του δομολειτουργισμού), αλλά την ξεπερνά εισάγοντας μια διαλεκτική προοπτική (Frankenberg 1982: 63, Werbner 1984: 162). Στο δεύτερο τμήμα του δοκιμίου ο Gluckman εισάγει τη διάκριση ανάμεσα σε εξεγέρσεις (rebellions) και επαναστάσεις (revolutions). Οι πρώτες, που αντιστοιχούν στην κοινωνία των Ζουλού πριν από την αποικιακή κατάκτηση (που θεωρείται ένα “επαναλαμβανόμενο” σύστημα), οδηγούν σε αλλαγή του πολιτικού προσωπικού, αλλά αφήνουν ανέπαφη την πολιτική δομή και την κουλτούρα που την συντηρεί. Οι επαναστάσεις, από την άλλη μεριά, που προσιδιάζουν στην αποικιακή κοινωνία (η οποία νοείται ως ένα “μεταβαλλόμενο” σύστημα), προκαλούνται από νέες ασυμβίβαστες αντιθέσεις και οδηγούν σε ριζικές αλλαγές στην πολιτική οργάνωση και ιδεολογία.

5. Από τη δομή στη διαδικασία

Το δοκίμιο του Γκλάκμαν σηματοδοτεί μια στροφή της ανθρωπολογικής θεωρίας προς τη δράση, τη διαδικασία, την ιστορία. Ο Gluckman επέμεινε ότι οι ανθρωπολόγοι θα πρέπει να έχουν συνείδηση ότι τόσο τα υποκείμενα των μελετών τους, όσο και οι ίδιοι, εμπλέκονται πάντα στις μεταβαλλόμενες δυνάμεις της ιστορίας (Kapferer 2006: 122). Το αντικείμενο της εθνογραφίας είναι η μελέτη διαδικασιών και όχι κλειστών ή στατικών συστημάτων ή ομάδων. Η “διαδικασία” έγινε ο πιο κεντρικός όρος του λεξιλογίου των ανθρωπολόγων της Σχολής του Μάντσεστερ και επικράτησε η αντίληψη ότι η κοινωνική και πολιτισμική ζωή βρίσκονται σε διαρκή κίνηση και αλλαγή. (Frankenberg 1982: 61, Glaeser 2006: 65, Kapferer 2006: 124).

Η καταστασιακή ανάλυση έφερε τα άτομα και τη δράση τους στο επίκεντρο της ανθρωπολογικής έρευνας και στοχασμού. Ο Γκλάκμαν αναγνωρίζει από την αρχή τη σημασία της εμπρόθετης δράσης των ατόμων. Σύμφωνα με την πρακτική που καθιέρωσε το Μαλινοφσκικό υπόδειγμα, οι ανθρωπολόγοι συγκεντρώνουν εθνογραφικό υλικό για

να περιγράψουν το κοινωνικό σύστημα μιας κοινωνίας (νοούμενο ως ένα σύστημα θεσμών, ρόλων, κανόνων, αξιών) και χρησιμοποιούν τις “περιπτώσεις” (πραγματικά περιστατικά από τη ζωή της παρατηρούμενης κοινωνίας) για να επικυρώσουν γενικές θεωρητικές προτάσεις, ή να εικονογραφήσουν συγκεκριμένα έθιμα, αρχές οργάνωσης και κοινωνικές σχέσεις. Αντίθετα ο Gluckman και τα άλλα μέλη της σχολής χρησιμοποιούν τις περιπτώσεις ως βασικό συστατικό της ανάλυσης, μέσα από το οποίο προκύπτουν οι γενικεύσεις (Gluckman 1961: 7, Van Velsen 1967: 140). Η επιτόπια έρευνα επικεντρώνεται σε συγκεκριμένες καταστάσεις και άτομα, τα οποία αντιμετωπίζονται σαν προσωπικότητες και όχι απλώς σαν κάτοχοι συγκεκριμένων κοινωνικών θέσεων και ρόλων (Van Velsen 1967: 143).

Όπως επισημαίνουν οι μαθητές του, ο Γκλάκμαν ήταν ανοιχτός σε οτιδήποτε συνέβαινε στην κοινωνική κατάσταση, ανοιχτός στην έκπληξη· επέμενε στην εντατική επιτόπια έρευνα και στην εξαντλητική και πολυπρισματική εξέταση των εθνογραφικών δεδομένων και αυτό τον οδηγούσε σε μια βαθύτερη κατανόηση των τρόπων με τους οποίους η κοινωνική κατάσταση διαθλούσε την κοινωνική δομή (Handelman 2006: 97). Παρ’ όλα αυτά, επέμεινε στην πρωτοκαθεδρία του μακρο-επιπέδου, παραμένοντας πάντα, όπως ο ίδιος έλεγε, θεσμοκρατικός (institutionalist), την ίδια στιγμή που αντιλαμβανόταν τη μακρο σφαίρα ως όλο και πιο ρευστή, αντιφατική και αβέβαιη. Η ατομική δράση, σύμφωνα με τον Γκλάκμαν, υπερκαθορίζεται από τη δομική δυναμική. Η ατομική δημιουργικότητα θεωρείται ότι ενεργοποιεί το δυναμικό των κοινωνικών δυνάμεων, ή αναπτύσσεται στους χώρους που δημιουργούν οι κοινωνικο-πολιτικές αντιφάσεις (Karferer 2006: 127).

6. Περιπτώσεις αντί ολικών συστημάτων

Ο Γκλάκμαν αρνείται το είδος της ολιστικής εθνογραφίας που ήκμαζε τότε (την δυνατότητα ή την αξίωση της πλήρους εθνογραφικής περιγραφής ή κατανόησης μιας ολόκληρης κοινωνίας) και επικεντρώνεται όπως είδαμε σε “καταστάσεις” ή “περιπτώσεις”, σε μερικές πραγματικότητες που γίνονται κατανοητές ως ιστορικές διαδικασίες (Karferer 2006: 126, Glaeser 2006: 78). Ο Γκλάκμαν και οι συνεργάτες του πιστεύουν ότι δεν υπάρχουν αυτόνομες συνολικές κοινωνίες και ότι, σε κάθε περίπτωση, η αναπαράσταση ολικών συστημάτων είναι αδύνατη. Το σημείο εκκίνησης στην

καταστασιακή ανάλυση είναι η παραδοχή ότι ο/η ανθρωπολόγος μπορεί να μελετήσει μόνο ένα περιορισμένο τμήμα της κοινωνικής πραγματικότητας (Rogers και Vertovec 1995: 6, Frankenberg 1982)⁴². Οι καταστάσεις τις οποίες παρατηρεί είναι αναγκαστικά μερικές με την έννοια ότι εμπεριέχονται και επηρεάζονται από δυνάμεις και διαδικασίες που υπερβαίνουν το τοπικό πλαίσιο. Κανένα κοινωνικό πεδίο δεν είναι αυτόνομο ή απομονωμένο και κάθε κοινωνική κατάσταση έχει διαστάσεις που ξεπερνούν τα επιμέρους τοπικά συμφραζόμενα. Το ζήτημα της οριοθέτησης του πεδίου και του αντικείμενου έρευνας καθίσταται έτσι κεντρικό μεθοδολογικό ζήτημα της ανθρωπολογίας και συνακόλουθα ανακύπτει το πρόβλημα της κατανόησης των σχέσεων ανάμεσα στο μικρο και το μακρο επίπεδο (van Velsen 1967: 145-46, Glaeser 2006: 78). Οι ανθρωπολόγοι θα πρέπει να διαχωρίσουν αναλυτικά το ερευνητικό τους αντικείμενο: να προσδιορίσουν/οριοθετήσουν μια συγκεκριμένη διαδικασία και να προσπαθήσουν να κατανοήσουν την δυναμική της στο πλαίσιο ευρύτερων κοινωνικών και ιστορικών δυνάμεων.

Η μελέτη μιας κοινωνικής κατάστασης εμπεριέχει δύο ξεχωριστά επίπεδα ή διαδικασίες (Mitchell 1987: 9). Από τη μια μεριά ο ερευνητής πρέπει να ξεχωρίσει ένα συγκεκριμένο σύνολο γεγονότων, δραστηριοτήτων, συμπεριφορών και νοημάτων, τα οποία θεωρεί ότι αποτελούν ένα θεωρητικό πρόβλημα ή ερώτημα. Ο Γκλάκμαν διαχωρίζει την δράση από τον πολιτισμό και εστιάζεται κυρίως στην πρώτη. Ο Γκλάκμαν ήταν καχύποπτος απέναντι σε προσεγγίσεις που υποστασιοποιούσαν τον πολιτισμό (Werbner 1984: 162, Karferer 2006: 137, 150-51). Ο Γκλάκμαν και οι περισσότεροι ίσως ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ αρνούσαν την ιδέα του πολιτισμού ως μιας ολότητας που είναι ανεξίτηλα χαραγμένη στα μυαλά των ανθρώπων και επέμεναν ότι όποια κι αν ήταν η σημασία του, ο πολιτισμός παράγεται και επιδρά μέσα από κοινωνικές πρακτικές και διαδικασίες, που δεν μπορούν να αναχθούν αποκλειστικά στις ιδέες. Παρότι η

⁴² Οι ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ υπήρξαν επίσης ιδιαίτερα σκεπτικοί απέναντι στο είδος της *μελέτης κοινοτήτων* (community studies) που είχε αναπτυχθεί στην Αμερικανική κοινωνιολογία και την αστική εθνογραφία της Σχολής του Σικάγου. Οι ερευνητές του Μάντσεστερ βλέπουν την αστική τοποθεσία (locality) με τρόπους που προδιαγράφουν τις σύγχρονες προσεγγίσεις, καθώς επισημαίνουν τόσο την επιρροή ευρύτερων μακρο-διαδικασιών στις τοπικές καταστάσεις, όσο και την έλλειψη ευκρινών ορίων στις κοινωνικές σχέσεις, το γεγονός δηλαδή ότι εκτείνονται πέρα από τα όρια της αστικής γειτονιάς ή και ολόκληρης της πόλης. Η Σχολή του Μάντσεστερ μας έδωσε έτσι μια εικόνα του αφρικανικού αστισμού μέσα από την περιγραφή και ανάλυση σκηνών της αστικής ζωής και εστιάστηκε πολύ λιγότερο στην περιγραφή των γειτονιών, του αστικού χώρου και ολόκληρης της πόλης.

προσέγγιση αυτή έχει τις αρετές της -και υπήρξε μια θετική αντίδραση απέναντι σε οπτικές, όπως η θεωρία της *πολιτισμικής επαφής* (cultural contact), που έτειναν να δικαιολογούν την αποικιακή κυριαρχία (Ferguson: 1999)- η ανάλυση του Γκλάκμαν στο δοκίμιο που εξετάζουμε τείνει να υποβαθμίζει το πολιτισμικό στοιχείο, και να υπεραπλουστεύει ή να παραβλέπει κρίσιμες όψεις των ίδιων των πρακτικών και των αξιών, και ιδίως τις ερμηνείες των ίδιων των υποκειμένων για τη δράση τους, όπως αυτές αναδύονται στο λόγο τους. Η δράση δεν μπορεί να ερμηνευθεί ανεξάρτητα από τις αξίες και τα νοήματα που την κινητοποιούν και τη διαμορφώνουν. Πολλές από τις μεταγενέστερες έρευνες, ή επεξεργασίες της μεθόδου, “διόρθωσαν” το σημείο αυτό, αντιμετωπίζοντας με πολύ πιο ισόρροπο τρόπο τις σχέσεις πρακτικών και πολιτισμού και πραγματοποιώντας σημαντικές συμβολές στην κατανόηση των αφρικανικών συμβολικών συστημάτων (Turner 1957, Epstein 1961, Kapferer 1972, Garbet 1970).

Η επιλογή της κατάστασης στην οποία θα εστιάσει ο/η ανθρωπολόγος υπήρξε ανοικτό ζήτημα και αντικείμενο προβληματισμού. Ο Γκλάκμαν και οι συνεργάτες του πρότειναν αρχικά τουλάχιστον την εστίαση σε καταστάσεις επιλεγμένες για την τυπικότητά τους (Mitchell 1983, Kapferer 2006: 133, Frankenberg 1982: 11, Rogers και Vertovec 1995: 9). Οι περιπτώσεις χρησιμοποιούνται ευριστικά για την ανακάλυψη γενικών σχέσεων, και μπορούν εν συνεχεία να συγκριθούν με ανάλογες περιπτώσεις στην ίδια περιοχή και να διερευνηθεί η διάδοσή τους με ποσοτικές στατιστικές μεθόδους. Ταυτόχρονα, όμως, οι ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ συνειδητοποιούν ότι δεν υπάρχουν τυπικά γεγονότα σε μια κοινωνική πραγματικότητα που βρίσκεται σε διαρκή κίνηση και αναταραχή. Ο Van Velsen, ένας από τους επιφανείς ανθρωπολόγους της Σχολής, προσπαθεί ακόμα το 1967 να ενσωματώσει το μη-τυπικό και το τυχαίο στην δομολειτουργιστική θεωρία, ανάγοντάς το στη δομή, αλλά την ίδια στιγμή, επισημαίνει ότι στο σύγχρονο κόσμο δεν μπορεί κανείς να μιλά για εξαιρέσεις (Van Velsen 1967: 140). Ο Victor Turner και άλλοι ερευνητές επικεντρώθηκαν σε κατεξοχήν μη τυπικά γεγονότα, και ειδικότερα σε καταστάσεις κρίσης, που θεωρήθηκε ότι μπορούν να αποκαλύψουν την κοινωνική και ιστορική δυναμική και τους τρόπους που οι άνθρωποι και οι ομάδες διαμορφώνουν την ιστορία τους μέσα σε συγκεκριμένους κοινωνικούς και πολιτισμικούς περιορισμούς. Η καταστασιακή ανάλυση άνοιξε έτσι το δρόμο στη μελέτη

του τυχαίου, του μοναδικού, του εξαιρετικού, του περαστικού και του σύγχρονου – που εξακολουθεί να παραμένει ένα μεθοδολογικό αίτημα της σύγχρονης ανθρωπολογίας.

Από την άλλη μεριά πρέπει να προσδιορίσει το ευρύτερο κοινωνικό *σκηνικό* (setting), *πλαίσιο* (context) ή *πεδίο* (field), το οποίο κατά την εκτίμησή του επηρεάζει τα παρατηρούμενα γεγονότα. Ο ερευνητής μπορεί να διακρίνει διάφορα πλαισιακά επίπεδα ανάλυσης (π.χ. προσωπικό δίκτυο, συνοικία, πόλη, περιφέρεια, εθνικό κράτος, παγκόσμιο σύστημα) και να αναλύσει τις μεταξύ τους σχέσεις και την επίδρασή τους στις εξεταζόμενες καταστάσεις (Rogers και Vertovec 1995: 6). Το σκηνικό της δράσης, το πλαίσιο που επηρεάζει μια συγκεκριμένη κατάσταση δεν είναι δεδομένο ή προφανές (Glaeser 2006: 73). Το πλαίσιο είναι μια αναλυτική κατασκευή που δεν γίνεται κατ' ανάγκην κατανοητή από τα ίδια τα υποκείμενα. Σύμφωνα με τον Mitchell, το πλαίσιο και η κατάσταση σχετίζονται λογικά μεταξύ τους: το ένα δηλαδή προσδιορίζεται σε συνάρτηση με το άλλο. (Mitchell 1987: 17).

Η έννοια του *κοινωνικού πεδίου* (social field) –μια ακόμα από τις μεθοδολογικές έννοιες που επινόησε το Μάντσεστερ- αντανάκλα αυτή τη συλλογιστική. Σύμφωνα με τον Κάπφερερ, έναν από τους ανθρωπολόγους που συνδιαμόρφωσε την έννοια μαζί με τους Gluckman, Turner, Bailey, κ.α., η έννοια του κοινωνικού πεδίου προέκυψε από τη συνειδητοποίηση του δυναμικού και μεταβαλλόμενου χαρακτήρα των κοινωνικών συστημάτων, των εσωτερικών τους αντιφάσεων και ρήξεων, της απουσίας κλειστών συνόρων και της σύνδεσής τους με ευρύτερα συστήματα (Karpferer 1995: 57). Το κοινωνικό πεδίο προσδιορίζεται από τον ερευνητή μέσα από μια αναλυτική διαδικασία οριοθέτησης. Από τον απείρως επεκτεινόμενο ιστό των κοινωνικών σχέσεων, ο ερευνητής ξεχωρίζει ένα συγκεκριμένο εύρος, το οποίο θεωρείται ότι περικλείει τους παράγοντες που διαμορφώνουν μια συγκεκριμένη δραστηριότητα (Hannerz 1980: 172, Handelman 2006: 96). Ένα κοινωνικό πεδίο μπορεί να εκτείνεται πέρα από τα όρια αυτών που μπορούμε να θεωρήσουμε ως ξεχωριστά κοινωνικά συστήματα (και να περιλαμβάνει π.χ. τόσο τον τόπο προέλευσης όσο και τον τόπο της νέας εγκατάστασης μιας μεταναστευτικής ομάδας), ή να περιορίζεται σε ένα τμήμα ενός συστήματος (και να περιλαμβάνει π.χ. τους συγγενείς, τους φίλους και τους γείτονες που επηρεάζουν την μορφή μιας γαμήλιας σχέσης).

Η ανάλυση των ευρύτερων κοινωνικών πλαισίων της δράσης (της πόλης, της εθνικής κοινωνίας, του παγκόσμιου συστήματος) εθεωρείτο από τον Γκλάκμαν ότι υπερβαίνει το πεδίο της αστικής ανθρωπολογίας και αποτελεί αντικείμενο μελέτης άλλων επιστημών. Ο ανθρωπολόγος οφείλει να επικεντρωθεί στο μικρο-πεδίο και να χρησιμοποιήσει, για την ανάλυση των ευρύτερων κοινωνικών σχηματισμών, τα πορίσματα των πιο εξειδικευμένων επιστημών. Οι ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ, επηρεασμένοι από τις παραπάνω επιστημολογικές θέσεις του Γκλάκμαν, ασχολήθηκαν πολύ λίγο με τη θεωρητικοποίηση του ευρύτερου πλαισίου της αστικής εθνογραφίας. Η θεωρητικοποίηση της πόλης και των σχέσεών της με την ευρύτερη κοινωνία περιορίστηκε έτσι στους πλαισιακούς παράγοντες που πρότεινε ο Μίτσελ για τις Αφρικανικές αποικιακές πόλεις και στην στοιχειώδη τυπολογία του Epstein ((Mitchell 1966). Το σημείο αυτό έγινε αντικείμενο σημαντικής κριτικής στην συνέχεια και έγινε αποδεκτό ότι ο αστικός ανθρωπολόγος μπορεί και οφείλει να μελετήσει τόσο τις αστικές μικρο-καταστάσεις (ανθρωπολογία στην πόλη) όσο και τον χαρακτήρα της πόλης και των σχέσεών της με την ευρύτερη κοινωνία (ανθρωπολογία της πόλης).

7. Η εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης

Η καταστασιακή ανάλυση ή μελέτη περίπτωσης (case study) εξελίχθηκε στην συνέχεια στην “εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης” (extended-case study) που συνίστατο στη μελέτη των ίδιων δρώντων υποκειμένων σε μια σειρά από καταστάσεις που εκτείνονται στο χρόνο. Κάθε κατάσταση, κάθε περίπτωση που αναδυόταν, αντιμετωπιζόταν σαν “ένα τμήμα ή ένα στάδιο σε μια συνεχώς εκτυλισσόμενη διαδικασία κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα σε συγκεκριμένα πρόσωπα και ομάδες σε ένα κοινωνικό σύστημα και πολιτισμό (Gluckman 1961: 9-10).

Η εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης προσέδωσε πολύ μεγαλύτερο βάθος στην ανάλυση και ταυτόχρονα αποσταθεροποίησε την έννοια της κοινωνικής δομής και του κοινωνικού συστήματος. Ένα παράδειγμα των νέων αναλυτικών δυνατοτήτων της μεθόδου είναι η μελέτη του Μίτσελ *The Yao Village*. Ο Μίτσελ παίρνει σαν δεδομένη την ανάλυση του Evans- Pritchard για τους τρόπους με τους οποίους η πίστη και οι πρακτικές της μαγείας λειτουργούν σαν ένα σύστημα και εξετάζει διαδοχικές

καταστάσεις κατηγοριών για μαγεία, στη διάρκεια έξι ετών σε ένα χωριό Yao, προσθέτοντας μεγάλο βάθος στην κατανόηση της κοινωνιολογίας της μαγείας. Ο Γκλάκμαν έλπιζε ότι η εκταταμένη μελέτη περίπτωσης θα επιτρέψει στην ανθρωπολογία “να αναμετρηθεί με αυτά που ο Μαλινόφσκι αγνόησε ως τυχαίους καυγάδες ή ως ατομικές ιδιοσυγκρασίες” και να αποκτήσει “ορισμένη από τη διεισδυτικότητα την οποία έφερε ο Φρόντ στη μελέτη της ανθρώπινης προσωπικότητας, και ορισμένο από το βάθος το οποίο πολλοί βρίσκουν στο μυθιστόρημα, αλλά όχι στην επιστημονική ανάλυση” (Gluckman 1967: xx).

Ταυτόχρονα, όμως, επισημαίνοντας τις αλλαγές και τις ασυνέχεις που παρατηρούνται στην παρουσίαση του εαυτού και στην επιλογή και εφαρμογή των πολιτισμικών κανόνων και αξιών, η εκτεταμένη μελέτη περίπτωσης έκανε “την κοινωνική και ηθική τάξη πιο σύνθετη, λιγότερο άκαμπτη και ενοποιημένη, πιο αντιφατική και επιτρεπτική” (Gluckman 1961: 10, Handelman 2006: 99). Ο Gluckman εγκαταλείπει σταδιακά την ιδέα της κοινωνίας ως οργανισμού, ή ως ενός οριοθετημένου και συνεκτικού όλου, και οδηγείται σε μια πιο ανοιχτή ή ρευστή αντίληψη της κοινωνικής ολότητας ως μιας συναστρίας συμπλεγμένων και επικαλυπτομένων κοινωνικών πεδίων (Glaeser 2006: 65, Gluckman 1961: 14, Handelman 2006: 96).

Το 1963 σχολιάζει το δοκίμιο των εγκαινίων της γέφυρας και άλλες πρηγούμενες εργασίες του λέγοντας: “Σκεφτόμουν ακόμα σε χονδροειδείς φονκτιοναλιστικούς όρους, σύμφωνα με τους οποίους οι θεσμοί συμβάλλουν στην διατήρηση μιας μάλλον άκαμπτα ορισμένης κοινωνικής δομής” (1963: 20). Τώρα δηλώνει ότι εγκαταλείπει τελείως την αναλογία του οργανισμού για το κοινωνικό σύστημα και υποστηρίζει: “Τα κοινωνικά συστήματα δεν έχουν ούτε κατά προσέγγιση την συνάφεια και την συνεκτικότητα των οργανικών συστημάτων, και οι διαδικασίες που αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους δεν έχουν την κυκλικότητα ή την επαναληπτικότητα που παρατηρείται στα οργανικά συστήματα...Ως εκ τούτου τώρα σκέφτομαι περισσότερο σε όρους μιας σειράς κοινωνικών διαδικασιών” (Ibid.: 38-39).

Η εκταταμένη μελέτη περίπτωσης έστρεψε την εθνογραφία προς την μικρο-ιστορία. Αντίθετα από τον Gluckman που αναζητούσε την ερμηνεία των παρατηρούμενων γεγονότων στις μακρο-ιστορικές διαδικασίες, οι μεταγενέστερες μελέτες έδωσαν πολύ μεγαλύτερη σημασία στην εμπρόθετη δράση των ατόμων στο

μικρο επίπεδο και αναγνώρισαν τη δημιουργικότητά της και την ικανότητά της να επινοεί και να εγκαινιάζει αλλαγές με ευρύτερη επίδραση (Handelman 2006: 99, 108).

Ακόμα και οι πρώτες μελέτες καταστασιακής ανάλυσης, που παρήχθησαν από τη Σχολή του Μάντσεστερ, μπορεί να θεωρηθεί ότι ξεπερνούν το θεωρητικό πλαίσιο του Γκλάκμαν και καταγράφουν την ανάδυση μιας νέας κοινωνικής τάξης (του νέου αστικού πολιτισμού των αφρικανικών πόλεων), την στιγμή της δημιουργία της (Karferer 2006, Handelman 2006). Ο Mitchell, στην μελέτη του *The Kalela Dance* (1956), ανέλυσε τις χορευτικές παραστάσεις και τους στίχους των τραγουδιών μιας ομάδας Αφρικανών χορευτών στη Luanshya, μια πόλη του Κόπερμπελτ. Ο Μίτσελ ερμήνευσε το χορό σαν μια αντανάκλαση της επιθυμίας των Αφρικανών να ενσωματωθούν στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής. Οι χορευτές επιδιώκουν να συνδέσουν τους εαυτούς τους με τη νέα αφρικανική ελίτ, που χαρακτηρίζεται από την πληρέστερη αφομοίωση και υιοθέτηση των ευρωπαϊκών προτύπων. (Η θέση αυτή αποτέλεσε αργότερα αντικείμενο σφοδρής και εν μέρει δικαιολογημένης κριτικής, σύμφωνα με την οποία ο Μίτσελ υποβάθμισε τα πολιτικά και αντιστασιακά στοιχεία του χορού και παρουσίασε τους Αφρικανούς με τρόπους που είναι επηρεασμένοι από την αποικιακή νοοτροπία.) Οι χορευτές, όμως, ταυτόχρονα κοροΐδευαν και γελοιοποιούσαν τις άλλες φυλετικές ομάδες. Η φυλετική ταυτότητα εξακολουθεί να έχει σημασία στην πόλη, αλλά το περιεχόμενό της αλλάζει. Ο Μίτσελ κατέγραψε την ανάδυση, στο πολυφυλετικό περιβάλλον των πόλεων του Κόπερμπελτ, νέων εθνοτικών κατηγοριών, που λειτουργούν ως τρόποι για την ταξινόμηση του αστικού πληθυσμού και ως διάυλοι την ανάπτυξη σχέσεων και αλληλεγγύης σε διάφορα κοινωνικά επίπεδα. Ο Μίτσελ βρήκε ότι το πλήθος των φυλών που υπάρχουν στις πόλεις ταξινομείται από τους ίδιους τους κατοίκους σε ένα μικρό αριθμό κατηγοριών, που αποτελούνται από συγγενείς μεταξύ τους φυλές. Η φυλή λειτουργεί με νέους τρόπους στον αστικό χώρο (χάνοντας ποικίλες λειτουργίες αλλά και αποκτώντας νέα περιεχόμενα) ενώ ταυτόχρονα επαναπροσδιορίζονται με νέους τρόπους οι σχέσεις ανάμεσα στις φυλές.

Ο Epstein, επίσης, στην μελέτη του *Politics in an Urban African Community* (1958), εξετάζει την πολιτική ιστορία και την σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα της Luanshya και καταγράφει την ανάδυση νέων συλλογικοτήτων και οργανώσεων (βιομηχανικά και αστικά σωματεία), τα οποία εν μέρει αντικατέστησαν τα προηγούμενα

συστήματα αντιπροσώπευσης των Αφρικανών (συμβούλια πρεσβύτερων φυλετικών αντιπροσώπων), που είχαν εγκαταστήσει οι Ευρωπαίοι στα ορυχεία και την πόλη και βασίζονταν στις ιεραρχίες και την ιδεολογία των φυλετικών πολιτικών συστημάτων, από τα οποία προέρχονταν οι Αφρικανοί μετανάστες. Η φυλή δεν χάνει τελείως τη σημασία της στις αστικές συνθήκες (αν και οι λειτουργίες και το νόημά της μεταβάλλονται), αλλά σε ορισμένα πεδία και ορισμένες περιστάσεις οι φυλετικές διαφορές υπερβαίνονται και σχηματίζονται ομάδες στη βάση των νέων συμφερόντων και διαιρέσεων που δημιουργεί η αστική κοινωνία.

Το πιο καινοτόμο έργο της δεύτερης γενιάς των ερευνητών του Μάντσεστερ είναι η μελέτη του Victor Turner *Schism and Continuity in an African Society* (1957), που σηματοδοτεί την μετεξέλιξη της καταστασιακής ανάλυσης σε μια πιο αλληλοδραστική και ταυτόχρονα ερμηνευτική κατεύθυνση (Gluckman 1961: 19, Werbner 1984, Kapferer 2006: 136, Handelman 2006: 104). Ο Turner εστιάζεται σε μια σειρά από διαμάχες και συγκρούσεις σε ένα χωριό των Ndembu (μιας φυλής στη τότε Βόρεια Ροδεσία), που προέκυπταν από τις αντιφάσεις της κοινωνικής ζωής των Ντέμπου (την αντίθεση πατροτοπικότητας και μητρογραμικότητας) και οξύνονταν από την υποχρεωτική ένταξή τους στο αποικιοκρατικό σύστημα (εμπορευματική γεωργία, εργατική μετανάστευση στις πόλεις). Η ιδιαίτερη συμβολή του βιβλίου είναι η συγκρότηση ενός συστηματικού πλαισίου για τη μελέτη των διαδικασιών, με βάση την έννοια του *κοινωνικού δράματος* (social drama) και την ανάπτυξή της στις εξαιρετικά πλούσιες και ζωντανές μικροϊστορίες των εμπλεκόμενων ατόμων. Οι καταστάσεις κρίσεις δεν αποκαλύπτουν μόνο τις αρχές και τις αντιφάσεις του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος (όπως είχε δείξει ο Μαλινόφσκι), αλλά οδηγούν στην επανερμηνεία και τροποποίησή τους. Τα συμβάντα ή δράματα μέσα από τα οποία διαδραματίζεται και επιλύεται μια κρίση δεν είναι απλώς έκφραση συστημικών δυνάμεων ή αντιθέσεων (όπως πίστευε ο Γκλάκμαν), αλλά πτυχές μιας δημιουργικής, διαδραστικής διαδικασίας, που αναλύεται με τον μοναδικό τρόπο του Τάρνερ και τη διεισδυτική του ματιά τόσο στην εμπρόθετη δράση, το ατομικό συμφέρον και τη δημιουργικότητα των υποκειμένων, όσο και στη δύναμη των συμβόλων, της τελετουργίας και της παράδοσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Burawoy, M., 1991 “The extended-case method”, στο Michael Burawoy, *Ethnography Unbound: Power and Resistance in the Modern Metropolis*, Berkeley: University of California Press, σ. 271-287.

Burawoy, M., 2000 “Introduction”, στο Michael Burawoy et al (επιμ.), 2000, *Global Ethnography. Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World*, Berkeley: University of California Press, σ. 1-40.

Cocks, P., 2001, “Max Gluckman and the critique of segregation in South African anthropology, 1921-1940”, στο *Journal of Southern African Studies*, 27, no 4, σσ. 739-756.

Epstein, A. L., 1958, *Politics in an Urban African Community*, Manchester: Manchester University Press.

Ferguson, J., 1999, *Expectations of Modernity. Myths and Meanings of Urban Life on the Zambian Copperbelt*, Berkeley: University of California Press.

Frankenberg, R., 1982, *Custom and Conflict in British Society*, Manchester: Manchester University Press.

Frankenberg, R., 2006, “A bridge over troubled waters, or what a difference a day makes”, στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σ. 202-220.

Garbett, G. K., 1970, “The analysis of social situations”, στο *Man*, τ. 5, σσ. 214-227.

Glaeser, A., 2006, “An ontology for the ethnographic analysis of social processes: extending the extended-case method” στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σ. 64-93.

Gluckman, M., 1961 (2006), “Ethnographic data in British social anthropology”, στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σ. 13-22.

Gluckman, M., 1967, “Introduction” στο Epstein, A. L. (επιμ.), *The Craft of Social Anthropology*, London: Tavistock Publications, σσ. xv-xxiv.

Handelman, D., 2006, “The extended case: interactional foundations and prospective dimensions”, στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σ. 94-117.

Hannerz, U., 1980, *Exploring the City, Inquiries Toward an Urban Anthropology*, New York: Columbia University Press.

Kapferer, B., 1972, *Strategy and Transaction in an African Society*. Manchester: Manchester University Press.

Kapferer, B., 1995, "The performance of categories: plays of identity in Africa and Australia" στο Rogers, A., και S. Vertovec (επιμ.), 1995, *The Urban Context. Ethnicity, Social Networks and Situational Analysis*, Oxford: Berg, σ. 55-80.

Kapferer, B., 2006, "Situations, crisis, and the anthropology of the concrete: the contribution of Max Gluckman" στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σ. 118-158

Mitchell, J. Clyde, 1966, "Theoretical orientations of African urban studies" στο Banton, M. (επιμ.), 1966, *The Social Anthropology of Complex Societies*, London: Tavistock Publications, σ. 37-68.

Mitchel J. C., 1987, *Cities, Society, and Social Perception. A Central African Perspective*, Oxford: Clarendon Press.

Mitchell, J. Clyde, 2006, "Case and situational analysis" στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σ. 23-42.

Parkin, Caplan και Fisher (επιμ.), 1996, *The Politics of Cultural Performance*, Providence και Oxford: Berghahn Books.

Rogers, A., και S. Vertovec, 1995, *The Urban Context. Ethnicity, Social Networks and Situational Analysis*, Oxford: Berg.

Schumaker, L., 2001, *Africanizing Anthropology: Fieldwork, Networks, and the Making of Cultural Knowledge in Central Africa*, Durham, NC: Duke University Press.

Turner, V. W., 1957, *Schism and Continuity in an African Society-A Study of Ndembu Village Life*. Manchester: Manchester University Press for Rhodes-Livingstone Institute

Turner, V. W., 1968, *The Drums of Affliction, A Study of Religious Processes among the Ndembu of Zambia*. Oxford: Clarendon and International African Institute.

Van Velsen, J., 1967, "The extended-case method and situational analysis", στο Epstein, A. L. (επιμ.), *The Craft of Social Anthropology*, London: Tavistock

Vincent, J., 1990, *Anthropology and Politics: Visions, Traditions and Trends*, Tucson: University of Arizona Press.

Vincent, J. (επιμ.), 2002, *The Anthropology and Politics: A Reader in Ethnography, Theory and Critique*, Oxford: Basil Blackwell.

Werbner, Richard P., 1984, "The Manchester school in South-Central Africa", στο *Annual Review of Anthropology*, No 13, σ. 157-185.

B. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΤΥΑ ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΖΩΗ

1. Εισαγωγή

2. Τα προσωπικά δίκτυα

3. Δομικές Προσεγγίσεις
4. Παράμετροι των κοινωνικών δικτύων
5. Δίκτυα και θεωρία της συναλλαγής
6. Τα δίκτυα και η πόλη
7. Τύποι αστικής ζωής
8. Χωρικές σχέσεις και διεθνικά δίκτυα
9. Από τα δίκτυα στα αστικά μονοπάτια

1. Εισαγωγή

Η έννοια του κοινωνικού δικτύου είναι το σημαντικότερο από τα μεθοδολογικά εργαλεία που επινόησε η σχολή του Μάντσεστερ στην προσπάθειά της να ανανεώσει την κοινωνική θεωρία και να αναμετρηθεί με την πολυπλοκότητα του αστικού χώρου και των σύγχρονων περιβαλλόντων (Mitchell 1969: 8-9, 1974: 281). Οι ερευνητές της Σχολής του Μάντσεστερ που επινόησαν την έννοια αισθάνθηκαν ότι δεν μπορούσαν να παρουσιάσουν το περιβάλλον και τα ευρήματα των ερευνών τους (που είχαν πραγματοποιηθεί στον αστικό χώρο ή σε “σύνθετες” κοινωνίες) με τα εννοιολογικά εργαλεία που είχε επεξεργαστεί ο κλασικός δομολειτουργισμός για τη μελέτη των “πρωτόγονων” κοινωνιών (Mitchell 1969: 8-9, Mitchell 1974: 281). Η έννοια της “σωματειακής ομάδας” (corporate group), της αυστηρά δομημένης κοινωνικής ομάδας που ασκεί αποτελεσματικό έλεγχο στη συμπεριφορά των μελών της, ήταν προφανώς ανεπαρκής για την περιγραφή των ρευστών, σύνθετων και θραυσματικών σχέσεων του αστικού χώρου, και την ερμηνεία της πολύπλοκης, απρόβλεπτης και δημιουργικής συμπεριφοράς των ανθρώπων.

Μια από τις κύριες κατευθύνσεις προς τις οποίες εξελίχθηκε η καταστασιακή προσέγγιση ήταν η ανάλυση των κοινωνικών δικτύων, στην οποία συνεισέφεραν πολλοί ερευνητές, κυρίως κάτω από την καθοδήγηση του Μίτσελ. Οι μελέτες των δικτύων σχετίζονται άμεσα με τον προσανατολισμό και τα ενδιαφέροντα της καταστασιακής προσέγγισης και ειδικότερα την εστίασή της στην κατανόηση της εμπρόθετης δράσης των υποκειμένων μέσα σε συγκεκριμένους δομικούς και πολιτισμικούς περιορισμούς και δυνατότητες. Για τον Μίτσελ και τους συνεργάτες του, η έννοια του δικτύου εθεωρείτο ένα εργαλείο για την ανάλυση των πολύπλοκων περιβαλλόντων και διαδικασιών που χαρακτηρίζουν τις σύνθετες κοινωνίες, και ακόμα ένα εργαλείο που μπορούσε να δώσει πολύ μεγαλύτερη αναλυτική αυστηρότητα στην ανθρωπολογική έρευνα και θεωρία (Karferer 2006: 145).

Η έννοια αποδείχθηκε εξαιρετικά ευέλικτη και αποτελεσματική και δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι αποτελεί τήν κύρια έννοια, στην σύγχρονη ανθρωπολογία και άλλες κοινωνικές επιστήμες, για την χαρτογράφηση των κοινωνικών σχέσεων και την κατανόηση της δυναμικής τους (Hannerz 1980, Rogers και Vertovec 1995). Η έννοια του κοινωνικού δικτύου επιτρέπει, από τη μια μεριά, την περιγραφή και αποκρυπτογράφηση του ρευστού και σε μεγάλο βαθμό άμορφου χαρακτήρα της αστικής και γενικότερα της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, ενώ από την άλλη, καθώς εστιάζεται στο υποκείμενο και τη δράση του, επιτρέπει τη μελέτη της κοινωνικής ζωής ως διαδικασίας και την εξέταση της εμπρόθετης δράσης των υποκειμένων. Η έννοια του δικτύου μας επιτρέπει να ξεπεράσουμε μερικούς από τους περιορισμούς της τοπικής ή θεσμικής ανάλυσης (επιτρέπει δηλαδή να εννοιολογηθούν σχέσεις που ξεπερνούν το επίπεδο μιας ομάδας, ενός θεσμού, ή ενός τόπου) (Hannerz 1980: 246, Karferer 2006) και είναι ένα εξαιρετικό εργαλείο για να καταλάβουμε “όχι μόνο πώς οι ρόλοι διαμορφώνουν τα άτομα, αλλά και πώς τα άτομα χρησιμοποιούν τους ρόλους, διασχίζοντας και χειραγωγώντας μάλλον παρά αποδεχόμενα τους θεσμικούς περιορισμούς” (Hannerz 1980: 175, Rogers και Vertovec 1995: 20).

2. Τα προσωπικά δίκτυα.

Υπάρχουν δύο τρόποι για να οριοθετήσει κανείς ένα κοινωνικό δίκτυο: ένα σύνολο ανθρώπων που συνδέονται με κάποιο τρόπο. Ο ένας είναι να ξεκινήσει από το άτομο και να χαρτογραφήσει όλες τις σχέσεις του: το προσωπικό του δίκτυο. Ο άλλος είναι να εκτιμήσει ως παρατηρητής την ύπαρξη ενός δικτύου (μιας συγγενικής ομάδας, μιας παρέας, μιας πολιτικής ομάδας κ.ο.κ.) και να προσπαθήσει να το οριοθετήσει και να το περιγράψει. Η πιο γόνιμη χρήση της έννοιας αποδείχθηκε ότι είναι τα προσωπικά δίκτυα (Mitchell 1969, Eames και Goode 1977, Rogers και Vertovec 1995).

Το προσωπικό δίκτυο μπορεί καταρχήν να οριστεί ως το σύνολο των σχέσεων ενός ατόμου. Το πώς ακριβώς θα οριστεί μια σχέση - ή ένας κρίκος (link) - στο προσωπικό δίκτυο είναι ως ένα βαθμό ζήτημα ορισμού. Τα άτομα σχετίζονται συνήθως με ένα μεγάλο αριθμό διαφορετικών ανθρώπων, με τους οποίους έχουν διαφορετικές σχέσεις. Είναι όλοι αυτοί μέλη του δικτύου; Από ποιο βαθμό γνωριμίας, αλληλεπίδρασης ή οικειότητας μετράει μια γνωριμία ως σχέση; Απαιτείται άμεση αλληλεπίδραση ή και οι σχέσεις με ανθρώπους που βρίσκονται μακριά (όπως οι συγγενείς των μεταναστών) θα πρέπει να θεωρούνται τμήμα του δικτύου; Η απάντηση στα ερωτήματα αυτά δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη και εξαρτάται από το εξεταζόμενο ζήτημα.

Οι άνθρωποι συγκροτούν τις σχέσεις τους (τα δίκτυά τους) με τους πιο διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον και τις προσωπικές τους περιστάσεις. Συνήθεις πηγές στελέχωσης των προσωπικών δικτύων είναι το νοικοκυριό (household), η συγγένεια, η γειτονιά, η φιλία, η εργασία, ο τόπος προέλευσης, η εθνοτική ομάδα, οι εθελοντικές οργανώσεις, κ.ο.κ. (Gulick 1989: 166, Eames και Goode 1977: 120, 140). Το προσωπικό δίκτυο μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Να είναι μικρό ή μεγάλο (να απλώνεται σε περισσότερους ή λιγότερους τομείς κοινωνικών δραστηριοτήτων, να περιλαμβάνει πολλές ή λίγες σχέσεις), ομοιογενές ή ετερογενές (να συγκροτείται από μία ή πολλές πηγές), ευκολότερα ή δυσκολότερα επεκτάσιμο.

Το προσωπικό δίκτυο εννοείται συνήθως ως το σύνολο των “πραγματικών” σχέσεων ενός ατόμου: των προσώπων με τα οποία διατηρεί κάποιας μορφής σχέση.

Αυτό μπορούμε να το ονομάσουμε δίκτυο πρώτης τάξης. Γιατί υπάρχει και το υπνώτων δίκτυο, ή τα δίκτυα μεγαλύτερης τάξης, που μπορούν να οριστούν ως το σύνολο των ανθρώπων στους οποίους το άτομο θα μπορούσε να έχει πρόσβαση μέσω του υπάρχοντος δικτύου του. Τα δίκτυα μεγαλύτερης τάξης μπορεί να είναι χρήσιμα για την πραγματοποίηση διαφόρων σκοπών του ατόμου (πώς να προσεγγίσεις ή να βρεις κάποιο άτομο ή υπηρεσία; πώς να πετύχεις ένα διορισμό; κ.ο.κ.) και μια ένδειξη της κοινωνικής του θέσης και των κοινωνικών του δυνατοτήτων. Τα δίκτυα αυτά έχουν συνήθως εφήμερο χαρακτήρα. Γενικώς δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι τα δίκτυα έχουν πάντα μια χρονική διάσταση και ένα στοχευμένο χαρακτήρα. Θα πρέπει να καταλάβουμε τα δίκτυα ως διαδικασίες: αλλάζουν στο χρόνο και σχετίζονται πάντα με τις ιδιαίτερες περιστάσεις και τα ενδιαφέροντα του ατόμου στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

3. Δομικές Προσεγγίσεις

Το δίκτυο χρησιμοποιήθηκε από τη σχολή του Μάντσεστερ με δύο κυρίως θεωρητικούς τρόπους: α) για τον προσδιορισμό των τρόπων με τους οποίους οι διαφορετικές μορφές δικτύων επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων που μετέχουν σε αυτά (δομικές προσεγγίσεις), και β) για τη μελέτη των τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα δίκτυα για να πετύχουν διάφορους σκοπούς (μελέτες από τη σκοπιά της θεωρίας της συναλλαγής) (Mitchell 1969, 1974: 280, Barnes 1972).

Οι μελέτες της πρώτης κατηγορίας εστιάζουν στους τρόπους με τους οποίους η σύνθετη κοινωνία της πόλης (ή και ευρύτερα κοινωνικά πεδία) ρυθμίζουν την κοινωνική ζωή, αφήνοντας παράλληλα έδαφος για προσωπικές επιλογές και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Το δίκτυο γίνεται η έννοια που επιτρέπει να διαγνωστούν οι ομαδώσεις της πόλης και να εκτιμηθεί η επιρροή τους πάνω στα άτομα. Οι ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ δεν πιστεύουν ότι η κοινωνία της πόλης είναι αποδιοργανωμένη. Αναγνωρίζουν την ύπαρξη ανομικών φαινομένων, αλλά αμφισβητούν την έκταση και το νόημά τους. Πιστεύουν ότι η πόλη ως οικονομικό και πολιτικό σύστημα και ως σύστημα σχέσεων (Epstein 1961) ρυθμίζει ως ένα βαθμό την κοινωνική ζωή, και ότι πίσω από την αστική ρευστότητα κρύβονται διάφορες κανονικότητες, αλλά και διάφορες δυνατότητες για δράση.

Μια από τις πρώτες μελέτες, που χρησιμοποίησε την έννοια του δικτύου μ' αυτό τον τρόπο, ήταν η διάσημη μελέτη της E. Bott: *Family and Social Network* (1957). Η Μποτ επικεντρώθηκε στη σχέση ανάμεσα στο “άμεσο κοινωνικό περιβάλλον” είκοσι Λονδρέζικων οικογενειών διαφορετικής ταξικής προέλευσης (νοούμενο ως το δίκτυο των συγγενών, φίλων και γειτόνων και των δύο συζύγων) και τη μορφή της συζυγικής σχέσης. Η Μποτ συνέδεσε τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των δικτύων των ζευγαριών που μελέτησε (την πυκνότητα του δικτύου) με την κατανομή των συζυγικών ρόλων στο εσωτερικό της οικογένειας (Mitchell 1969: 6, Epstein 1992: 81, Eames και Goode 1977: 127). Στις οικογένειες που είχαν “στενά συνδεδεμένα” (close-knit) δίκτυα (δίκτυα των οποίων τα μέλη γνωρίζονταν μεταξύ τους και είχαν συχνές σχέσεις) οι ρόλοι των συζύγων ήταν σαφώς διαχωρισμένοι. Στις οικογένειες, από την άλλη, στις οποίες οι σύζυγοι είχαν “χαλαρά συνδεδεμένα” (loose-knit) δίκτυα (δίκτυα των οποίων τα μέλη είχαν στρατολογηθεί από διαφορετικές πηγές, δεν γνωρίζονταν μεταξύ τους, και είχαν διαφορετικούς προσανατολισμούς και αξίες) οι συζυγικοί ρόλοι ήταν λιγότερο διαχωρισμένοι και οι σύζυγοι έτειναν να έχουν πολλές κοινές δραστηριότητες. Η ερμηνεία της Μποτ ήταν ότι τα στενά συνδεδεμένα δίκτυα αναπτύσσονται όταν οι δύο σύζυγοι έχουν μεγαλώσει στην ίδια τοπική περιοχή και εξακολουθούν να ζουν εκεί, και να έχουν σταθερές σχέσεις με εξίσου τοπικούς φίλους, γείτονες και συγγενείς. Ο κάθε σύζυγος είναι έτσι ενταγμένος σε ένα στενό τοπικό δίκτυο που ασκεί σταθερή κανονιστική πίεση για τη συμμόρφωση με τους υπάρχοντες κανόνες. Τα δίκτυα αυτά εμφανίζονται κατά κύριο λόγο, σύμφωνα με την Μποτ, στην εργατική τάξη, που εξακολουθούσε να ζει στις παραδοσιακές εργατικές συνοικίες του κέντρου.

Οι σύζυγοι, από την άλλη μεριά, που είχαν χαλαρά συνδεδεμένα δίκτυα έτειναν συνήθως να έχουν μεγαλύτερη κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα, ζούσαν σε ετερογενείς τοπικές γειτονιές, και δεν εξαρτώνταν από τα τοπικά δίκτυα για την εύρεση εργασίας. Οι οικογένειες αυτές ανήκαν τόσο στη μεσαία όσο και στην εργατική τάξη (και ιδίως σε εκείνο το τμήμα της που είχε εγκαταλείψει τις παλιές γειτονιές και είχε μετεγκατασταθεί στους νέους εργατικούς οικισμούς και προάστια). Η μορφή του δικτύου έμοιαζε έτσι να επηρεάζει πιο αποφασιστικά την κατανομή των συζυγικών ρόλων από την κοινωνική τάξη. Η Μποτ τοποθετεί εννοιολογικά το δίκτυο ανάμεσα στην οικογένεια και τη συνολική κοινωνία και υποστηρίζει ότι συσχετίζεται με σύνθετους

τρόπους με την κοινωνική τάξη. Παράγοντες όπως η απασχόληση (που επηρεάζει την πιθανότητα υπερτοπικών δεσμών), η ομοιογένεια ή ετερογένεια της γειτονιάς (που επηρεάζει την πιθανότητα τοπικών δικτύων) και η γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα του ατόμου επηρεάζουν τη μορφή του δικτύου με σύνθετο τρόπο.

Μια άλλη σημαντική μελέτη που χρησιμοποίησε την έννοια του κοινωνικού δικτύου ήταν η μελέτη του Phillip Mayer: *Townsmen or Tribesmen, Conservatism and the Process of Urbanization in a South African City* (1961). Ο P. Mayer χρησιμοποίησε την ιδέα του κοινωνικού δικτύου για να ερμηνεύσει τη συμπεριφορά των Αφρικανών μεταναστών της Νοτιοαφρικανικής πόλης του East London. Επικεντρώθηκε στη σημαντική παρατήρηση που έγινε από την Bott ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων που μετέχουν σε μια «στενά συνδεδεμένη» (close-knit) ομάδα φίλων είναι πιθανόν ότι θα επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τις επιθυμίες και τις προσδοκίες αυτής της ομάδας, ενώ όσοι έχουν γνωριμίες, που δεν γνωρίζονται μεταξύ τους, μπορούν να συμπεριφέρονται με μεγαλύτερη ελευθερία χωρίς να εμπλέκονται σε συγκρούσεις και αντιθέσεις. (Hannerz 1980: 169, Mitchell 1987: 305)

Όλοι οι Αφρικανοί κάτοικοι του East London ανήκαν στην φυλή Ξόζα (Xhosa), αλλά ανάμεσά τους υπήρχε ένας σαφής διχασμός ανάμεσα σε δύο πολιτισμικούς προσανατολισμούς, ορατούς και στον αγροτικό χώρο. Η πρώτη κατηγορία - οι αποκαλούμενοι “Κόκκινοι” Ξόζα εξαιτίας του γεγονότος ότι έβαφαν τα πρόσωπα, τα σώματα και τα ενδύματά τους με ώχρα – ήταν συνειδητοί υπερασπιστές της παράδοσης, και είχαν, εδώ και γενιές, αρνηθεί να προσηλυτιστούν στο Χριστιανισμό και να υιοθετήσουν τους Ευρωπαϊκούς τρόπους ζωής. Οι Σκούλ Ξόζα (Ξόζα του “Σχολείου”), από την άλλη μεριά, που όφειλαν το όνομά τους στην συμμετοχή τους στην ιεραποστολική εκπαίδευση, είχαν προσηλυτιστεί στο Χριστιανισμό και είχαν υιοθετήσει πολλές από τις αξίες, τις αντιλήψεις, και τις πρακτικές των λευκών αποίκων. Οι περισσότεροι Αφρικανοί μετανάστες στην πόλη, ανεξάρτητα από τον πολιτισμικό τους προσανατολισμό, εργάζονταν στα εργοστάσια. Στο τομέα της αναψυχής και του ελεύθερου χρόνου, οι αστικές ζωές των Κόκκινων και των Σκούλ Ξόζα διέφεραν όμως σημαντικά. Οι Κόκκινοι Ξόζα έτειναν να σχηματίζουν στενά συνδεδεμένες παρέες, με τις οποίες περνούσαν το μεγαλύτερο μέρος του ελεύθερου χρόνου τους. Τα μέλη των δικτύων αυτών γνωρίζονταν συνήθως από τον αγροτικό χώρο και είχαν κοινωνικά

καθορισμένες σχέσεις ως συγγενείς, μέλη ηλικιακών ομάδων, ή γείτονες. Στις συναντήσεις τους προσπαθούσαν να αναπαράγουν τις πρακτικές του αγροτικού χώρου και επιδίδονταν σε μπυροποσίες, παραδοσιακούς χορούς και τη λατρεία των προγόνων. Συνήθιζαν να νοσταλγούν την αγροτική ζωή και είχαν έντονο ενδιαφέρον για την ζωή του τόπου προέλευσης. Τα μέλη των δικτύων αυτών στρατολογούνταν κυρίως από μια πηγή (την περιοχή προέλευσης στον αγροτικό χώρο), και οι σχέσεις ανάμεσά τους ήταν κατά κανόνα στενές και πολύμορφες. Τα δίκτυα αυτά ασκούσαν στενό κοινωνικό έλεγχο πάνω στα μέλη τους και επέβλεπαν την πιστή τήρηση των αξιών τους. Μια από τις συνέπειες της συμμετοχής του μετανάστη σε αυτά τα δίκτυα ήταν ότι τον εφοδίαζαν με μια σαφή δομή κανόνων και δραστηριοτήτων, που τον προστάτευε ως ένα βαθμό από την προσωπική αποδιοργάνωση.

Οι Σκούλ μετανάστες, από την άλλη μεριά, συμμετείχαν σε ένα ευρύτερο φάσμα αστικών δραστηριοτήτων στον ελεύθερο χρόνο τους (εκπαίδευση, αθλητισμός, διασκέδαση, και στην ελάχιστη πολιτική δραστηριότητα που επιτρεπόταν) και σχετίζονταν με άτομα στρατολογημένα από διαφορετικές πηγές. Τα προσωπικά τους δίκτυα ήταν χαλαρά συνδεδεμένα, καθώς το άτομο συνδεόταν με διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικές δραστηριότητες, και πολλές από τις σχέσεις τους έτειναν να είναι κατατμημένες ή μονοσήμαντες: να έχουν στενό και συγκεκριμένο περιεχόμενο. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα, όχι μόνο δεν υπήρχαν σχέσεις ανάμεσα στα μέλη του προσωπικού δικτύου, αλλά το άτομο ακολουθούσε μια ηθελημένη πολιτική αποφυγής ανάπτυξης τέτοιων σχέσεων (Meyer 1961: 289). Τα δίκτυα αυτά εκθέτουν τα άτομα σε διαφορετικές πολιτισμικές επιρροές και ασκούν λιγότερο αυστηρό κοινωνικό έλεγχο, αφήνοντάς τους μεγαλύτερα περιθώρια επιλογής και αλλαγής.

4. Παράμετροι των κοινωνικών δικτύων

Οι ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ – μέσα από μια σειρά διάσημων εθνογραφιών που συνομιλούσαν μεταξύ τους - επινόησαν μια σειρά από παραπέρα έννοιες με τις οποίες επιχείρησαν να προσδιορίσουν καλύτερα τη μορφή και την ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα στα μέλη ενός δικτύου. Οι έννοιες που επινοήθηκαν προσπαθούν να συνοψίσουν συγκεκριμένες υποθέσεις σχετικά με τη σχέση ανάμεσα στα χαρακτηριστικά

του δικτύου και τη συμπεριφορά των ατόμων (Mitchell 1974: 284). Οι κυριότερες παράμετροι που έχουν χρησιμοποιηθεί για την ανάλυση των δικτύων είναι: η πυκνότητα, η πολλαπλότητα και η ένταση (Mithell 1987: 303, Rogers και Vertovec 1995: 16). Πολλοί ερευνητές έχουν χρησιμοποιήσει και άλλες παραμέτρους (και πάντα μπορούν να επινοηθούν καινούργιες), οι οποίες προσπαθούν να συλλάβουν επιπλέον όψεις των δικτύων, συμβάλλοντας στην διερεύνηση συγκεκριμένων προβλημάτων.

Η πρώτη παράμετρος, η *πυκνότητα* ή *συνδεσιμότητα* (density, connectedness ή mesh), αναφέρεται στο βαθμό στον οποίο τα μέλη ενός δικτύου (ή ενός τμήματος ενός δικτύου) γνωρίζονται και αλληλεπιδρούν μεταξύ τους. Ένα δίκτυο μπορεί να είναι “στενά πλεγμένο”, “πυκνό”, “στενά συνδεδεμένο”, (close-knit, dense, highly connected), ή αντίθετα “χαλαρά πλεγμένο”, “διασκορπισμένο” ή “χαλαρά συνδεδεμένο” (loose-knit, dispersed, loosely meshed, unconnected). Η πυκνότητα ορίζεται συνήθως σε καθαρά μορφολογικούς όρους ως «ο λόγος του αριθμού των υπαρχόντων σχέσεων ανάμεσα στα μέλη ενός δικτύου προς τον αριθμό των σχέσεων που θα υπήρχαν εάν όλα τα μέλη ήταν συνδεδεμένα μεταξύ τους» (Hannerz 1980: 179). Οι ορισμοί αυτοί δεν αναφέρονται καθόλου στη μορφή της αλληλεπίδρασης. Συνήθως υπονοείται ότι τα μέλη ενός πυκνού δικτύου ανταλλάσσουν σε κανονική βάση πληροφορίες, ασκώντας έτσι πίεση σαν ομάδα. Η σημασία της πυκνότητας έγκειται λοιπόν στην κοινωνική πίεση που δημιουργείται από την κυκλοφορία των πληροφοριών.

Η δεύτερη παράμετρος, η *πολλαπλότητα* ή *πολυμορφία* (multiplexity), είναι ένα ποιοτικό χαρακτηριστικό το οποίο αναφέρεται στους διαφορετικούς τρόπους, ή τα διαφορετικά κοινωνικά πλαίσια μέσα στα οποία σχετίζονται δύο ή περισσότερα πρόσωπα, ή με άλλα λόγια, στους διαφορετικούς σκοπούς ή περιεχόμενα που περιέχει η σχέση τους. Μια μονοσήμαντη (uniplex ή single-stranded) σχέση έχει περιορισμένο περιεχόμενο, περιορίζεται δηλαδή σε στενά προσδιορισμένες δραστηριότητες ή ενδιαφέροντα, ή όπως έλεγαν οι κοινωνιολόγοι του Σικάγου, αγγίζει ένα περιορισμένο τμήμα της προσωπικότητας. Δύο άνθρωποι μπορεί να σχετίζονται αποκλειστικά στο πλαίσιο κάποιας συγκεκριμένης δραστηριότητας (λ.χ. εργασία, χόμπυ, ενδιαφέρον), ή ακόμα και ενός περιορισμένου τμήματός της. Μια πολλαπλή ή πολύμορφη σχέση (multiplex), από την άλλη μεριά, έχει πολλά περιεχόμενα και εκτυλίσσεται σε ποικίλα πλαίσια. Δύο ή περισσότερα άτομα, για παράδειγμα, μπορεί να συνδέονται ταυτόχρονα

με δεσμούς συγγένειας, φιλίας, γειτονίας, κοινής θρησκευτικής και εθνοτικής ομάδας και να αλληλεπιδρούν στο πλαίσιο των ποικίλων δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τους τομείς ή τις ομάδες αυτές.

Η σημασία της έννοιας της πολλαπλότητας/πολυμορφίας έγκειται και πάλι στον τρόπο που θεωρείται ότι επηρεάζει τη συμπεριφορά. Σχέσεις με πολλαπλό περιεχόμενο είναι φυσικό να αγγίζουν μέσα από πολλούς τρόπους το άτομο και να ασκούν μεγαλύτερη επιρροή από τις μονοσήμαντες. Η έννοια ουσιαστικά, αν και όχι με αυτούς τους όρους, εισάγεται από τη Σχολή του Σικάγου και απηχεί την διάκριση της κοινωνικής σκέψης της εποχής ανάμεσα στις παραδοσιακές και τις νεωτερικές κοινωνικές σχέσεις. Υπάρχει ευθεία αναλογία ανάμεσα στις “πρωταρχικές” σχέσεις του Παρκ και την πολλαπλότητα (multiplexity). Οι μονοσήμαντες σχέσεις (single-stranded), από την άλλη, θυμίζουν τις “δευτερεύουσες” σχέσεις του Παρκ και τις “διαμερισματοποιημένες” (compartmentalized) σχέσεις του Γουίρθ. Η έννοια της πολλαπλότητας επιχειρεί να συλλάβει μια κεφαλαιώδη διάσταση της σύγχρονης αστικής ζωής, και ειδικότερα το γεγονός ότι χαρακτηρίζεται από μεγάλη λειτουργική και κοινωνική εξειδίκευση και διαχωρισμό ανάμεσα σε διαφορετικές σφαίρες ή τομείς (domains) δραστηριότητας (εργασία – συγγένεια – κατοικία – θρησκεία – πολιτική -διασκέδαση) και μια ισχυρή τάση για τη δημιουργία εθελοντικών και μη ομάδων με περιορισμένο περιεχόμενο.

Η τρίτη παράμετρος, τέλος, η *ένταση* (intensity), αναφέρεται και αυτή στην ποιότητα των σχέσεων και καταγράφει το βαθμό στον οποίο τα μέλη ενός δικτύου αναγνωρίζουν και έχουν την πρόθεση να τιμήσουν αμοιβαίες υποχρεώσεις. Η έννοια της έντασης επιδιώκει να εκτιμήσει τους κανονιστικούς προσδιορισμούς των σχέσεων, την τυχόν ύπαρξη κανόνων και αξιών που ρυθμίζουν με πιο συστηματικό τρόπο τις σχέσεις των μελών ενός δικτύου (λ.χ. τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μελών μιας συγγενικής ομάδας, ενός σωματείου, μιας γειτονιάς, κ.ο.κ.). Ο Γουίρθ και ο Παρκ υποθέτουν ότι οι αστικές σχέσεις έχουν χαμηλή ένταση και ρέπουν προς τον κυνισμό, την ανομία και την αστάθεια. Από την άλλη μεριά, η αστική ανθρωπολογία που ακολούθησε σκιαγράφησε μια πολύ πιο μετριασμένη εικόνα, δείχνοντας ότι τα σταθερά περιβάλλοντα δεν εξαφανίζονται στις αστικές συνθήκες, και καταγράφοντας μια ποικιλία κωδίκων διαφορετικής έντασης που ρυθμίζουν την αστική ζωή.

Θα πρέπει επίσης να διακρίνουμε διαφορετικές περιοχές στο εσωτερικό του δικτύου. Ο Epstein (1961) επισημαίνει πρώτος τη διαφορετική ποιότητα των σχέσεων στο εσωτερικό ενός δικτύου. Ένα δίκτυο μπορεί να περιλαμβάνει τμήματα που είναι συνδεδεμένα με διαφορετικούς τρόπους. Ή για να το πούμε διαφορετικά: τα χαρακτηριστικά των σχέσεων (η πυκνότητα, η ένταση, η πολλαπλότητα) μπορεί να μην κατανέμονται ομοιόμορφα μέσα στο δίκτυο. Τα προσωπικά δίκτυα των περισσότερων ανθρώπων στις πόλεις μοιάζουν εκ πρώτης όψεως χαλαρά συνδεδεμένα. Το δίκτυο απλώνεται σε διαφορετικούς *τομείς* (domains), περιλαμβάνει ανθρώπους που έχουν διαφορετικούς βαθμούς αλληλογνωριμίας μεταξύ τους, και σχέσεις που έχουν μια πληθώρα διαφορετικών περιεχομένων και έντασης. Ένα τέτοιο προσωπικό δίκτυο μπορεί εκ πρώτης όψεως να μοιάζει με ένα ασύνδετο σύνολο ανόμοιων σχέσεων. Μια πιο προσεκτική εξέταση, όμως, καταδεικνύει ότι το προσωπικό δίκτυο αποτελείται συχνά από *συστάδες* (clusters): από υποσύνολα προσώπων που έχουν εντατικότερη αλληλεπίδραση μεταξύ τους.

Ο Επστάιν – γενικεύοντας από τις παρατηρήσεις της επιτόπιας έρευνάς του στις αφρικανικές πόλεις της δεκαετίας του 1950 - πρότεινε τη διάκριση ανάμεσα σε δύο τμήματα του προσωπικά δικτύου. Το πρώτο τμήμα, το *αποτελεσματικό* (effective) δίκτυο, αποτελείται από τα άτομα με τα οποία το Εγώ επικοινωνεί πιο τακτικά και εντατικά και τα οποία είναι αρκετά πιθανό να γνωρίζονται και μεταξύ τους. Το δεύτερο τμήμα, το *εκτεταμένο* (extended) δίκτυο, περιλαμβάνει όλα τα υπόλοιπα μέλη του δικτύου, τα οποία συνδέονται με χαλαρότερους δεσμούς τόσο με το Εγώ όσο και μεταξύ τους. Η διάκριση αυτή αποδείχθηκε χρήσιμη και σε άλλα εθνογραφικά πεδία: και έχει συχνά υποστηριχθεί ότι οι κάτοικοι των πόλεων περνούν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους σε μικρής κλίμακας θύλακες ή δίκτυα (Lewis 1965, Gulick 1989: 39, Eames και Goode 1977: 118, Bridge 1995).

5. Δίκτυα και θεωρία της συναλλαγής

Οι μελέτες της δεύτερης κατηγορίας χρησιμοποιούν τα δίκτυα από τη σκοπιά της *θεωρίας της συναλλαγής* (transactionalism): εστιάζονται στον τρόπο που οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις κοινωνικές τους σχέσεις για να πετύχουν διάφορους σκοπούς, ή στους

τρόπους με τους οποίους χειραγωγούν τις αξίες και τους θεσμούς, προωθώντας τις προσωπικές τους στρατηγικές. Οι πιο πολλές από αυτές τις μελέτες έγιναν από μαθητές του Μίτσελ, ο οποίος την περίοδο εκείνη ήταν επηρεασμένος από τη θεωρία της συναλλαγής (transactionalism), και ενθάρρυνε μελέτες που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τις επιλογές και τις αποφάσεις των ατόμων στη βάση μοντέλων που υπέθεταν μια οικουμενική τάση για τη μεγιστοποίηση του ατομικού ωφέλους (Werhner 1984: 177). Η ανάλυση δικτύων χρησιμοποιείται, στις περισσότερες από αυτές τις μελέτες, για να εκφραστεί σε μια αυστηρή μετρήσιμη γλώσσα το κοινωνικό κεφάλαιο που χρησιμοποιούν τα δρώντα υποκείμενα για να επηρεάζουν τη συμπεριφορά στις διαπροσωπικές σχέσεις (Mitchell 1974: 287).

Τα θεωρητικά μοντέλα, που έλκουν από τη θεωρία της συναλλαγής, με την ιδιαίτερα θετικιστική χροιά, που τους έδωσαν ο Μίτσελ και οι μαθητές του, έχουν ασφαλώς ξεπεραστεί προ πολλού στην ανθρωπολογία. Εν τούτοις, πρώτον, η ιδέα ότι τα δίκτυα αποτελούν ένα είδος κοινωνικού κεφαλαίου ή τεχνολογίας, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την πραγματοποίηση διαφόρων σκοπών είναι πλατιά αποδεκτή (Rogers και Vertovec 1995, Smith 2001, Smart 1999) και, δεύτερον, γίνεται πλέον πλατύτερα αποδεκτό ότι τα άτομα συμβάλλουν με τη δράση τους τόσο στην αναπαραγωγή όσο και στον μετασχηματισμό των κοινωνικών δομών.

Ένα παράδειγμα των ερευνών αυτών είναι η μελέτη του Adrian Meyer *The significance of quasi-groups in the study of complex societies* (1966). Ο A. Meyer εξέτασε τους τρόπους με τους οποίους οι υποψήφιοι – σε μια τοπική εκλογή στην πόλη Dewas της Ινδικής πολιτείας Madhya Pradesh - χρησιμοποιούν τις κοινωνικές τους σχέσεις για να εξασφαλίσουν την εκλογική στήριξη του πληθυσμού. Ο υποψήφιος που κέρδισε τις εκλογές δημιούργησε στην διάρκεια της εκστρατείας του μια ομάδα δράσης (action set), ένα ευρύ δίκτυο επιρροής αποτελούμενο από αλυσίδες κοινωνικών σχέσεων που εκπορεύονται από τον υποψήφιο και τη στενή ομάδα των υποστηρικτών του (την κλίκα και τη φατρία του) και απλώνονται σε ολόκληρο τον πληθυσμό. Ο υποψήφιος αυτός δεν χρησιμοποίησε μόνο τις άμεσες επαφές του με τους ψηφοφόρους (όπως ο υποψήφιος που ηττήθηκε), αλλά κατάφερε να δημιουργήσει αλυσίδες κοινωνικής επιρροής: να ενεργοποιήσει τις σχέσεις των υποστηρικτών του (δημιουργώντας δίκτυα μεγαλύτερης τάξης) και να μεταφέρει το μήνυμά του, μέσα από πολλούς διαφορετικούς

δρόμους, σε ανθρώπους που ο ίδιος ή οι πιστοί οπαδοί του δεν γνώριζαν προσωπικά. Η βασική θέση του Mayer είναι ότι ο υποψήφιος που έχει την ικανότητα να προσεγγίσει τον ψηφοφόρο μέσα από περισσότερα δικτυακά μονοπάτια (αλυσίδες κοινωνικής επιρροής) έχει περισσότερες πιθανότητες να κερδίσει την υποστήριξή του (Mitchell 1974: 286).

Σε μια άλλη σημαντική μελέτη, ο Bruce Karferer (1969) χρησιμοποιεί την ανάλυση των δικτύων για να διερευνήσει μια σύγκρουση στο εσωτερικό ενός μικρού δικτύου βιομηχανικών εργατών στο Kabwe (την πόλη της Ζάμπιας που ονομαζόταν πριν Broken Hill και στην οποία είχε πραγματοποιηθεί η πρώτη αστική έρευνα από τον Godfrey Wilson). Η σύγκρουση συνέβη σε ένα τμήμα ενός εργοστασίου κατεργασίας ορυκτών πετρωμάτων και αφορούσε τον ρυθμό της εργασιακής διαδικασίας. Οι εργάτες πληρώνονταν ανάλογα με την παραγωγικότητα. Συνήθως επικρατούσε ένας κοινός σταθερός ρυθμός εργασίας, αν και ορισμένες φορές μερικοί, νέοι συνήθως, εργάτες έτειναν να εργάζονται ταχύτερα. Το γεγονός αυτό εθεωρείτο ιδιαίτερα απειλητικό για τους μεγαλύτερους σε ηλικία εργάτες, που φοβόντουσαν ότι μπορεί να χάσουν τη δουλειά τους αν δεν μπορέσουν να ακολουθήσουν τις νέες ταχύτητες. Στην περίπτωση που εξετάζει ο Κάπφερερ, η διαμάχη ξέσπασε όταν ένας μεγαλύτερος εργάτης, ο Άμπραχαμ, κατηγορήσε ένα νέο άνδρα, τον Ντόναλτ, για αντισυναδελφική επιτάχυνση. Ο τελευταίος απάντησε κατηγορώντας τον μεγαλύτερο άνδρα για μαγεία. Οι ηλικιωμένοι άνδρες εθεωρείτο ότι γνωρίζουν περισσότερα πράγματα για τη μαγεία, και είναι πιθανότερο να την ασκήσουν σε περίπτωση που νοιώσουν ότι απειλούνται. Θα περίμενε ίσως κανείς ότι τα μέλη του συνεργείου εργασίας θα έπαιρναν θέση στην σύγκρουση αυτή ανάλογα με την ηλικία τους. Αυτό όμως δεν συνέβη. Αντίθετα, οι υπόλοιποι εργάτες χωρίστηκαν με σύνθετους τρόπους και στο τέλος ο Άμπραχαμ κέρδισε μεγάλη υποστήριξη τόσο από νέους όσο και από μεγαλύτερους άνδρες, ενώ ο Ντόναλτ μάλλον απομονώθηκε. Ο Κάπφερερ διερευνά τους τρόπους με τους οποίους τα δύο μέρη (πρόσωπα) της διαμάχης ενεργοποιούν τους δεσμούς τους με τα υπόλοιπα μέλη του συνεργείου για να κερδίσουν την υποστήριξή τους (Mitchell 1969: 7).

Ο Κάπφερερ εδώ ακολουθεί μια εκδοχή της θεωρίας της συναλλαγής που είναι επηρεασμένη από τον Barth (Νορβηγός ανθρωπολόγος) και τον Blau (Αμερικανός κοινωνιολόγος). Οι κοινωνικοί θεσμοί και αξίες θεωρούνται μάλλον ως ρευστές και

μεταβαλλόμενες διαδικασίες, που αναπροσαρμόζονται διαρκώς μέσα από τη συνειδητή δράση και τις στρατηγικές των υποκειμένων. Η εξαντλητική ανάλυση του Κάπφερερ εκτείνει την προσέγγιση των θεωριών της συναλλαγής ως τις ακραίες της συνέπειες. Η εστίασή του σε ένα μικρό κύκλο ανθρώπων και η μεγάλη εθνογραφική και αναλυτική του ικανότητα τού επιτρέπουν να καταγράψει με μια αξεπέραστη λεπτομέρεια την ποιότητα των σχέσεων και τις υλικές ανταλλαγές ανάμεσα στα μέλη του συνεργείου, και να ανιχνεύσει με μεγάλη επιστημονική αυστηρότητα τις διάφορες ποικιλίες του κοινωνικού κεφαλαίου που σχετίζονται με την ικανότητα ενός προσώπου να επηρεάζει τη συμπεριφορά των άλλων.

Ο Κάπφερερ υποστήριξε ότι η βασική αρχή που καθόρισε τη συμπεριφορά των εργατών στην κατάσταση που εξέτασε, αλλά και σε πολλές κατηγορίες περιπτώσεων, ήταν η στοίχιση με τη μεριά εκείνη που θα έθετε σε όσο μικρότερο κίνδυνο γινόταν τις επενδύσεις τους στο σύνολο των σχέσεων που εμπλέκονταν στην διαμάχη. Ο Κάπφερερ συνέκρινε τις ποιότητες των άμεσων σχέσεων ανάμεσα στους δύο πρωταγωνιστές της διαμάχης και τα άλλα μέλη του συνεργείου σε όρους τριών μεταβλητών: περιεχόμενο ανταλλαγής (διέκρινε πέντε περιεχόμενα: συζήτηση, σχέση αστεϊσμού, βοήθεια στην εργασία, οικονομική βοήθεια, προσωπικές υπηρεσίες), πολλαπλότητα σχέσης (που κατέγραφε επιπλέον δεσμούς ανάμεσα στα άτομα αυτά) και κατεύθυνση ροής (που κατάγραφε την κατεύθυνση των ανταλλασόμενων αγαθών και υπηρεσιών). Η εξέταση έδειξε ότι τα περισσότερα άτομα έτειναν να παίρνουν το μέρος του προσώπου με το οποίο είχαν τους ισχυρότερους δεσμούς.

Αλλά η παρατήρηση αυτή δεν μπορούσε να δώσει μια συνολική ερμηνεία. Υπήρχαν πρόσωπα που είχαν παρόμοιους δεσμούς και με τα δύο μέρη της διαμάχης, αλλά και λίγες περιπτώσεις στις οποίες ορισμένα μέλη του συνεργείου πήραν τη θέση του Άμπραχαμ παρά τους ισχυρότερους δεσμούς τους με τον Ντόναλτ. Για το λόγο αυτό ο Κάπφερερ αποφάσισε να εξετάσει ολόκληρο το δίκτυο των σχέσεων από τη σκοπιά κάθε ενός μέλους χωριστά. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποίησε τέσσερις μεταβλητές, οι οποίες χαρτογραφούσαν διαφορετικές όψεις των σχέσεων κάθε εργάτη με όλους τους υπόλοιπους, και μπορούσαν όλες να ποσοτικοποιηθούν. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξε ήταν ότι ο Άμπραχαμ κατάφερε να κερδίσει την υποστήριξη πολλών μελών του συνεργείου – που δεν είχαν ισχυρούς δεσμούς με κανένα μέρος της διαμάχης – μέσα από

τις ισχυρές σχέσεις που διατηρούσε με άλλα μέλη του συνεργείου που είχαν ισχυρή επιρροή.

Η προσέγγιση του Κάπφερερ έδειξε όμως ταυτόχρονα τα ερμηνευτικά όρια των θεωριών της συναλλαγής, αλλά και της χρήσης του δικτύου ως ενός εργαλείου που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την μαθηματική αυστηροποίηση της κοινωνικής θεωρίας. Η τάση αυτή, που αναπτύχθηκε στη περίοδο 1965-1975 από τον Μίτσελ και τους μαθητές του, δέχθηκε σημαντικές κριτικές από τη δεκαετία του 1970 (Leeds 1980: 89, Hannerz 1980: 185) και έδωσε στη συνέχεια τη θέση της σε πιο σύνθετες προσεγγίσεις των σχέσεων δομής και δράσης. Ο ίδιος ο Κάπφερερ (που αργότερα σχολίαζε το τμήμα αυτό της εργασίας του ως πολύ θετικιστικό και αντικειμενικοποιητικό) μετακινήθηκε, επηρεασμένος από τον Turner, προς τη *συμβολική διαντίδραση* (symbolic interactionism): προς πρότυπα και αντιλήψεις της ανθρώπινης δράσης που δίνουν έμφαση στη δύναμη του πολιτισμού, στον πολιτισμικά συγκεκριμένο τρόπο διαχείρισης του νοήματος μιας κατάστασης, και στη σημασία της συμβολικής κατασκευής του προσώπου και του εαυτού (Weber 1984: 177).

6. Τα δίκτυα και η πόλη

Η έννοια του κοινωνικού δικτύου έγινε από την αρχή κατανοητή, από τους ανθρωπολόγους του Μάντσεστερ, σαν ένα εργαλείο για την αποκρυπτογράφηση της μορφολογίας του αστικού χώρου και τη διαλεύκανση των σύνθετων τρόπων με τους οποίους ρυθμίζεται και μεταβάλλεται η αστική ζωή. Η πολυπλοκότητα της αστικής ζωής μπορεί να είναι εν μέρει φαινομενική και να οφείλεται στην έλλειψη εννοιολογικών εργαλείων ικανών να την αποκρυπτογραφήσουν και να την φωτίσουν (Epstein 1961, Mitchell 1966: 41). Όπως η κοινωνική ζωή της φυλής ήταν αρχικά ακατανόητη και διαφωτίστηκε με την επινόηση της έννοιας της σωματειακής ομάδας και των υποδιαίρεσών της, έτσι και η αστική ζωή, που μοιάζει τόσο χαοτική και πολύπλοκη, μπορεί να διαφωτιστεί αν επινοηθούν οι κατάλληλες έννοιες. Το δίκτυο αποτέλεσε την έννοια κλειδί για την αστική ανθρωπολογία του Μάντσεστερ με τον ίδιο τρόπο που η έννοια της γενιάς (lineage) υπήρξε θεμελιακή για την ανάπτυξη της κλασικής ανθρωπολογίας. Κάθε μια από αυτές τις έννοιες αποτέλεσε τη βάση για την οργάνωση

του εθνογραφικού πεδίου, την αποκρυπτογράφηση της κοινωνικής δομής και την ανάλυση της κοινωνικής δράσης στις μελετώμενες κοινωνίες (Mitchell 1966).

Οι ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ επικεντρώθηκαν κατά κύριο λόγο στις λειτουργίες και τις χρήσεις των δικτύων στο μικρο επίπεδο και ασχολήθηκαν πολύ λιγότερο με τη διερεύνηση των δομικών και πολιτισμικών παραγόντων που επηρεάζουν την μορφή και τον χαρακτήρα τους. Ορισμένες μελέτες, παρ' όλα αυτά, συνέβαλαν στη διερεύνηση των σχέσεων ανάμεσα στο προσωπικό δίκτυο και την αστική κοινωνική οργάνωση. Ο A. L. Epstein, στην κλασική εργασία του *The network and urban social organization* (1961), διερευνά τη συγκρότηση του προσωπικού δικτύου ενός εκ των αφρικανών βοηθών του (του Τσάντα), εστιάζοντας στην κίνηση του συγκεκριμένου ατόμου σε μια ποικιλία από κοινωνικά περιβάλλοντα (Mitchell 1969: 6, 1974: 285). Το προσωπικό δίκτυο προσφέρει ένα πρίσμα για την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης και του πολιτισμού της πόλης και τη σύνδεση του ατόμου και των καθημερινών σχέσεων με τις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές δομές. Η περιγραφή του δικτύου του Τσάντα (ή ίσως καλύτερα μιας σειράς αστικών καταστάσεων στις οποίες συμμετέχει ο Τσάντα) αποκαλύπτει τους κύριους τομείς και ομάδες της αστικής κοινωνίας (οικονομία, πολιτική, συγγένεια, γειτονιά, συνοικία, φυλή, κοινωνική τάξη και κοινωνική θέση, εθελοντικές οργανώσεις) και το είδος των σχέσεων που επικρατεί στο εσωτερικό τους και μεταξύ τους. Ο Επστάιν αναλύει το δίκτυο του Τσάντα σε συνάρτηση με το οικονομικό και διοικητικό σύστημα της αποικιακής πόλης και το νέο αστικό πολιτισμό που ανέπτυξαν οι αφρικανοί στις πόλεις, καταφέροντας πραγματικά να συνδυάσει το μικρο και το μακρο επίπεδο.

Το προσωπικό δίκτυο είναι ένα είδος ακτινογραφίας της αστικής εμπειρίας και σχετίζεται με σύνθετους τρόπους με την δομή της πόλης και του ευρύτερου συστήματος (Μίτσελ 1969: 42, 1974, κ.α.). Η ανάλυση των δικτύων δεν είναι ολοκληρωμένη αν δεν καταλάβουμε τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται από το κοινωνικό σύστημα, τον πολιτισμό και την πόλη σαν σύνολο. Σταδιακά με τη συμβολή πολλών αστικών ανθρωπολόγων από το Μάντσεστερ και αλλού (Crissman 1969, Southall 1973, Banton 1973, Eames και Goode 1977, Hannerz 1980) αναπτύσσεται μια προβληματική με κύριο άξονα την έννοια του κοινωνικού ρόλου που χρησιμοποιείται ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στο προσωπικό δίκτυο και την ευρύτερη κοινωνία της πόλης. Ο Hannerz (1980)

ανέπτυξε αυτή την προβληματική και πρότεινε ένα ολοκληρωμένο σχήμα για την ανθρωπολογική ανάλυση διαφορετικών μορφών αστισμού από τη βάση ως την κορυφή, γεφυρώνοντας το εννοιολογικό χάσμα ανάμεσα στην βιογραφία του αστού και τη θέση της πόλης στην κοινωνία (Hannerz 1980: 109).

Το προσωπικό δίκτυο μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα σύνολο σχέσεων σε διαφορετικούς *τομείς δραστηριότητας* (domains), στο πλαίσιο κάθε ενός από τους οποίους το υποκείμενο επιτελεί διαφορετικούς ρόλους. Ένας άνδρας μπορεί να έχει σχέσεις στον τομέα του νοικοκυριού και της συγγένειας ως πατέρας, γιος, θείος κλπ., στον τομέα της γειτονιάς ως γείτονας, περιπατητής, μέλος του εξωραϊστικού συλλόγου, κοινοτικός σύμβουλος, κ.ο.κ.. Το προσωπικό δίκτυο χαρτογραφεί τους διαφορετικούς τομείς της συγκεκριμένης αστικής ζωής (εργασία, οικογένεια, συγγένεια, πολιτικές σχέσεις, θρησκεία, ελεύθερος χρόνος, κ.ο.κ.) και τους τρόπους που διαπλέκονται και συνδυάζονται, και επιτρέπει να διαφανούν, αν υπάρχουν, οι κοινωνικές ομαδώσεις που είναι σημαντικές στη ζωή του ατόμου. Ακολουθώντας τον Χάνερτζ, μπορούμε να ονομάσουμε το σύνολο των ρόλων που επιτελεί ένα άτομο στο πλαίσιο του προσωπικού του δικτύου ως *ρεπερτόριο ρόλων* (role repertoire)⁴³.

Κάθε προσωπικό δίκτυο ή ρεπερτόριο ρόλων χαρτογραφεί μια συγκεκριμένη συνάρθρωση σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικούς τομείς δραστηριοτήτων. Ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της αστικής ζωής είναι η διάκρισή της σε ξεχωριστούς τομείς δραστηριοτήτων. Αυτό είναι ένα διαχρονικό χαρακτηριστικό των πόλεων, που παίρνει διαφορετικές μορφές σε διαφορετικούς τύπους αστισμού. Ένας ορισμένος βαθμός διαφοροποίησης των τομέων της κοινωνικής ζωής παρατηρείται από τις πρώτες πόλεις του κόσμου, αλλά η διαδικασία αυτή εντείνεται προφανώς στη νεωτερικότητα. Γενικότερα, υπάρχει πολύ μεγάλη ποικιλία τόσο στον τρόπο που διαφοροποιούνται και οργανώνονται οι κοινωνικοί θεσμοί και δραστηριότητες σε διαφορετικούς τύπους πόλεων, όσο και στον τρόπο που διαφορετικές ομάδες και άτομα συνδυάζουν και διαφοροποιούν τις σχέσεις τους στο εσωτερικό της ίδιας πόλης. Όπως κι αν έχει, όμως, οι κάτοικοι των πόλεων εμπλέκονται συνήθως σε ξεχωριστούς τομείς δραστηριοτήτων στα

⁴³ Η σύνδεση του μικρο-επίπεδου των προσωπικών δικτύων με το μακρο-επίπεδο των κοινωνικών ομάδων και θεσμών μέσα από την έννοια και τη θεωρία των κοινωνικών ρόλων, και η κατανόηση του προσωπικού δικτύου ως ενός καταλόγου (inventory) ρόλων προτείνονται για πρώτη φορά από τον Crissman (1969) (Mitchell 1974: 282).

πλαίσια των οποίων διατηρούν σχέσεις με λίγο πολύ διαφορετικούς ανθρώπους. Ο Χάνερτζ πρότεινε, για τις σύγχρονες δυτικές πόλεις, μια διάκριση του ρεπερτορίου ρόλων σε πέντε τομείς: 1) νοικοκυριό και συγγένεια, 2) οικονομική δραστηριότητα, 3) ελεύθερος χρόνος, 4) γειτονιά, και 5) κυκλοφορία (traffic) (Hannerz 1980: 102). Το σχήμα αυτό δεν είναι ασφαλώς πανάκεια και μπορεί κανείς να σκεφτεί άλλου τύπου διακρίσεις, που να αντιστοιχούν καλύτερα στο είδος της αστικής εμπειρίας που θέλει να περιγράψει.

Το ρεπερτόριο ρόλων κάθε ατόμου, όπως και το προσωπικό δίκτυο, είναι μοναδικό. Τα άτομα έχουν διαφορετικούς βαθμούς ελευθερίας στη διαμόρφωση της ζωής τους και άρα και του προσωπικού τους δικτύου (Clyde-Mitchell 1969, Hannerz 1980). Η ελευθερία αυτή είναι όμως διαβαθμισμένη και σχετική. Το κοινωνικό φύλο, η ηλικία, η εθνοτική ομάδα, η ράτσα, η κοινωνική τάξη, η φύση της αστικής οικονομίας, οι συνθήκες στέγασης, τα πρότυπα κοινωνικής κινητικότητας, και πολλοί άλλοι παράγοντες επηρεάζουν τις διαθέσιμες επιλογές των ατόμων, τους συνδυασμούς των ρόλων που είναι διαθέσιμοι στο υποκείμενο.

Ο Χάνερτζ εκφράζει ωραία αυτή την ιδέα σε όρους αστικής εθνογραφίας: «Είσαι μια νέα κοπέλλα, στο κατώφλι της ενηλικίωσης, Ιταλικής καταγωγής στο Σικάγο της δεκαετίας του 1920 – το πιθανότερο είναι ότι ο σημαντικότερος ρόλος σου θα είναι μέσα στο νοικοκυριό, και ότι δεν θα έχεις αυτόνομο ρόλο στον οικονομικό τομέα. Το πιθανότερο επίσης είναι ότι η διασκέδασή σου έξω από το νοικοκυριό θα είναι αυστηρά περιορισμένη. Είναι πιθανόν ότι θα έχεις αρκετές επαφές στη γειτονιά – στο τμήμα της Little Cicily στο οποίο κατοικείς – αλλά η κίνησή σου πέρα από αυτό, μόλις πέσει το σκοτάδι ή χωρίς συνοδό, είναι αυστηρά περιορισμένη. Αντίθετα αν η οικογένειά σου προερχόταν από την Ανατολική Ευρώπη, η εμπλοκή σου με την κοινωνία της πόλης μπορεί να ήταν πιο εκτεταμένη. Οι περισσότερες πιθανότητες ήταν να είσαι βιομηχανική εργάτρια ή να εργάζεσαι ως taxi-dancer, αλλά αποκλείεται να ήσουν μία από τις debutants του Gold Coast⁴⁴. Αν ήσουν πάλι ένας μεσήλικας άνδρας αγγλοσαξωνικής καταγωγής, θα μπορούσες να είσαι ένα οικονομικό στέλεχος στο Loop [στο επιχειρηματικό κέντρο], ή ένας hobo [νομάδας εργάτης] στην Bughouse Square. Στην

⁴⁴ Τις νεαρές γυναίκες της αριστοκρατίας του Σικάγου, που δεν περιελάμβανε τότε οικογένειες με ανατολικοευρωπαϊκή καταγωγή.

πρώτη περίπτωση, το πιο πιθανό είναι ότι θα ξόδευες ένα μεγάλο μέρος του χρόνου σου σε ρόλους σχετικούς με το νοικοκυριό και τη συγγένεια, και ένα ελάχιστο σε ρόλους σχετικούς με την κυκλοφορία (traffic roles). Το ακριβώς αντίθετο θα συνέβαινε στην περίπτωση που ήσουν hobo. Αν ήσουν ένας άνδρας Ξόζα στο East London, το πιο πιθανό ήταν ότι θα ήσουν βιομηχανικός εργάτης, είτε ήσουν Κόκκινος είτε ήσουν Σκούλ. Το υπόλοιπο δίκτυο όμως και ιδίως οι ρόλοι του ελεύθερου χρόνου θα ήταν αρκετά διαφορετικά» (Hannerz 1980: 250).

Μερικοί συγγραφείς – όπως ο Πωλ Ραμπάν, που έχει θεωρηθεί εκφραστής της μεταμοντέρνας αντίληψης για την πόλη (Harvey 1990) – υπερτονίζουν την ελευθερία των κατοίκων των πόλεων στη διαμόρφωση της ζωής τους και το σχηματισμό των δικτύων τους. Η πόλη, σύμφωνα με τον Ραμπάν, είναι εύπλαστη και παίρνει το σχήμα που της δίνει το άτομο. Αυτό δεν είναι, όμως, αλήθεια. Διαφορετικές πόλεις και διαφορετικές τάξεις και πεδία μέσα στην ίδια πόλη προσφέρουν διαφορετικούς βαθμούς ελευθερίας. Οι δομικές και πολιτισμικές δυνάμεις επηρεάζουν με διάφορους τρόπους τη διαμόρφωση των ατομικών ρεπερτορίων. Τα δίκτυα αντανakλούν την προσωπικότητα και κάθε ένα από αυτά είναι μοναδικό, αλλά ταυτόχρονα επηρεάζονται προφανώς από παράγοντες όπως η κοινωνική θέση του ατόμου, το στάδιο στον κύκλο ζωής στο οποίο βρίσκεται, οι συνθήκες εργασίας, η μορφή της πόλης κλπ., και άρα τείνουν να παίρνουν κάποιες περισσότερο ή λιγότερο τυπικές μορφές (Mitchell 1969: 43). Ορισμένοι ρόλοι τείνουν να συνδυάζονται με συγκεκριμένους τρόπους, χωρίς αυτό να είναι βέβαια αυτόματο, απόλυτο και μονοσήμαντο. Αυτοί οι ιδιαίτεροι και ως ένα βαθμό τυπικοί συνδυασμοί ρόλων, λοιπόν, που βρίσκουμε στα προσωπικά δίκτυα θα μπορούσαν να ερμηνευθούν με αναφορά στις ευρύτερες κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες. Από μια μακροκοινωνιολογική άποψη, λοιπόν, χρειάζεται να διερευνήσουμε τους τρόπους με τους οποίους η ευρύτερη δομή της πόλης επηρεάζει τη συναρμογή των ρόλων και άρα τη συγκρότηση των δικτύων (Banton 1973: 67).

Το κοινωνικό σύστημα της πόλης μπορεί να αναλυθεί ως ένα σύνολο τομέων κάθε ένας από τους οποίους αποτελείται από ένα σύστημα ρόλων και κανόνων (Southall 1973, Banton 1973, Hannerz 1980). Κάθε μορφή αστισμού συνεπάγεται μια διαφορετική συναστρία τομέων (domains), ρόλων, δικτύων και σχέσεων, και διαφορετικούς βαθμούς πλουραλισμού (plurality), ρευστότητας και κοινοτομίας. Κάθε πόλη καθιστά διαθέσιμο

σε κάθε κάτοικο ένα σύνολο ρόλων, ή ίσως καλύτερα, κάθε πόλη καθιστά διαθέσιμες διαφορετικές συναστρίες ρόλων για διαφορετικές κατηγορίες κατοίκων.

Οι τρόποι που μια πόλη επηρεάζει τη διαμόρφωση των προσωπικών δικτύων είναι πολυποίκιλοι όσο και η πόλη η ίδια. Η αστική ανθρωπολογία μετά το 1970 έστρεψε το ενδιαφέρον της στην κατανόηση της πόλης σαν σύνολο και των σχέσεών της με την ευρύτερη κοινωνία. Αρκετοί ανθρωπολόγοι ασχολήθηκαν με ολόκληρες πόλεις (αντί να περιορίζονται μόνο σε κάποιο τμήμα τους) και προτάθηκαν διάφορες μέθοδοι και τεχνικές για την συνολική προσέγγιση της πόλης. Όπως είδαμε στο προηγούμενο τμήμα σταδιακά αναγνωρίστηκε πλήρως η πολυμορφία του αστισμού και προτάθηκαν διάφορες τυπολογίες για την ταξινόμηση του αστικού φαινομένου στο χώρο και το χρόνο. Χρησιμοποιώντας κανείς αυτές τις τυπολογίες (από τις πιο γενικές ως τις πιο εξειδικευμένες) μπορεί να προσεγγίσει όσο περισσότερο γίνεται τον τύπο της πόλης που τον ενδιαφέρει. Εν τέλει πρέπει να επικεντρωθεί στην συγκεκριμένη πόλη που τον ενδιαφέρει εξετάζοντας σε βάθος την ιστορία και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της⁴⁵.

Ο ερευνητής μπορεί κατ' αυτόν τον τρόπο να προσδιορίσει τις δομικές δυνάμεις και περιορισμούς που επηρεάζουν την διαμόρφωση των προσωπικών δικτύων. Όμως η πόλη παραμένει πάντα, εν μέρει τουλάχιστον, εύπλαστη, απρόβλεπτη, κινητική, μεταβαλλόμενη. Τα δίκτυα των ατόμων στις σύγχρονες πόλεις μπορεί να πάρουν τις πιο διαφορετικές μορφές και να ακολουθήσουν τις πιο απρόβλεπτες τροχιές. Η σύγχρονη μεταδομιστική θεωρία τονίζει την ατομική δημιουργικότητα, την αντίσταση στις δομές, την ικανότητα της εμπρόθετης δράσης να χειραγωγεί και να μεταβάλλει τις δομικές δυνάμεις. Η Σχολή του Μάντσεστερ, ήδη, τόνιζε τη ρευστότητα, την αντιφατικότητα και την ανοικτότητα των ευρύτερων κοινωνικών πεδίων που καθορίζουν την δράση (των δομικών δυνάμεων δηλαδή), και αναγνώρισε σταδιακά πλήρως ότι τα άτομα δεν επιτελούν απλώς δεδομένους κοινωνικούς ρόλους, αλλά αντιδρούν δημιουργικά στις μεταβαλλόμενες δυνάμεις της ιστορίας.

⁴⁵ Η βιβλιογραφία για τους διαφορετικούς τύπους πόλεων είναι τεράστια και περιλαμβάνει γενικά έργα, όπως τις κλασικές ανθρωπολογικές εργασίες του Fox (1977) και του Southall (1998), και πιο εξειδικευμένες εργασίες που εστιάζουν σε μια γεωγραφική περιοχή (λ.χ. οι πόλεις του αραβικού κόσμου βλ. Abu-Lughod, J., 1984) ή σε ένα αστικό τύπο (λ.χ. η αποικιακή πόλη βλ. King 1990). Για ένα παράδειγμα συγκρότησης ενός πλαισίου αστικής ανάλυσης με βάση τη διαδικασία που σκιαγραφείται εδώ βλ. King 1990, 2004.

Η πόλη – όπως έδειξε η εθνογραφία τόσο του Μάντσεστερ όσο και του Σικάγου – είναι επιπλέον ένας χώρος πολιτισμικής δημιουργίας, ένας χώρος στον οποίο αναδύονται διαρκώς νέες ιδέες, συνήθειες, τεχνήματα, τέχνες, κ.ο.κ. Η πόλη ενθαρρύνει την πολιτισμική δημιουργία με πολλούς τρόπους και είναι ο χώρος γέννησης και άνθησης των περισσότερων υποπολιτισμών (subcultures), των διαφορετικών δηλαδή πολιτισμικών προσανατολισμών που παρατηρούνται στις σύγχρονες πόλεις. Οι υποπολιτισμοί μπορούν να νοηθούν ως συγκεκριμένες συναστρίες ρόλων. Όμως η εικόνα είναι εξαιρετικά σύνθετη. Οι υποπολιτισμοί δεν μπορούν να νοηθούν ως ομοιόμορφες ομάδες αποτελούμενες από άτομα με παρόμοιους συνδυασμούς ρόλων. Τα άτομα αντίθετα συνδέονται συνήθως με περισσότερους του ενός υποπολιτισμούς και διαβαθμίζουν με διαφορετικούς τρόπους την συμμετοχή τους σ' αυτούς. Η σύνθετη πολιτισμική πραγματικότητα των σύγχρονων πόλεων φαίνεται έτσι να επιτρέπει στα άτομα μια μεγάλη ελευθερία συνδυασμού των ρόλων τους, ή και επινόησης νέων ρόλων και σχέσεων.

7. Τύποι αστικής ζωής

Ένα μεγάλο μέρος της αστικής εθνογραφίας, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα, εστιάζεται σε περιορισμένα τμήματα της ζωής των αστών. Έχουμε έτσι θαυμάσιες θεματικές μελέτες για τη συγγένεια, την πολιτική, την εργασία, τη διασκέδαση σε διαφορετικά αστικά περιβάλλοντα, αλλά συναντάμε σπανιότερα μελέτες που να αναδεικνύουν τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα συνδυάζουν τους διαφορετικούς τους ρόλους ή σχέσεις. Η ανθρωπολογία της πόλης θα πρέπει να διερευνήσει όχι μόνο την ποικιλία και τους συνδυασμούς των ρόλων στο εσωτερικό ενός τομέα, αλλά και ανάμεσα στους τομείς. Η υπόδειξη του Χάνερτζ να μελετήσουμε πιο εντατικά τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι συνδυάζουν ρόλους και δραστηριότητες σε συγκεκριμένα ρεπερτόρια ρόλων (1980: 108) παραμένει επίκαιρη.

Ο Χάνερτζ συνέβαλε παραπέρα στην ανάλυση των τρόπων με τους οποίους οι κάτοικοι των πόλεων οργανώνουν τη ζωή τους (συγκροτούν τα ρεπερτόρια ρόλων τους), προτείνοντας τέσσερις μορφές ή τύπους αστικής ζωής (modes of urban living). Οι τύποι αυτοί προτείνονται ως ιδεότυποι, ως σχήματα που μας βοηθούν να σκεφτούμε τους

ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι συγκροτούν και διαχειρίζονται τις σχέσεις και τους ρόλους τους. Οι πραγματικές ζωές μπορεί να αποτελούν μίγματα αυτών των τύπων, ή οι άνθρωποι μπορεί να περνούν από τον ένα τύπο στον άλλο στη διάρκεια της ζωής τους.

Ο πρώτος τύπος αστικής ζωής είναι η *ενθυλάκωση* (encapsulation). Το προσδιοριστικό χαρακτηριστικό της ενθυλάκωσης είναι ότι το προσωπικό δίκτυο χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μιας πυκνής *συστάδας* (cluster), που συνδέεται με έναν ή περισσότερους από τους ρόλους του ατόμου, και απορροφά ένα πολύ μεγάλο μέρος του χρόνου και της προσοχής του. Στην πιο καθαρή μορφή ενθυλάκωσης ολόκληρο σχεδόν το προσωπικό δίκτυο περιλαμβάνεται στη συστάδα (το άτομο έχει δηλαδή ελάχιστες σχέσεις έξω από αυτήν) και όλα τα μέλη της συστάδας είναι εξίσου στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους. Οι σχέσεις των μελών της συστάδας απλώνονται επιπλέον στους περισσότερους τομείς κοινωνικής δραστηριότητας (domains), είναι δηλαδή πολλαπλές ή πολύμορφες (multiplex) και έχουν ισχυρές κανονιστικές διαστάσεις (μεγάλη *ένταση*). Ο ιδεότυπος της ενθυλάκωσης αναφέρεται έτσι σε ανθρώπους που μοιράζονται τις περισσότερες δραστηριότητές τους και συνδέονται με πολλαπλούς τρόπους. Η αστική θεωρία έχει επισημάνει μερικές από τις διαδικασίες που οδηγούν στο κοινωνικό και χωρικό διαχωρισμό και στη δημιουργία ξεχωριστών κοινωνικών κόσμων και υποπολιτισμών. Η αστική εθνογραφία έχει περιγράψει διάφορους βαθμούς και μορφές ενθυλάκωσης (Hannerz: 256-7). Ο ιδεότυπος του “αστικού χωριού” (που συναντήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο και μπορεί να έχει εθνοτική, ταξική, επαγγελματική ή άλλη βάση) δεν είναι τίποτα άλλο από την περιγραφή μιας ενθυλακωμένης κοινότητας.

Ο δεύτερος τύπος αστικής ζωής, η *διαχωριστικότητα* (segregativity), χαρακτηρίζεται από το σαφή και εκούσιο διαχωρισμό, την ηθελημένη έλλειψη επικοινωνίας και σύνδεσης ανάμεσα στους διαφορετικούς τομείς δραστηριότητας ή τα διαφορετικά τμήματα του προσωπικού δικτύου. Ο Χάνερτζ αναφέρει διάφορα παραδείγματα, παρμένα από την αστυνομική λογοτεχνία (Δόκτωρ Τζέκιλ και Μίστερ Χάιντ), το λαϊκό πολιτισμό (σούπερμαν και Κλάρκ Κεντ) ή την εθνογραφία (τις εργαζόμενες στο τάξι-ντανς) και θυμίζει τις επισημάνσεις του Παρκ για το αστικό μωσαϊκό και τους τρόπους με τους οποίους “ενθαρρύνει το συναρπαστικό αλλά επικίνδυνο πείραμα του να ζει κανείς ταυτόχρονα σε περισσότερους από ένα γειτονικούς,

αλλά κατά τ' άλλα πολύ διαφορετικούς, κόσμους". Η διαχωριστότητα αντιμετωπίζεται από τον Χάνερτζ σαν μια μάλλον παθολογική κατάσταση, σαν ένα είδος αστικής ζωής που χαρακτηρίζεται από κάποιο "σκοτεινό μυστικό". Αυτό δεν φαίνεται να είναι αλήθεια. Η διαχωριστότητα είναι αντίθετα πολύ πιο συνηθισμένη και σχετίζεται από πολλές απόψεις με την κατάσταση της νεωτερικότητας. Όπως έχει επισημάνει ο Max Weber, αλλά και οι ανθρωπολόγοι του Μάντσεστερ, οι τομείς της κοινωνικής ζωής μπορεί να διέπονται από διαφορετικές και ασυμβίβαστες αρχές και αξίες, ωθώντας έτσι τα άτομα προς τη διαχωριστότητα. Η τελευταία μπορεί εξάλλου να είναι μια τυπική αντίδραση του διασπασμένου ατόμου, με τη ρευστή ταυτότητα και τις πολλές προσωπικότητες, που χαρακτηρίζει την ύστερη νεωτερικότητα.

Ο τρίτος τύπος αστικής ζωής, η *ολιστικότητα* (integrativity) είναι σύμφωνα με τον Χάνερτζ ο πιο συνηθισμένος στις σύγχρονες πόλεις. Το δίκτυο του ατόμου απλώνεται σε διάφορους τομείς και πεδία (που δεν συνδέονται κατά κανόνα μεταξύ τους παρά μόνο μέσα από το συγκεκριμένο άτομο), χωρίς να παρουσιάζει μια πολύ ισχυρή τάση συγκέντρωσης σε μια συστάδα, όπως στην ενθυλάκωση. Η διαφορά με την διαχωριστότητα έγκειται στο ότι το άτομο δεν ακολουθεί μια σταθερή πρακτική διαχωρισμού των διαφορετικών τμημάτων του δικτύου. Κάτ' αυτό τον τρόπο τα διαφορετικά τμήματα του δικτύου μπορεί να έλθουν σε επαφή, και σταδιακά το συνολικό προσωπικό δίκτυο έχει την τάση να γίνεται πιο πυκνό και οι σχέσεις πιο πολύμορφες (multiplex).

Ο τελευταίος τύπος αστικής ζωής που προτείνει ο Χάνερτζ είναι η *μοναξιά* (solitude). Η μοναξιά γίνεται κατανοητή ως μια κοινωνική κατάσταση, που δεν σημαίνει την πλήρη απουσία σχέσεων, αλλά ένα άτομο με μικρό ρεπερτόριο ρόλων και μικρό δίκτυο, ένα άτομο του οποίου οι σχέσεις αναπτύσσονται και βαθαίνουν με δυσκολία. Σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να είναι μια προσωρινή κατάσταση, αλλά πολλές φορές γίνεται μια μόνιμη πραγματικότητα, που επιβάλλεται μάλλον πάνω στο άτομο παρά επιδιώκεται από αυτό.

Οι τύποι αυτοί προτείνονται ως ιδεότυποι και ο Χάνερτζ υποδεικνύει διάφορους τρόπους, με τους οποίους μπορεί να κατανέμονται ή να συνδυάζονται. Στην πορεία του χρόνου η ζωή ενός ατόμου μπορεί να περιλάβει όλους τους τύπους: η παιδική ηλικία είναι συνήθως μια περίοδος ενθυλάκωσης, εν μέρει αμοιβαίας, και εν μέρει

μονόπλευρης. Στην εφηβεία υπάρχουν ισχυρές τάσεις διαχωριστότητας. Η ενήλικη ζωή των περισσότερων είναι μια φάση ολιστικότητας. Η μοναξιά μπορεί να έλθει μαζί με τα γηρατειά. Αλλά προφανώς οι πιθανοί συνδυασμοί και διαδρομές έχουν μια τεράστια ποικιλία και εξαρτώνται από τα ιδιαίτερα συμφραζόμενα (Hannerz: 260).

8. Χωρικές σχέσεις και διεθνικά δίκτυα

Στην εισαγωγή ενός σχετικά πρόσφατου συλλογικού τόμου, με μελέτες αστικής ανθρωπολογίας που χρησιμοποιούν την ανάλυση δικτύων, οι A. Rogers και S. Vertovec επισημαίνουν τέσσερις κυρίως λόγους για τους οποίους η ανάλυση δικτύων παραμένει χρήσιμη στην αστικές σπουδές. Οι λόγοι αυτοί είναι: (α) Τα δίκτυα προσφέρουν, καταρχήν, ένα εννοιολογικό οπλοστάσιο που επιτρέπει την ακριβή περιγραφή της αστικής μορφολογίας και των κοινωνικών σχέσεων και διευκολύνει την εξέταση των θεωρητικών υποθέσεων για τη μορφή και το χαρακτήρα της αστικής ζωής. (β) Τα δίκτυα επιτρέπουν το ξεπέρασμα των περιορισμών της τοπικής ανάλυσης και διευκολύνουν την ανίχνευση των σχέσεων του ατόμου τόσο στον χώρο της κατοικίας του όσο και πέρα από αυτόν. Το δίκτυο είναι ένα ιδανικό εργαλείο για τη διερεύνηση της χωρικότητας των σύγχρονων αστικών περιβαλλόντων και την εξέταση των σχέσεων ανάμεσα στο τοπικό και τα ευρύτερα πλαίσια. (γ) Τα δίκτυα είναι επίσης ένα σημαντικό εργαλείο ανάλυσης πολλών σύγχρονων καταστάσεων. Η χρησιμοποίηση των δικτύων ως πόρων για την πραγματοποίηση διάφορων σκοπών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στο σύγχρονο νεοφιλελεύθερο παγκοσμιοποιημένο κόσμο, στον οποίο πολλά άτομα εξασφαλίζουν βασικά αγαθά και υπηρεσίες ή βρίσκουν απασχόληση μέσα από άτυπα δίκτυα. (δ) Η ανάλυση δικτύων μπορεί, τέλος, να διευκολύνει μια πιο ευέλικτη διαπραγμάτευση των σχέσεων δομής/εμπρόθετης δράσης. Τα δίκτυα μπορεί να αποτελέσουν τη βάση μιας στρατηγικής για την εξέταση ευρύτερων θεωρητικών υποθέσεων ή την ανίχνευση νέων πιθανοτήτων ή τάσεων, που ξεκινά από και είναι πάντα εστιασμένη στην ατομική δράση.

Οι λόγοι αυτοί συνοψίζουν σε μεγάλο βαθμό την προβληματική της Σχολής του Μάντσεστερ και υπογραμμίζουν την αξία της για τη σύγχρονη έρευνα. Το πιο σημαντικό στοιχείο που προστίθεται είναι η καινούργια σημασία που αποδίδεται στη χωρική διάσταση των κοινωνικών σχέσεων, ενώ παρατηρείται επίσης μια καινούργια έμφαση

στις υπερτοπικές και διατοπικές σχέσεις και επιδράσεις. Οι Rogers και Vertovec λοιπόν, αλλά και άλλοι ανθρωπολόγοι (Bridge 1995, Smart 1999: 62), προτείνουν τη χρησιμοποίηση της έννοιας του δικτύου για τη διερεύνηση της χωρικότητας των σύγχρονων αστικών περιβαλλόντων και την ανίχνευση των διεθνικών σχέσεων στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο κόσμο.

Ο Bridge (1995) χρησιμοποιεί τα δίκτυα με καινοτόμο τρόπο για να διερευνήσει τις χωρικές σχέσεις και να εκτιμήσει τον τρόπο που επηρεάζουν τις κοινωνικές πρακτικές. Ο Μπρίτζ εξέτασε την χωρική εξάπλωση των δικτύων ενός αριθμού κατοίκων μιας εργατικής γειτονιάς στο Λονδίνο, που απειλείτο από την εισβολή νέων εύπορων κατοίκων και επιχειρήσεων (τη λεγόμενη *εργενοποίηση*: *gentrification*) και απέδωσε την έλλειψη συντονισμένων αντιδράσεων στο γεγονός ότι οι περισσότεροι συνομιλητές του είχαν χαλαρούς τοπικούς δεσμούς. Αντί να θεωρήσει ως δεδομένη την ύπαρξη τοπικών δεσμών και τοπικής κοινότητας, ο Μπρίτζ προσπάθησε να καταγράψει τη γεωγραφία του δικτύου και να εκτιμήσει τη σημασία της απόστασης στις κοινωνικές σχέσεις. Ο Μπρίτζ βρήκε ότι στη δεκαετία του 1980 τα δίκτυα των κατοίκων της εργατικής αυτής γειτονιάς δεν ήταν ριζωμένα στην τοπική κοινότητα – όπως συνέβαινε τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και είχε τεκμηριωθεί από μελέτες σαν αυτές της Bott ή των Wilmott και Young – αλλά πολύ πιο διάχυτα και γεωγραφικά διαχωρισμένα, και λιγότερο εξαρτημένα από τους περιορισμούς της απόστασης. Από την μια μεριά μπορούσε να παρατηρηθεί μια τάση απόσυρσης στον ιδιωτικό χώρο της οικογένειας και του άμεσου φιλικού περιβάλλοντος σε βάρος των δεσμών της γειτονιάς – ένα ευρύτερο φαινόμενο στις δυτικές κοινωνίες – κι από την άλλη μια τάση επέκτασης του δικτύου σε ολόκληρη την μητροπολιτική περιοχή. Η τελευταία μοιάζει έτσι να είναι ένα πιο κατάλληλο πλαίσιο από τη γειτονιά για την κατανόηση της δράσης. Ο Μπρίτζ δείχνει έμπρακτα πώς η ανάλυση δικτύων μπορεί να συμβάλει στην κατασκευή μιας εκλεπτυσμένης κοινωνικής γεωγραφίας της πόλης και υποδεικνύει τις συγγένειες αυτού του εγχειρήματος με την μελέτη των χωρο-χρονικών ρυθμών της κοινωνικής ζωής, που είχε αναπτύξει η κοινωνική γεωγραφία (Bridge 1995: 282). Οι γεωγραφικές αυτές προσεγγίσεις, που δίνουν έμφαση στα μονοπάτια, τις διαδρομές, τους χώρους δραστηριοτήτων και τις επικοινωνίες (λ.χ. Pred 1986, Massey 1994) συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον και άλλων

ανθρωπολόγων και συμβάλλουν στην εξέλιξη της θεωρίας των δικτύων με τρόπους που θα δούμε στο επόμενο τμήμα.

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται επίσης στη χρήση των δικτύων για την ανίχνευση των διεθνικών σχέσεων στο σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο κόσμο. Η έννοια του δικτύου εισήχθη από την αρχή σαν αποτέλεσμα της αναγνώρισης ότι η κοινωνική αλληλεπίδραση ξεπερνά τα όρια της τοπικής κοινότητας. Ο Barnes (1954), στο κλασικό άρθρο του 1954, που θεωρείται η πρώτη εργασία που εισήγαγε την έννοια των δικτύων στην ανθρωπολογία, χρησιμοποιεί την έννοια για να περιγράψει τις σχέσεις των συνομιλητών του, που ξεπερνούσαν τα όρια των τοπικών ή θεσμικών κοινοτήτων που εξέτασε. Η σχολή του Μάντσεστερ ήταν εξάλλου η πρώτη που τόνισε την παγκόσμια διάσταση πολλών διαδικασιών και ξεκίνησε τον προβληματισμό για την εξέταση των σχέσεων μικρο και μακρο επιπέδου. Μετά το 1990, η εντεινόμενη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, τα νέα μεταναστευτικά ρεύματα, οι ηλεκτρονικές τεχνολογίες επικοινωνιών και άλλοι παράγοντες, θεωρήθηκε ότι άλλαξαν ριζικά τη φύση των συνοικήσεων και έγιναν πολύ δημοφιλείς νέες θεωρητικές προσεγγίσεις που τονίζουν τη *διεθνικότητα* (transnationalism) και τη *διατοπικότητα* (translocality) των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων. Οι υπερτοπικές ή και ατοπικές σχέσεις και διαδικασίες θεωρήθηκε ότι είχαν υποτιμηθεί από την κοινωνική θεωρία στο παρελθόν και ότι παίζουν ένα αυξανόμενο ρόλο στο παρόν. Η έννοια του δικτύου – με την μορφή ιδίως των *διεθνικών δικτύων* - καθίσταται εκ νέου, μετά το 1990, η έννοια κλειδί για την εννοιολόγηση των κοινωνικών σχέσεων σε ένα κόσμο αυξανόμενων μετακινήσεων, επικοινωνιών και αλληλεπιδράσεων.

Ο Alan Smart (1999) προτείνει τα διεθνικά δίκτυα ως ένα απαραίτητο συμπλήρωμα στο πλαίσιο/σχήμα της ολιστικής αστικής ανθρωπολογίας που επεξεργάστηκαν οι Fox, Southall, Leeds, και Hannerz. Η αναγνώριση της παγκόσμιας διάστασης των κοινωνικών φαινομένων (του γεγονότος ότι οι κοινωνίες συνδέονται με σημαντικούς τρόπους μεταξύ τους και αποτελούν τμήματα ιεραρχημένων διεθνικών συνόλων) κατέστησε το πλαίσιο της πόλης και της εθνικής κοινωνίας ανεπαρκές. Οι πόλεις είναι υποχρεωμένες να ενταχθούν όλο και περισσότερο στην παγκόσμια οικονομία, ή δέχονται διαφόρων ειδών πληθυσμιακές και άλλες ροές, με αποτέλεσμα πολλοί από τους κατοίκους τους να έχουν σχέσεις και να δέχονται επιρροές που

υπερβαίνουν τα όρια της πόλης ή της εθνικής κοινωνίας. Τα διεθνικά δίκτυα προτείνονται από τον Σμαρτ σαν ένα εργαλείο για την περιγραφή και την εκτίμηση της σημασίας αυτών των σχέσεων. Ορισμένοι συγγραφείς πιστεύουν ότι οι πολιτικές και τεχνολογικές εξελίξεις (όπως η υποτιθέμενη μείωση της σημασίας του έθνους κράτους ή η “συμπίεση του χώρου και του χρόνου” που έχουν προκαλέσει οι τεχνολογίες των μεταφορών και επικοινωνιών) έχουν μειώσει ριζικά τη σημασία των σχέσεων χωρικής εγγύτητας. Ο Σμαρτ θεωρεί τους ισχυρισμούς αυτούς υπερβολικούς και, όπως και άλλοι συγγραφείς (Smith 2001, Schiller 2005), επιμένει στην χωρική θεμελίωση των κοινωνικών σχέσεων. Τα διεθνικά δίκτυα περιλαμβάνουν τόσο τοπικές όσο και υπερτοπικές σχέσεις. Σε κάθε περίπτωση, όμως, ενεργοποιούνται σε συγκεκριμένους τόπους, ακόμα κι αν αυτοί είναι περισσότεροι του ενός, και ασκούν επιρροή σε συγκεκριμένες συνοικίες και περιφέρειες.

9. Από τα δίκτυα στα αστικά μονοπάτια

Οι πιο ενδιαφέρουσες σύγχρονες προσεγγίσεις υιοθετούν μια πιο δυναμική και διαδραστική προσέγγιση των κοινωνικών σχέσεων. Αν και το δίκτυο μπορεί να μοιάζει, στις σημειώσεις του εθνογράφου, με ένα οργανωμένο πλέγμα σχέσεων, στην πράξη τα δίκτυα αποτελούν μεταβαλλόμενες σειρές γεγονότων ανάμεσα σε δρώντα υποκείμενα (Rebhun 1999: 151). Το προσωπικό δίκτυο θα πρέπει να νοηθεί σαν διαδικασία, σαν ένα σύνολο πρακτικών, ανταλλαγών και επιτελέσεων, μέσα από τις οποίες το άτομο, σε αλληλεπίδραση με άλλα άτομα, παράγει και αναπαράγει τις κοινωνικές του σχέσεις. Οι σχέσεις του δικτύου δεν πρέπει να θεωρούνται δεδομένα στοιχεία μιας δομής, αλλά σταθμοί μιας διαδρομής στη διάρκεια της οποίας οι σχέσεις όχι μόνο διαδραματίζονται, αλλά και διαμορφώνονται (Glaeser 2006: 85).

Η πιο ενδιαφέρουσα εργασία προς αυτή την κατεύθυνση είναι η μελέτη της Ruth Finnegan: *The Hidden Musicians - Music-making in an English Town* (1989), που εξετάζει τη μουσική ζωή στην Αγγλική πόλη Milton Keynes (πόλη δορυφόρο του Λονδίνου). Η πόλη είχε μια έντονη μουσική ζωή και η Φίνεγκαν διακρίνει μια πλειάδα λίγο πολύ ξεχωριστών μουσικών κόσμων. Η Φίνεγκαν εξετάζει μια σειρά από έννοιες που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την περιγραφή των μουσικών

δραστηριοτήτων, όπως τις έννοιες του *κοινωνικού κόσμου* (social world), της *ομάδας* (group), της *ομάδωσης* (grouping), της *κοινότητας* (community), της *οιονεί ομάδας* (quasi group) και του *κοινωνικού δικτύου* (network), επισημαίνει τα πλεονεκτήματα και τα μειονεκτήματά τους, αλλά υποστηρίζει ότι οι μουσικοί κόσμοι θα πρέπει να νοηθούν κυρίως ως κοινωνικές πρακτικές. Για το σκοπό αυτό εισάγει την έννοια των *αστικών μονοπατιών* (pathways), που υποστηρίζει ότι συλλαμβάνει και συνοψίζει σημαντικές όψεις των μουσικών πρακτικών που μελέτησε, που διαφεύγουν από τις άλλες εννοιολογήσεις.

Οι θιασώτες των τοπικών μουσικών σκηνών ακολουθούσαν μια σειρά από γνωστές και συνηθισμένες διαδρομές, τις οποίες είχαν επιλέξει ή στις οποίες είχαν οδηγηθεί, και τις οποίες διατηρούσαν ανοιχτές ή επέκτειναν μέσα από τη δράση τους. Αυτά τα μονοπάτια προτείνονται ως ένας εναλλακτικός τρόπος παρουσίασης των μουσικών κόσμων ή δικτύων, που αποφεύγει τις παραπλανητικές συνδηλώσεις της ολότητας, της κλειστότητας και της σταθερότητας, θυμίζει το μερικό χαρακτήρα των μουσικών δραστηριοτήτων (το γεγονός δηλαδή ότι αποτελούν μόνο ένα τμήμα της ζωής των ατόμων), και επιτρέπει την εξέταση της αλληλεπικάλυψης και διασταύρωσης των διαφορετικών μουσικών (και όχι μόνο) κατευθύνσεων.

Τα μονοπάτια νοούνται ως κοινωνικά αναγνωρισμένες πρακτικές που συνδέονται με συστηματικό τρόπο με μια μεγάλη ποικιλία τόπων και θεσμών μέσα στην πόλη και μερικές φορές πέρα από αυτήν. Τα μουσικά μονοπάτια συνδέουν πλαίσια, στα οποία επιτελούνται τελετουργίες, παράγονται συμβολικά νοήματα, συνάπτονται σχέσεις, καλλιεργούνται ενδιαφέροντα, και βιώνονται αξίες και συναισθήματα που έχουν μεγάλη αξία για τους συμμετέχοντες. Οι διαφορετικές μορφές μουσικών δραστηριοτήτων δεν συγκροτούνται με τυχαίο τρόπο, ούτε ανακαλύπτονται εκ του μηδενός από τα άτομα, αλλά αποτελούν μια σειρά από οικείες και επαναλαμβανόμενες διαδρομές μέσα στην αστική σύγχυση και ανωνυμία, μονοπάτια που οι άνθρωποι μοιράζονται με τους άλλους κατά ένα προβλέψιμο αν και προσωπικό τρόπο.

Η ατομική συμμετοχή στα μουσικά μονοπάτια δεν είναι ομοιόμορφη. Μερικοί άνθρωποι αφιερώνουν ένα μεγάλο μέρος του χρόνου τους και μετέχουν αδιαλείπτως σε όλη τους τη ζωή στα μουσικά δρώμενα, ενώ άλλοι έχουν πιο περιορισμένη και ασυνεχή συμμετοχή. Τα μουσικά μονοπάτια είναι όμως για όλους ένα μονάχα τμήμα της ζωής

τους. Ακόμα και όσοι εμπλέκονται πολύ ενεργά στις μουσικές δραστηριότητες έχουν και άλλα ενδιαφέροντα και σχέσεις: οικογενειακές υποχρεώσεις, εργασιακές δεσμεύσεις, άλλες δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου, που διαδραμματίζονται μέσα από άλλα μονοπάτια. Τα μουσικά (όπως και τα υπόλοιπα) μονοπάτια δεν είναι μόνιμα ή αμετάβλητα και μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο μορφοποιημένα ή υποχρεωτικά. Μερικά μονοπάτια συγκροτούνται με βάση ήδη εγκαθιδρυμένες συνήθειες και τύπους (παλαιότερες ή νεότερες μουσικές παραδόσεις), ενώ άλλα είναι πιο καινοτόμα και ιδιοσυγκρατικά. Στη διάρκεια του χρόνου διάφορα είδη μουσικών μονοπατιών χάνονται, ενώ άλλα εμφανίζονται ή τροποποιούνται. Η διατήρηση των μονοπατιών βασίζεται στην ατομική δράση που συντηρεί, τροποποιεί ή εγκαταλείπει ορισμένες μουσικές παραδόσεις ή δημιουργεί καινούργιες.

Κάθε μουσικός κόσμος είχε τα δικά του ξεχωριστά μονοπάτια, τις δικές του γνωστές και συνήθειες διαδρομές και το δικό του εβδομαδιαίο, μηνιαίο και ετήσιο πρόγραμμα δραστηριοτήτων και εκδηλώσεων. Τα μονοπάτια συνδέουν χώρους που σχετίζονται με συγκεκριμένες δραστηριότητες, ομάδες και οργανισμούς. Τέτοιοι χώροι ήταν τα σπίτια των φίλων, των συναδέλφων και των δασκάλων, οι εκκλησίες, τα σχολεία ή οι μπουραρίες στις οποίες τα άτομα είχαν παρακολουθήσει ή είχαν δώσει μουσικές παραστάσεις, οι αίθουσες στις οποίες είχαν κάνει πρόβες, οι δρόμοι ή οι πλατείες στις οποίες είχαν ακούσει κάποια μπάντα, τα μαγαζιά στα οποία προμηθεύονταν μουσικά όργανα και περιοδικά ή κολούσαν τις αφίσες τους. Τα μονοπάτια που σχετίζονται με τη μουσική (ή άλλες δραστηριότητες ή ενδιαφέροντα) εκτείνονται και διαπλέκονται με διάφορους τρόπους μέσα στην αστική περιοχή και πέρα από αυτήν. Οι διαδρομές αυτές παρουσιάζονται από την Φίνεγκαν με ένα τρόπο που θυμίζει την οπτική του Ντε Σερτώ (De Certau). Τα μονοπάτια, ακόμα όταν εκτείνονται σε μακρινές αποστάσεις και περιλαμβάνουν τη μετακίνηση μέσα από άγνωστες περιοχές, συνιστούν οικείες διαδρομές σημαδεμένες από γνωστά τοπόσημα και προορισμούς - βασίζονται και συγκροτούν *γνωσιακούς χάρτες* (cognitive maps), *φαντασιακές γεωγραφίες* (imaginary geographies) που προσανατολίζουν τα άτομα στον αστικό λαβύρινθο.

Τα μονοπάτια συνιστούν τη δομή και τις τελετουργίες μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι ζουν τη ζωή τους. Οι συμμετέχοντες στους μουσικούς κόσμους οριοθετούσαν τον κοινωνικό τους κόσμο μέσα από τα μονοπάτια, τους χώρους και τις δραστηριότητες

που επέλεξαν μέσα στην πόλη. Τα μονοπάτια παρέχουν οικείες κατευθύνσεις για την έκφραση τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής δράσης και συγκροτούν μια αόρατη δομή υπαρκτών πολιτισμικών μορφών, μέσα τις οποίες τα άτομα συμμετέχουν στην αστική ζωή. Τα μονοπάτια τείνουν να περνούν απαρατήρητα από όσους δεν μετέχουν σε αυτά, αλλά για όρους τα ακολουθούν αποτελούν σαφώς προδιορισμένους δρόμους για την πραγμάτωση των δραστηριοτήτων και των σχέσεών τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Abu-Lughod, J., 1984, “Culture, ‘modes of production’, and the changing nature of cities in the Arab world”, στο Agnew, J., Mercer, J. και D. Sopher (επιμ.), 1984, *The City in Cultural Context*, Boston: Allen and Unwin, σ. 94-119.

Banton, M., 1973, “Urbanization and role analysis” στο Southall, A. (επιμ.), 1973, *Urban Anthropology. Cross-Cultural Studies of Urbanization*, New York: Oxford University Press, σσ. 43-70.

Barnes, J. A., 1954, “Class and committees in a Norwegian island parish”, στο *Human Relations*, τ. 7, σσ. 39-58.

Barnes, J. A., 1972, *Social Networks*, Reading, Mass: Addison-Wesley

Bott, E., 1957, *Family and Social Network*, London: Tavistock Publ.

Bridge, G., 1995, “Gentrification, class and community: a social network approach”, στο Rogers, A., και S. Vertovec (επιμ.), 1995, *The Urban Context. Ethnicity, Social Networks and Situational Analysis*, Oxford: Berg, σσ. 259-286.

Crissman, L. W., 1969, “On networks”, στο *Cornell Journal of Social Relations*, 4(1): 72-81

Epstein, A. L., 1961, “The network and urban social organization”, *Rhodes-Livingstone Journal* 29: 29-62, αναδημοσιεύεται στο Mitchell 1969 και Epstein 1992.

Epstein, A. L., 1992, *Scenes from African Urban Life. Collected Copperbelt Essays*, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Fox, Richard, 1977, *Urban Anthropology*, Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.

Glaeser, A., 2006, “An ontology for the ethnographic analysis of social processes: extending the extended-case method” στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σ. 64-93.

Gulick, J., 1989, *The Humanity of Cities: An Introduction to Urban Societies*, Granby, Mass.: Bergin and Garvey.

Harvey, D., 1990, *The Condition of Postmodernity*, Oxford U.K. και Cambridge USA: Blackwell.

Kapferer, B., 1969, “Norms and the manipulation of relationships in a work context”, στο Mitchell, J. Clyde (επιμ.), *Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*, Manchester: Institute for African Studies University of Zambia - Manchester University Press, σσ. 181-244.

Kapferer, B., 2006, “Situations, crisis, and the anthropology of the concrete: the contribution of Max Gluckman” στο T. M. S. Evens και D. Handelman (επιμ.), *The Manchester School. Practice and Ethnographic Praxis in Anthropology*, New York και Oxford: Berghahn Books, σσ. 118-158.

King, A. D., 1990, *Urbanism, Colonialism and the World-Economy: Cultural and Spatial Foundations of World Urban System*, London και New York: Routledge and Kegan Paul.

King, A. D., 2004, *Spaces of Global Cultures. Architecture, Urbanism, Identity*, London και New York: Routledge.

Leeds A., 1980 “Towns and villages in society: hierarchies of order and cause” στο (επιμ. R. Sanjek), 1994, *Cities, Classes, and the Social Order*, Ithaca και London: Cornell University Press, σσ. 71-97.

Lewis, Oscar, 1965, “Further observations on the folk-urban continuum and urbanization with special reference to Mexico City” στο Philip M. Hauser και Leo F. Schnore (επιμ.), *The Study of Urbanization*, New York: Wiley, σσ. 491-503.

Massey, D., 1994, *Space, Place and Gender*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Mayer, A. C., 1966, “The significance of quasi-groups in the study of complex societies”, στο M. Banton (επιμ.), *The Social Anthropology of Complex Societies*, London: Tavistock.

Mayer, Phillip, 1961, *Townsmen or Tribesmen. Conservatism and the Process of Urbanization in a South African City*, Cape Town: Oxford University Press.

Mitchell, J. Clyde, 1966, “Theoretical orientations of African urban studies” στο Banton, M. (επιμ.), *The Social Anthropology of Complex Societies*, London: Tavistock Publications, σ. 37-68.

Mitchell, J. Clyde, 1969, “The concept and use of social networks” στο Mitchell, J. Clyde (επιμ.), *Social Networks in Urban Situations. Analyses of Personal Relationships in Central African Towns*, Manchester: Institute for African Studies University of Zambia – Manchester University Press, σ. 1-50.

Mitchell, J. Clyde, 1974, “Social networks” στο Annual Review of Anthropology, σ. 279-299.

Mitchel C. J., 1987, *Cities, Society, and Social Perception. A Central African Perspective*, Oxford: Clarendon Press.

Pred, A., 1986, *Place, Practice and Structure. Social and Spatial Transformation in Southern Sweden: 1750-1850*, Totowa, N.J.: Barnes and Noble Books.

Rebhun, L. A., 1999, "For love and for money: romance in urbanizing Northeast Brazil", στο *City & Society* 1999, vol XI, no 1-2, σσ. 145-164.

Rogers, A., και S. Vertovec (επιμ.), 1995, *The Urban Context. Ethnicity, Social Networks and Situational Analysis*, Oxford: Berg.

Schiller, N. G., 2005, "Transnational urbanism as a way of life: a research topic not a metaphor", στο *City & Society*, Vol. XVII, no 1, σσ. 49-64.

Smart, A., 1999, "Participating in the global: transnational social networks and urban anthropology", στο *City and Society* 1999, vol XI, no 1-2, p. 59-77.

Smith, Michael Peter, 2001, *Transnational Urbanism. Locating Globalization*, Malden Mass: Blackwell Publ.

Southall, A., 1973, "The density or role-relationships as a universal index of urbanization", στο Southall, A. (επιμ.), 1973, *Urban Anthropology. Cross-Cultural Studies of Urbanization*, New York: Oxford University Press, σ. 71-106.

Southall, A., 1998, *The City in Time and Space*, Cambridge: Cambridge University Press

Werbner, Richard P., 1984, "The Manchester school in South-Central Africa", στο *Annual Review of Anthropology*, No 13, σ. 157-185.

**ΑΣΤΙΚΗ ΜΕΓΕΘΥΝΣΗ ΚΑΙ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΚΟΣΜΟ**

Δημοσιεύτηκε στο Θ. Ανθοπούλου και Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Περιβάλλον και Κοινωνία. Μύθοι και Πραγματικότητα*, Αθήνα, εκδόσεις Gutenberg, 2005, σ. 167-187.

Εισαγωγή

Όταν ανέλαβα την εισήγηση αυτή με θέμα τα περιβαλλοντικά προβλήματα του αστικού χώρου, πολλά διαφορετικά ζητήματα σχετικά με το θέμα αυτό πέρασαν από το μυαλό μου. Εν τέλει αποφάσισα να προσεγγίσω το αντικείμενό μου στο πιο γενικό επίπεδο, που στα πλαίσια των δικών μου εμπειριών και προκαταλήψεων μεταφράζεται στην εξέταση των σχέσεων καπιταλιστικής αστικοποίησης και φυσικού περιβάλλοντος με πλαίσιο το δυτικό κόσμο, στον οποίο οι σχέσεις αυτές φαίνονται με τον πιο καθαρό τρόπο. Για την εκπλήρωση του στόχου αυτού απαιτείται μια θεωρία για τη διαδικασία της αστικοποίησης στον καπιταλισμό, που να είναι ταυτόχρονα μια θεωρία για τη φύση του αστικού χώρου. Η καλύτερη πηγή για μια τέτοια θεωρία είναι πιστεύω το «ρεύμα της πολιτικής οικονομίας» στην αγγλοσαξωνική κοινωνική γεωγραφία με κυριότερους εκπροσώπους τον D. Harvey, τον A. Scott, τον R. Walker, τον E. Soja, κ.α.⁴⁶, και οι ανάλογες αναζητήσεις στην Γαλλία από συγγραφείς όπως ο H. Lefebvre και ο M.Castells⁴⁷. Οι συγγραφείς αυτοί έχουν χρησιμοποιήσει δημιουργικά την

⁴⁶ Το βιβλίο που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση και σήμανε το ξεκίνημα του ρεύματος ήταν το Harvey 1973. Για μια περιεκτική συλλογή των πιο σημαντικών συνεισφορών στην αρχική ανάπτυξη του ρεύματος βλ. Dear και Scott (επιμ.) 1981. Για την εξέλιξη των ιδεών ορισμένων από τους πρωταγωνιστές βλ. Harvey 1990, Scott και Soja (επιμ.) 1996, Soja 1989 και 2000.

⁴⁷ Ο Lefebvre κινείται σε πλαίσια ανάλογα με το αγγλοσαξωνικό ρεύμα και μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομός του (βλ. ιδιαίτερα Lefebvre 1974). Για την επίδραση του Lefebvre στην αγγλοσαξωνική κοινωνική γεωγραφία βλ. Harvey 1991: 425-432, Soja 1996, και Soja 2000: 100-101. Ο Castells

Μαρξιστική προσέγγιση για την ανάλυση της αστικής διαδικασίας στον καπιταλισμό και έχουν από την αρχή δώσει ιδιαίτερη προσοχή στις πολιτισμικές όψεις των οικονομικών και γεωγραφικών διαδικασιών.

Θα ξεκινήσω με μια αναγκαστικά ελλειπτική παρουσίαση της θεωρίας της καπιταλιστικής αστικοποίησης, όπως διαμορφώθηκε από τους παραπάνω ερευνητές, και θα αναπτύξω το πρώτο επιχείρημα/διαπίστωση, θα περιγράψω δηλαδή και θα αναλύσω την αυξανόμενη επέκταση του αστικού χώρου που τείνει να καταργήσει την διάκριση πόλης και υπαίθρου και απειλεί την επιβίωση μας στον πλανήτη. Στην συνέχεια θα εξετάσω ορισμένες ποιοτικές όψεις της καπιταλιστικής αστικοποίησης και θα υποστηρίξω ότι είναι ένα χωροβόρο, ενεργοβόρο, περιβαλλοντοκτόνο, και άνισο μοντέλο.

Η διαρκής μεγέθυνση

Το πρώτο βασικό επιχείρημα είναι, όπως είπα, ότι ο καπιταλισμός οδηγεί σε όλο και μεγαλύτερη αστική μεγέθυνση, σε όλο και μεγαλύτερη κατάληψη της γης (της επιφάνειας, αλλά και του υπεδάφους και του αέρα) από το χτισμένο περιβάλλον.⁴⁸ Αυτό είναι φυσικά ένα προφανές επιχείρημα, όταν σκεφτεί κανείς ότι ο καπιταλισμός είναι ένα δυναμικό σύστημα, αναγκαστικά προσανατολισμένο στη διαρκή αύξηση. Η συνεχής αυξητική στάση του καπιταλιστικού συστήματος τονίζεται από τους νεομαρξιστές

από την άλλη, κατά την πρώτη Αλτουσεριανή περίοδό του, αρνείται να αποδώσει αυτόνομη αιτιακή σημασία στο αστικό φαινόμενο και βρίσκεται στον αντίποδα των άλλων ερευνητών (Castells 1977), ενώ στη συνέχεια του έργου του τους πλησιάζει περισσότερο (Soja 2000: 101-105).

⁴⁸ Πολλοί έχουν τα τελευταία χρόνια μιλήσει για νέα αστική επανάσταση και για ασυγκράτητη κατάκτηση της γης από τις πόλεις (Augé 1994: 166, Soja 2000: 196). Ένας από τους πρώτους που προέβλεψαν την μαζική προαστειοποίηση και την τεράστια επέκταση των πόλεων ήταν ο H. G. Wells (1902, βλ. ακόμα Hall 1996: 273-275 και Soja 2000: 239). Η μαζική προαστειοποίηση των χρόνων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στις ΗΠΑ οδήγησε μια σειρά συγγραφέων και ακτιβιστών στην περιγραφή και ανάλυση του φαινομένου και στην πολιτική αντιπαράθεση με τις δυνάμεις που το προωθούσαν. Ο W.H. Whyte (1957) εισήγαγε τον όρο του «urban sprawl», της αστικής διάχυσης που τείνει να ενώσει τις πόλεις μεταξύ τους, ενώ η Jane Jacobs (1961) έγραψε το περίφημο βιβλίο της για τις Αμερικανικές πόλεις και τον τρόπο που μεταλλάσσονταν από τις κρατούσες πολεοδομικές ιδέες και πρακτικές και την αυξανόμενη προαστειοποίηση. Τις ίδιες διαπιστώσεις έκανε την ίδια περίπου εποχή και ο Lefebvre (Soja 2000: 200). Οι πολιτικές αντιπαράθεσεις με άξονα το ρυθμό και το χαρακτήρα της αστικής ανάπτυξης και με έντονη οικολογική χροιά συνεχίζονταν στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 στις ΗΠΑ, ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο (Boyte 1980, Savitch και Thomas (επιμ.) 1991, Economou 1994).

γεωγράφους, που συναντούν έτσι τους προβληματισμούς του οικολογικού κινήματος.

Θα παρακολουθήσουμε εδώ τα βασικότερα σημεία του υποδείγματος των νεομαρξιστών γεωγράφων ακολουθώντας τον κυριότερο εκπρόσωπό τους, τον D. Harvey (1973, 1981, 1990). Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος, σύμφωνα με τον Harvey (1990: 179-181) είναι τα ακόλουθα: 1) ο καπιταλισμός είναι αναγκαστικά ένα τεχνολογικά και οργανωτικά δυναμικό σύστημα, που έχει ανάγκη τη διαρκή αύξηση για να είναι υγιές. Αυτό σημαίνει ότι ο καπιταλισμός πρέπει να δημιουργεί διαρκώς τους όρους μιας όλο και μεγαλύτερης επέκτασης, ανεξάρτητα από τις κοινωνικές, πολιτικές και περιβαλλοντικές συνέπειες· σημαίνει ακόμα ότι η διαρκής ανάπτυξη της τεχνολογίας είναι συστατικό στοιχείο του συστήματος. Τα δομικά αυτά χαρακτηριστικά συνδυάζονται με την κυρίαρχη ιδεολογία της προόδου και την ιδέα ότι η αύξηση είναι καλή και αναπόφευκτη. 2) Ο καπιταλισμός θεμελιώνεται σε μια ταξική σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας και η πορεία του είναι άμεσα συναρτημένη με τη δυναμική της ταξικής πάλης. Ο έλεγχος της εργασίας αποτελεί πρωταρχικό μέλημα του συστήματος και βασικό στόχο των καινοτομιών στις τεχνολογίες της παραγωγής και της κοινωνικής ρύθμισης. 3) Η πρόοδος της συσσώρευσης δημιουργεί αναγκαστικά αντιφάσεις, οι οποίες οδηγούν τελικά σε κρίσεις, που παίρνουν την μορφή της υπερσυσσώρευσης. Η κρίση προκαλεί μια αντίδραση αναγκαστικού εξορθολογισμού διαφόρων στοιχείων του συστήματος, από τις εργασιακές συνθήκες και την βιομηχανική οργάνωση μέχρι τους πολιτικούς θεσμούς και τον πολιτισμό. Αργά ή γρήγορα επιτυγχάνεται μια νέα λειτουργική ισορροπία, δημιουργείται δηλαδή ένα νέο «αναπτυξιακό πρότυπο ή σύνολο» (growth ensemble). Η συσσώρευση ακολουθεί έτσι μια ορισμένη περιοδικότητα: αύξηση – κρίση – αναδιάρθρωση – αύξηση. Το κυκλικό αυτό πρότυπο χωρίζει την ιστορία της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε ξεχωριστά στάδια, με διαφορετικά αναπτυξιακά πρότυπα.⁴⁹

⁴⁹ Το αναπτυξιακό πρότυπο συνίσταται κάθε φορά σε ένα «καθεστώς συσσώρευσης» (regime of accumulation) και ένα αντίστοιχο «τρόπο (μοντέλο) κοινωνικής και πολιτικής ρύθμισης» (mode of social and political regulation). Η ορολογία αυτή, που προέρχεται από τη λεγόμενη «σχολή της ρύθμισης» (Aglietta 1979, Lipietz 1986), εισήχθη στη γεωγραφία στη δεκαετία του 1980 από τον Harvey, και χρησιμοποιείται ευρύτατα στην σχετική βιβλιογραφία. Ο διαχωρισμός ενός «καθεστώς συσσώρευσης» και ενός «τρόπου κοινωνικής και πολιτικής ρύθμισης» έχει σα στόχο να υπογραμμίσει τις σύνθετες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας (Harvey 1990: 121-124 και Soja 2000: 169).

Οι νεομαρξιστές γεωγράφοι κατάφεραν να αναδείξουν την χωρική διάσταση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος και υπογράμμισαν τη σημασία του χώρου στη λειτουργία του. Ο αστικός χώρος, σύμφωνα με την αντίληψή τους, διαμορφώνεται και διαμορφώνει τις παραγωγικές δυνάμεις και τις σχέσεις παραγωγής και αναπαραγωγής, είναι με άλλα λόγια προϊόν αλλά και παραγωγός του συστήματος. Το «χτισμένο περιβάλλον» (built environment), μια από τις βασικές έννοιες του Harvey, ορίζεται ως το «υλικό τοπίο της παραγωγής, της κυκλοφορίας, της ανταλλαγής και της κατανάλωσης», και γίνεται αντιληπτό τόσο ως εμπόρευμα όσο και ως μέσο παραγωγής, κι ακόμα ως μέσο ρύθμισης και κυριαρχίας, πηγή πολιτισμού και ιδεολογίας (Harvey 1981: 105). Η παρατηρούμενη συνεχής διόγκωση των πόλεων στον καπιταλισμό και η διαμόρφωση του συγκεκριμένου αστικού χώρου δεν είναι λοιπόν ένα δευτερογενές αποτέλεσμα της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης αλλά ένα οργανικό κομμάτι της.

Ο Harvey ανέπτυξε ένα κομψό και πειστικό μοντέλο που συνδέει τον ρυθμό (και την μορφή) της καπιταλιστικής συσσώρευσης με το ρυθμό (και την μορφή) της αστικοποίησης. Η περιοδικότητα που χαρακτηρίζει το οικονομικό σύστημα (αύξηση – κρίση – αναδιάρθρωση – αύξηση) παρατηρείται και στους ρυθμούς της αστικοποίησης (Harvey 1981: 108). Σύμφωνα με τον Harvey, οι επενδύσεις στο χτισμένο περιβάλλον αποτελούν μια από τις κυριότερες διεξόδους του κεφαλαίου κατά τη διάρκεια των κρίσεων και τείνουν συνήθως να κορυφώνονται λίγο πριν από την ανοιχτή εκδήλωση των τελευταίων. Η συσσώρευση επενδύσεων στο χτισμένο περιβάλλον – με την ενεργή σύμπραξη του τραπεζικού συστήματος και του κράτους – δημιουργεί με τη σειρά της κρίση υπερσυσσώρευσης (αυτή τη φορά στο εσωτερικό του κατασκευαστικού τομέα), που έχει σαν συνέπεια την απαξίωση μέρους της υπάρχουσας κτιριακής υποδομής. Η απαξίωση ακολουθείται από μια περίοδο αναδόμησης/αναδιάρθρωσης του αστικού χώρου, που παρακολουθεί την αναδιάρθρωση του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος.

Η επένδυση στο χτισμένο περιβάλλον έχει, όπως λένε οι νεομαρξιστές γεωγράφοι, «αντιφατικό» χαρακτήρα (Harvey 1981: 112-113). Καθώς οι επενδύσεις στο χτισμένο χώρο έχουν μεγάλη αξία και μακροχρόνιο ορίζοντα και δεν μπορούν να μετακινηθούν ή να μετατραπούν εύκολα, η καπιταλιστική ανάπτυξη αντιμετωπίζει κάθε φορά το δίλημμα της διατήρησης των προηγούμενων επενδύσεων στο χτισμένο περιβάλλον ή της καταστροφής τους, προκειμένου να δημιουργηθούν ευκαιρίες για νέα συσσώρευση. Παρατηρείται, λοιπόν, μια αέναη διαπάλη: το κεφάλαιο κατασκευάζει ένα υλικό τοπίο κατάλληλο για την ανάπτυξή του σε μια

χρονική στιγμή, μόνο για να το καταστρέψει, συνήθως στη διάρκεια μιας κρίσης, σε ένα μεταγενέστερο χρονικό σημείο.

Από την παραπάνω ανάλυση προκύπτει ευθέως ο σημαντικός ρυθμιστικός ρόλος του κατασκευαστικού τομέα στην λειτουργία του οικονομικού συστήματος. Αρκετοί συγγραφείς προχωρούν ένα βήμα παρακάτω τονίζοντας τον κεντρικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό ρόλο του αστικού χώρου. Ο Lefebvre σημειώνει ότι ο τομέας της παραγωγής του χώρου αιωρείται ανάμεσα σε ένα ρόλο ρυθμιστικό και ένα ρόλο ηγετικό, τείνοντας, στις «αναπτυγμένες» ιδιαίτερα χώρες, να έχει όλο και μεγαλύτερη σημασία (1974: 335-336). Πολλοί συγγραφείς επισημαίνουν τον κεντρικό ρόλο της μαζικής προαστειαποίησης στην μεταπολεμική ανάπτυξη των ΗΠΑ και άλλων δυτικών χωρών (Harvey 1981: 116, Harvey 1990: 132, Walker 1981: 409). Η βαρύτητα του τομέα γίνεται εμφανής όταν συμπεριλάβει κανείς και τα μέσα μεταφοράς. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας των μεταφορών δεν θεωρείται ως μια αυτόνομη και ουδέτερη διαδικασία, αλλά ως ένα ενδογενές χαρακτηριστικό του συστήματος. Ανακαλώντας τον Μαρξ, ο Harvey τονίζει ότι ο καπιταλισμός έχει την τάση «να εκμηδενίζει τον χώρο μαζί με το χρόνο» και να «οδηγεί στην κατάργηση όλων των χωρικών εμποδίων» και σημειώνει την τεράστια σημασία της τεχνολογίας «υπερπήδησης χωρικών εμποδίων» στην ιστορία του καπιταλισμού, από το σιδηρόδρομο και το αυτοκίνητο ως τα διαστημικά ταξίδια και το διαδίκτυο. (Harvey 1981: 113, 1990: 229-233).

Τεράστιες αστικές συγκεντρώσεις

Η καπιταλιστική ανάπτυξη μεταμορφώνει λοιπόν με όλο και μεγαλύτερη ταχύτητα το χώρο. Στις σημερινές συνθήκες εντεινόμενης παγκοσμιοποίησης, το περιβάλλον του πλανήτη χρησιμοποιείται σε μια κλίμακα πρωτόγνωρη για την δημιουργία υπεραξίας. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της δραστηριότητας συγκεντρώνεται στις αστικές περιοχές και μπορούμε νομίζω να πούμε ότι ο καπιταλισμός είναι ένας αστικός τρόπος παραγωγής, με την έννοια ότι οι πόλεις συγκεντρώνουν τόσο τον πληθυσμό όσο και την παραγωγή, τάση που παρατηρήθηκε από την αρχή της επικράτησής του και συνεχίζεται μέχρι σήμερα σε μια πολύ μεγαλύτερη βέβαια κλίμακα.⁵⁰

⁵⁰ Ο καπιταλισμός είναι αστικός τρόπος παραγωγής. Για πρώτη φορά στην ιστορία η παραγωγή του πλεονάσματος, όχι μόνο οργανώνεται και ελέγχεται από την πόλη, αλλά λαμβάνει χώρα κατα κύριο λόγο μέσα σ' αυτήν. Θα μπορούσε να αντιταχθεί το γνωστό γεγονός ότι τα πρώτα εργοστάσια δημιουργήθηκαν στην ύπαιθρο. Πρόκειται όμως για ένα παραπλανητικό

Η «διπλά κεντρομόλα τάση του καπιταλισμού»⁵¹ (η τάση συγκέντρωσης τόσο της παραγωγής όσο και του πληθυσμού στα αστικά κέντρα) παρατηρήθηκε φυσικά πρώτα στην Μ. Βρεταννία: οι ρυθμοί της αστικοποίησης της χώρας στο 19ο αιώνα είναι εντυπωσιακοί ακόμα και με τα σημερινά δεδομένα και συνολικά μέσα σε μερικές δεκαετίες η χώρα μεταμορφώθηκε από αγροτική σε σχεδόν ολοκληρωτικά αστική (Hall 1975: 21-30). Οι πρώτες βιομηχανικές πόλεις, που εξέπληξαν στον καιρό τους για το μέγεθός και την τεράστια αθλιότητα που δημιουργήσαν⁵², ήταν με τα σημερινά μέτρα μικρές, τόσο από την άποψη του συνολικού πληθυσμού όσο και από την άποψη της έκτασης που κατελάμβαναν.

Κάθε καινούργια φάση στην εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος χαρακτηρίζεται από ένα καινούργιο τύπο αστικού χώρου, που είναι κάθε φορά μεγαλύτερος από τον προηγούμενο.⁵³ Το Σικάγο, που διαδέχθηκε το Μάντσεστερ, ως η χαρακτηριστική πόλη⁵⁴ της «μονοπωλιακής» περιόδου (1870-1920), χαρακτηρίζεται από μια γιγάντωση του κέντρου και μια παράλληλη επέκταση στην περιφέρεια (με την αποκέντρωση κυρίως της κατοικίας και της βιομηχανίας), που με την σταδιακή ανάπτυξη των σιδηροδρόμων πήρε μεγάλες διαστάσεις. Νέες γεωγραφικές περιοχές δημιουργήθηκαν (περιαστική περιφέρεια: rural/urban fringe) και νέοι όροι

επιχείρημα. Όπως παρατηρεί η J. Jacobs, τα πρώτα βιομηχανικά κέντρα θα πρέπει μάλλον να θεωρηθούν σαν «μεταφυτεύσεις» αστικών δεξιοτήτων και επιδιώξεων σε μέρη όπου υπήρχαν διαθέσιμες ενεργειακές πηγές και φθηνή και λιγώτερο οργανωμένη εργατική δύναμη (Soja 2000: 76). Σύντομα εξάλλου τα εργοστάσια κατέκλυσαν τις πόλεις ή οδήγησαν στην δημιουργία νέων βιομηχανικών πόλεων και γενικότερα η εκβιομηχάνιση συνοδεύτηκε από την τεράστια επέκταση της αστικοποίησης. Η σχέση αστικοποίησης και βιομηχανικής ανάπτυξης συνεχίζεται μέχρι σήμερα· όπως δείχνει ο Soja, οι μεγάλες πόλεις της Δύσης δεν έχουν πάψει να είναι βιομηχανικά κέντρα, αν και έχει αλλάξει το είδος των βιομηχανιών και η συγκέντρωση μπορεί να παρατηρηθεί σε ένα ανώτερο επίπεδο μεγέθους (Soja 2000: 164-166).

⁵¹ Λεοντίδου 1989: 21.

⁵² Μια από τις καλύτερες περιγραφές της ταξικής γεωγραφίας του Μάντσεστερ παραμένει αυτή του Εγκελς (1845). Βλ. ακόμα Hall 1996: 13-46.

⁵³ Τα στάδια της εξέλιξης των καπιταλιστικών πόλεων και τα κυριότερα χαρακτηριστικά κάθε φάσης όπως παρουσιάζονται εδώ αποτελούν αντικείμενο ευρύτερης συμφωνίας μεταξύ των γεωγράφων του ρεύματος της πολιτικής οικονομίας. Βλ. Walker 1981, Harvey 1990, Scott και Soja (επιμ.) 1996, Soja 2000.

⁵⁴ Με τον όρο αυτό εννοείται η πόλη που συμπυκνώνει πιο καθαρά τα χαρακτηριστικά της υπό εξέταση περιόδου, συνήθως γιατί γνωρίζει το πρώτο κύμα της ανάπτυξής της στη διάρκεια της περιόδου κι έτσι η εκδήλωση των χαρακτηριστικών δεν εμποδίζεται από προηγούμενες μορφές ανάπτυξης.

εμφανίστηκαν για να περιγράψουν την αστική συγκέντρωση: μητρόπολη (metropolis), μητροπολιτική περιοχή (metropolitan region).

Η τρίτη μορφή καπιταλιστικής πόλης – που αντιστοιχεί στην φορντική/κεϋνσιανή περίοδο (1920 – 1970) και εικονογραφείται πιο καθαρά από το Λος Αντζελες - είναι μια τεράστια αστική συγκέντρωση, για την περιγραφή της οποίας χρειάστηκαν και πάλι καινούργιοι όροι: μεγαλόπολις (megalopolis), άτακτη αστική διάχυση (urban sprawl). Οι πόλεις που είχαν αρχίσει να κατακτούν την περιφέρεια από την προηγούμενη φάση πραγματικά εξεράγησαν. Η αποκέντρωση των λειτουργιών διευρύνθηκε και η επέκταση των πόλεων άρχισε να λαμβάνει χώρα σε όλο και μεγαλύτερη απόσταση από το κέντρο και σε όλο και μικρότερη συνάφεια με αυτό. Η προαστειοποίηση της κατοικίας πήρε τεράστιες διαστάσεις και άρχισε να περιλαμβάνει πλέον όλες τις τάξεις, ενώ, εκτός από την βιομηχανία, που συνέχισε να αναπτύσσεται όλο και πιο μακριά από το κέντρο, ξεκίνησε μια σημαντική αποκέντρωση και άλλων λειτουργιών (λιανικό εμπόριο, γραφεία). Δημιουργήθηκε έτσι μια πολυκεντρική δομή και μια πιο διάχυτη αστικότητα.

Αν και η εξέλιξη των καπιταλιστικών πόλεων οδηγεί σε μια όλο και πιο σύνθετη κοινωνική γεωγραφία, ο χωρικός διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων, που έχει κατά κανόνα μια πολύ σημαντική εθνοτική και φυλετική διάσταση, αποτελεί κεφαλαιώδες χαρακτηριστικό τους, κι αυτό ισχύει τόσο για το Σικάγο της περιόδου 1870-1920 (την ταξική και εθνοτική διαστρωμάτωση του οποίου μελέτησε η Σχολή του Σικάγου) όσο και για το Λος Αντζελες της επόμενης περιόδου (Soja 2000: 137-140, Fogelson 1967, Warner 1972: 113-153).

Από το 1970 και πέρα, ένας νέος τύπος αστικού χώρου βρίσκεται υπό δημιουργία, που αντιστοιχεί στο μεταφορντικό μοντέλο της παραγωγικής ευελιξίας, στην επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού, και στην επιτάχυνση των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης. Οι νέες αστικές συγκεντρώσεις είναι ακόμα μεγαλύτερες και πιο σύνθετες από τις προηγούμενες, και πλήθος νέων όρων έχουν επιστρατευθεί για να τις περιγράψουν (megacity, post-metropolis, outer city, postsuburbia, edge city, urban village, metroplex, technopoles, exopolis). Ο πληθυσμός των μεγάλων πόλεων εξακολουθεί να αυξάνεται φθάνοντας σε τεράστια μεγέθη⁵⁵ ενώ η επέκτασή

⁵⁵ Τα στοιχεία της απογραφής του 1980 στις ΗΠΑ, όταν για πρώτη φορά στην αμερικανική ιστορία οι μικρές πόλεις και οι μη μητροπολιτικές κομητείες αυξήθηκαν πιο γρήγορα από τις κεντρικές πόλεις και τις προαστιακές ζώνες, δεν ήταν ένδειξη υποχώρησης του αστικού, όπως υποστήριξαν μερικοί ερευνητές, αλλά ανάπτυξής του σε μια μεγαλύτερη (περιφερειακή) κλίμακα. Η δεύτερη αυτή ερμηνεία φαίνεται να επιβεβαιώνεται από την απογραφή του 1990, όταν για πρώτη φορά η πλειοψηφία των Αμερικανών κατοικούσε σε μητροπόλεις μεγαλύτερες του 1 εκατομμυρίου (Soja 1996β: 435).

τους ξεπερνά τα μητροπολιτικά όρια και παίρνει περιφερειακή διάσταση. Το ευρύτερο Λος Αντζελες, με πληθυσμό που ξεπερνά τα 15 εκ. κατοίκους, έχει πλήρως καλύψει μια ακτίνα 100 χλμ. γύρω από το ιστορικό του κέντρο. Μερικοί γεωγράφοι μιλούν πλέον για την πόλη των 150 μιλίων: 250 χιλιομέτρων. Ο αστικός ιστός γίνεται αυξανόμενα ασυνεχής, αποσπασματικός, «ένα σύνθετο και πολυκεντρικό περιφερειακό μωσαϊκό γεωγραφικά άνισης ανάπτυξης, που επηρεάζει και επηρεάζεται από τοπικές, εθνικές και παγκόσμιες δυνάμεις και επιρροές» (Soja 1996β: 436). Αυτό που φαίνεται να συμβαίνει είναι μια παράλληλη διαδικασία αποβιομηχάνισης (οι φορντικές βιομηχανικές δραστηριότητες και ζώνες της προηγούμενης περιόδου εγκαταλείπονται σε μεγάλο βαθμό δημιουργώντας μεγάλες στρατιές ανέργων και τεράστια προβλήματα στις κεντρικές περιοχές) και νέας εκβιομηχάνισης που πήρε κυρίως τη μορφή της ανάπτυξης τεχνοπόλεων σε περιφερειακές εξοχικές θέσεις. Η διαδικασία της «αστικοποίησης των προαστείων» συνεχίζεται έτσι και εντείνεται με την δημιουργία «εξωπόλεων» και τη διάχυση των χαρακτηριστικών του κέντρου στην περιφέρεια. Η αναδιάρθρωση του καπιταλιστικού συστήματος στην διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχει οδηγήσει σε μια νέα όξυνση των ταξικών ανισοτήτων. Μια μεγάλη «μόνιμη υποτάξη» έχει δημιουργηθεί στις αποβιομηχανοποιημένες κεντρικές ζώνες, ενώ ένα διευρυνόμενο τμήμα των εύπορων τάξεων αποσύρεται σε ιδιωτικούς προστατευμένους χώρους.

Ένα χωροβόρο και ενεργοβόρο μοντέλο

Η τεράστια επέκταση των πόλεων δεν είναι μια απλή συνέπεια της αύξησης του πληθυσμού, αλλά σχετίζεται με το ιδιαίτερο μοντέλο αστικοποίησης που ακολουθήθηκε, ένα μοντέλο χωροβόρο και ενεργοβόρο. Μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε πως ο πληθυσμός της ευρύτερης περιοχής του Σικάγου αυξήθηκε κατά 38% το διάστημα 1950-90, ενώ η έκταση του αστικού συγκροτήματος αυξήθηκε κατά 124%, ενώ τα αντίστοιχα στοιχεία για το Κλήβελαντ είναι 21% και 112% (Πλαγιαννάκος 2000: 125).

Η δομή των σύγχρονων μεγαλουπόλεων είναι πάρα πολύ σύνθετη και οι επιμέρους διαφορές πολύ μεγάλες για να μπορέσουμε να την προσεγγίσουμε με συγκεκριμένο και σαφή τρόπο. Θα περιοριστούμε αναγκαστικά σε μερικές γενικές παρατηρήσεις. Μπορούμε πιστεύω να πούμε ότι ο 20ος αιώνας και ιδιαίτερα το δεύτερο μισό του χαρακτηρίζεται από μια μετάλλαξη των πόλεων, που χάνουν τον συμπαγή τους χαρακτήρα, απλώνονται σε τεράστιες εκτάσεις, γίνονται σε μεγάλο βαθμό προαστειακές,

και αποκτούν πολυκεντρική δομή με την αυξανόμενη αποκέντρωση των αστικών λειτουργιών στην περιφέρεια (Hall 1996, Χαστάογλου 2000: 41-42, Walker 1981: 391, βλ. και την ιστορική πορεία εξέλιξης των καπιταλιστικών πόλεων που εκτέθηκε παραπάνω). Θα μπορούσε βέβαια να υποστηριχθεί ότι το φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζει ιδιαίτερα τις αγγλοσαξωνικές χώρες στις οποίες συνυπάρχουν ανεπτυγμένο καπιταλιστικό ήθος και αντιαστική ιδεολογία. Όμως μια ανάλογη εξέλιξη παρατηρείται και στις άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Οι χώρες αυτές προσπάθησαν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο να ελέγξουν την ανάπτυξη των πόλεων εκπονώντας και εφαρμόζοντας μεγαλεπήβολα ρυθμιστικά σχέδια, περιορίζοντας το ιδιωτικό αυτοκίνητο στις πόλεις, και αναπτύσσοντας τα μέσα μαζικής μεταφοράς. Πάρ' όλ' αυτά, και αν και εξακολουθούν να διαφέρουν από τις αμερικάνικες πόλεις, η τάση εξέλιξης είναι προς το Αμερικάνικο μοντέλο του προαστιακού σπιτιού και της πολυκεντρικότητας (Hall 1996: 304-318, Le Goff 1997: 143). Δεν είναι τυχαίο ότι η ανησυχία για την προαστριοποίηση και την αλλαγή του χαρακτήρα της αστικής ζωής προέρχεται τα τελευταία χρόνια από την Γαλλία (Augé 1994: 157-175, Le Goff 1997: 141-151).

Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτή τη προαστριοκή μετάλλαξη των πόλεων; Είναι ένα λίγο πολύ φυσικό γεγονός που οφείλεται στο χαμηλό κόστος της περιφερειακής γης, στην ευκολία των μεταφορών και στην δυνατότητα ανάπτυξης χωρικά εκτεταμένων χρήσεων, όπως θέλουν μερικές γεωγραφικές θεωρίες; Οι νεομαρξιστές γεωγράφοι απορρίπτουν αυτές τις ερμηνείες. Η ιδιαίτερη μορφή που πήραν οι πόλεις μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο θεωρείται ως ένα σύνθετο κοινωνικό φαινόμενο με πολλές όψεις και με ισχυρή και αυτόνομη επίδραση στην λειτουργία του συστήματος.

Στο πιο θεμελιακό επίπεδο η αστική διάχυση είναι αποτέλεσμα της χωρικής διαφοροποίησης των λειτουργιών, που αποτελεί καθολικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής αστικοποίησης, αν και ο βαθμός και η μορφή της διαφέρουν από χώρα σε χώρα (Walker 1981: 385). Έτσι, όπου επικρατεί ο καπιταλισμός εμφανίζονται ξεχωριστές ζώνες κατοικίας, εμπορίου, παραγωγής κτλ. Η χωρική διαφοροποίηση των λειτουργιών είναι αποτέλεσμα της καπιταλιστικής λογικής: παρόμοιες λειτουργίες θα τείνουν να συγκεντρώνονται στο χώρο γιατί έχουν παρόμοιες λειτουργικές απαιτήσεις και γιατί έτσι δημιουργούνται οικονομίες κλίμακος. Πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία. Η τάση για συγκέντρωση δημιουργεί τελικά υπερσυγκέντρωση και αρνητικές οικονομίες κλίμακος και οδηγεί στην αποκέντρωση. Αν μπορούσαμε με λίγα λόγια να συγκεκριαλιώσουμε την πορεία της δομικής αλλαγής των καπιταλιστικών πόλεων που παρακολουθήσαμε θα λέγαμε ότι χαρακτηρίζεται από μια διαλεκτική

συγκέντρωσης και αποκέντρωσης, όπου η αρχική τάση συγκέντρωσης οδηγεί σε αποκέντρωση, που με τη σειρά της προκαλεί νέα συγκέντρωση και νέα αποκέντρωση (Soja 2000: 182-187).

Η διαλεκτική αυτή συνδέεται απευθείας με αυτό που αποκαλέσαμε «αντιφατικό χαρακτήρα των επενδύσεων στον χτισμένο χώρο», με την διαρκή μεταβολή δηλαδή των ζωνών δραστηριότητας, την ανάγκη διαρκούς αλλαγής του χτισμένου περιβάλλοντος έτσι ώστε να παρακολουθεί την μεταβαλλόμενη φύση της βιομηχανίας, της κατοικίας, των μεταφορών κτλ. (Walker 1981: 407). Η αστική διαδικασία έχει έτσι την τάση να δημιουργεί «αστική παλαιότητα» (urban obsolescence): περιοχές που αποτελούσαν κάποτε το επιστέγασμα της ανάπτυξης αδυνατούν να εξυπηρετήσουν τις τρέχουσες χρήσεις και αφήνονται στην υποβάθμιση και τον μαρασμό. Κεφάλαιο και εργασία βρίσκουν πιο εύκολο, πιο φθινό και πιο επικερδές να ξεκινήσουν από την αρχή, σε ελεύθερο έδαφος στην περιφέρεια, παρά να προσπαθήσουν να ξαναφτιάξουν το υλικό και κοινωνικό περιβάλλον της παλιάς πόλης. Η στάση αυτή, που ερμηνεύει εν μέρει την χωροβόρα ανάπτυξη των πόλεων, έχει παραλληλιστεί από μερικούς γεωγράφους με την τεχνική του «κόβω και καίω» (slash and burn) που χρησιμοποιείται από μετατοπιζόμενους καλλιεργητές σε μερικές «πρωτόγονες» κοινωνίες, μόνο που οι οικολογικές και κοινωνικές συνέπειες των δύο περιπτώσεων είναι φυσικά πολύ διαφορετικές.

Η μεγάλη εκτατική ανάπτυξη των πόλεων σχετίζεται όμως ακόμα με το οικιστικό πρότυπο του προαστείου, ένα χωροβόρο πρότυπο, η ιδιαίτερη μορφή του οποίου δεν μπορεί να ερμηνευθεί σε οικονομικούς όρους, αλλά συνδέεται με συγκεκριμένες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές περιστάσεις των δυτικών κοινωνιών. Για πολλούς το οικιστικό πρότυπο του προαστείου μοιάζει «φυσικό», ιδανικό, και ακόμα οικολογικό. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μια πολιτισμική κατασκευή που διαμορφώθηκε το 19ο αιώνα σε μια συγκεκριμένη συγκυρία. Η αρχική προαστειοποίηση της κατοικίας στην Αγγλία ή την Αμερική είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα απώθησης και συνδέεται με τον συγκεκριμένο πολιτισμικό τρόπο που αντέδρασαν οι ανώτερες και οι μεσαίες τάξεις στην μεταβολή του κέντρου των πόλεων κατά τη βιομηχανική εποχή. Η ιδιαίτερη – και εξαιρετικά χωροβόρα – μορφή που πήραν τα προάστεια σχετίζεται με ευρείες διεργασίες στις κοινωνίες αυτές, διαπνέεται από τον Προτεσταντισμό της εποχής, και αποτυπώνει την κυρίαρχη ιδεολογία για τη φύση, τη συγγένεια, το κοινωνικό φύλο και την κοινότητα. Το αρχικό αγγλοσαξωνικό μοντέλο του 19ου αιώνα έχει υποστεί σημαντικές αλλαγές στο χρόνο, όπως και τα ίδια τα προάστεια, που μαζικοποιήθηκαν, έγιναν πιο ετερογενή και ήρθαν πιο κοντά στους τόπους παραγωγής και κατανάλωσης.

Στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα, η προαστειοποίηση άρχισε να γίνεται αισθητή στις πόλεις της ηπειρωτικής δυτικής Ευρώπης, ενώ ο προαστειακός τρόπος ζωής συνδέθηκε με το διευρυμένο καταναλωτικό πρότυπο, τον νέο κονφορμιστικό ατομικισμό, και την εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας⁵⁶. Η εικόνα αυτή, που προκύπτει από την κοινωνική μελέτη των προαστείων, συναντά τη συλλογιστική των γεωγράφων. Όπως παρατηρεί ο Harvey το οικιστικό πρότυπο συνδέεται πάντα με τη δομή της κατανάλωσης, και άρα απαιτείται ένα εκτεταμένο μοντέλο κατοικίας για να στεγάσει το σύγχρονο καταναλωτικό πρότυπο (1981: 116). Και άλλοι γεωγράφοι υποστήριζαν ότι μια πιο συγκεντρωμένη χωρικά μορφή αστικοποίησης δεν θα μπορούσε να στεγάσει το πλήθος των διαρκών καταναλωτικών αγαθών που είναι απαραίτητα για το σύγχρονο τρόπο ζωής (Walker 1981: 409).

Η προαστειοποίηση εξάλλου δεν είναι μια αυτόματη οικονομική διαδικασία, που ξετυλίγεται από ένα αόρατο χέρι. Όλοι οι παρατηρητές σημειώνουν εμφατικά τον προεξάρχοντα ρόλο που έπαιξαν οι πάσης φύσεως επιχειρηματίες γης και κατασκευών (από τους boosters της μεθορίου ως τους developers των προαστείων και των μεγάλων αυτοκινητοδρόμων), καθώς και το τραπεζικό και πολιτικό σύστημα στην προαστειοποίηση των ΗΠΑ. Προσιτά στεγαστικά δάνεια παρείχαν την οικονομική βάση, ενώ το πολιτικό σύστημα με τη νομοθεσία καθορισμού των χρήσεων γης (zoning), τον κατακερματισμό της τοπικής εξουσίας και τις «ευέλικτες» μορφές τοπικής διακυβέρνησης (city manager form of government) έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην όλη διαδικασία (Boorstin 1973: 261-291, Walker 1981: 397,389, Hall 1996: 290-294). Οι νεομαρξιστές γεωγράφοι επισημαίνουν ακόμα τον ιδεολογικό ρόλο της προαστειοποίησης στην άμβλυνση της ταξικής πάλης και στη διάδοση μικροαστικών καταναλωτικών προτύπων και τρόπων ζωής (Harvey 1981: 117, Walker 1981: 398-399).

Η αστική διάχυση συνδέεται τέλος με τη διαρκή μείωση των περιορισμών κάθε είδους στη χωροθέτηση, την διαρκή τάση του συστήματος να υπερπηδά τα χωρικά εμπόδια. Ο οικιστικός τύπος του προαστείου έχει διαμορφωθεί με βάση το ιδιωτικό αυτοκίνητο και δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς αυτό. Ο αυστηρός διαχωρισμός των

⁵⁶ Αυτή ήταν αρχικά η κυρίαρχη προσέγγιση στις κοινωνικές επιστήμες (Mumford 1938, Riesman 1950, Whyte 1956, Jacobs 1961), αν και μεταγενέστερες έρευνες στα προάστεια (Berger 1960, Gans 1967) μετέβαλαν κάπως την εικόνα. Για τη μεταπολεμική «συζήτηση των προαστείων» βλ. Hall 1996: 297-304 και Walker 1981: 398-399 και για μια σύγχρονη προσέγγιση του προαστειακού πολιτισμού βλ. Silverstone (επιμ.) 1997.

λειτουργιών απαιτεί τη χρήση αυτοκινήτου για οποιαδήποτε δραστηριότητα, ενώ οι χαμηλές πυκνότητες (και άλλοι παράγοντες) καθιστούν ανέφικτη την ανάπτυξη μαζικών συγκοινωνιών. Οι μεταφορές γενικότερα είναι η άλλη όψη του χωρικού διαχωρισμού των χρήσεων, και θα τείνουν να αυξάνονται με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας (Ledrut 1979: 158-159). Η ενεργοβόρα ανάπτυξη είναι λοιπόν η άλλη όψη της εκτατικής.⁵⁷ Το φαινόμενο παίρνει μια ακραία μορφή στις σημερινές μετα-μητροπόλεις όπου δημιουργούνται τεράστιες αναντιστοιχίες ανάμεσα στον τόπο κατοικίας και τον τόπο εργασίας (Davis 1996: 169).

Το περιβάλλον των μεγάλων πόλεων

Η εκτατική/ενεργοβόρα ανάπτυξη είναι περιβαλλοντοκτόνα: δεν είναι τυχαίο ότι, όπως δείχνουν πολλές μελέτες, οι πόλεις έχουν τεράστια συμμετοχή στην περιβαλλοντική καταστροφή (Πλαγιαννάκος 2000). Μελετητές από διαφορετικές σκοπιές καταλήγουν ότι η γιγάντωση των πόλεων οδηγεί στην διατάραξη της ικανότητας στήριξής τους από τα κοινωνικά και φυσικά συστήματα και στην αυτοαναίρεση των οικονομικών και πολιτισμικών τους πλεονεκτημάτων.

Η καταστροφική επίδραση της καπιταλιστικής αστικοποίησης στο φυσικό περιβάλλον αποτελεί, σύμφωνα με πολλούς από τους συγγραφείς που εξετάσαμε, ενδογενές χαρακτηριστικό του συστήματος και συνδέεται με τη φύση της τεχνολογίας που παράγει τον αστικό χώρο. Ο Harvey επισημαίνει μια δομική αντίφαση ανάμεσα στην καπιταλιστική αστικοποίηση και το φυσικό περιβάλλον (1981: 93), ενώ ο Lefebvre διακρίνει μεταξύ οικειοποίησης (appropriation) της φύσης, που χαρακτηρίζει τους προκαπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, και κυριαρχίας (domination) της φύσης, που χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό και έχει τη τάση να οδηγεί στην μη οικειοποίηση και καταστροφή της (Lefebvre 1974: 343). Ο καταστροφικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής αστικοποίησης αποδίδεται από τον Lefebvre στην εκκοσμίκευση και ομογενοποίηση του χώρου, στην μετατροπή του σε «πόρο» για τη δημιουργία υπεραξίας και στον μετασχηματισμό του από μια κτηνώδη τεχνολογία (Lefebvre 1974: 228-350)⁵⁸. Ο ίδιος συγγραφέας παρατηρεί ότι

⁵⁷ Ο τύπος και η μορφή των πόλεων καθορίζουν ουσιαστικά τα επίπεδα ενεργειακής κατανάλωσης των κατοίκων. Σύμφωνα με μελέτη σε 30 πόλεις που αναφέρει ο Πλαγιαννάκος (2000: 134), διαπιστώθηκε ότι η κατανάλωση βενζίνης ανά κάτοικο στις πόλεις των ΗΠΑ ήταν τετραπλάσια αυτής στην Ευρώπη και υπερδεκαπλάσια εκείνης των ασιατικών πόλεων.

⁵⁸ Για μια παρόμοια προσέγγιση βλ. Illich 1973, ιδιαίτερα σ. 28.

η καπιταλιστική αστικοποίηση δημιουργεί «νέες σπανιότητες». Στοιχεία τα οποία στην αρχική ανάπτυξη της οικονομικής επιστήμης θεωρούντο «ελεύθερα» και «μη οικονομικά», όπως ο αέρας, το νερό, το φως και η ίδια η γη, γίνονται στις καπιταλιστικές πόλεις σπάνια, καθώς στις πόλεις αυτές «η φύση έχει εξαφανιστεί εντελώς» και πρέπει να παραχθεί (Lefebvre 1974: 329-333).

Μια άλλη πιο συγκεκριμένη εικόνα των περιβαλλοντικών συνεπειών της ασυγκράτητης γιγάντωσης του αστικού χώρου μας δίνει ο M. Davis (1996, 1998), που αναλύει το παράδειγμα του Λος Αντζελες, το πρότυπο ανάπτυξης του οποίου έχει εντυπωσιακές ομοιότητες με την Αθηναϊκή περίπτωση. Ο Davis ζωγραφίζει μια σχεδόν αποκαλυπτική εικόνα περιβαλλοντικής καταστροφής για το Λος Αντζελες και υπογραμμίζει την κυριαρχία του αυτοκινήτου και του προαστιακού προτύπου, τον άναρχο και εντελώς υποταγμένο στους νόμους της ελεύθερης αγοράς τρόπο επέκτασης της πόλης, και το ιδιαίτερο πολιτικό κλίμα που τον ευνόησε. Έτσι δημιουργήθηκε ένα αχανές αστικό συγκρότημα που ανέβηκε στα βουνά, κατέλαβε τις παραλίες, δημιούργησε το πρώτο φωτοχημικό νέφος, μόλυνε τις θάλασσες και τα ποτάμια, καταβρόχθισε τα δάση και την αγροτική γη, άφησε ελάχιστους κοινόχρηστους χώρους και εξαφάνισε στο διάβα του διαφορετικά φυσικά και ανθρωπογενή τοπία. Η ανάπτυξη αυτού του τύπου οδήγησε σε μεγάλη σπατάλη γης, τεράστια προβλήματα υποδομής (τα οποία καλούνται να πληρώσουν οι φορολογούμενοι) και κατέστησε την όλη περιοχή ευεπίφορη σε «φυσικές» καταστροφές (πλημμύρες, φωτιές, σεισμούς).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

Aglietta, M., 1979, A Theory of Capitalist Regulation: The USA Experience, London: Verso.

Augé M., 1994 (1999), Για μια Ανθρωπολογία των Σύγχρονων Κόσμων, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Berger, B.M., 1960, Working Class Suburb, Berkeley και Los Angeles: University of California Press.

Boorstin, D., 1973, *The Americans. The Democratic Experience*, New York: Random House, Inc.

Boyte, H., 1980, *The Backyard Revolution: Understanding the New Citizen Movement*, Philadelphia: Temple University Press.

Castells, M., 1977, *The Urban Question*, London: Edward Arnold.

Davis, M., 1996, «How Eden Lost its Garden. A Political History of the Los Angeles Landscape», στο Scott, A. και E. Soja (επιμ.), 1996, *The City: Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press, σ. 160-185.

Davis, M., 1998, *Ecology of Fear. Los Angeles and the Imagination of Disaster*, New York: Metropolitan Books.

Dear, Michael και Allen J. Scott (επιμ.), 1981, *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London: Methuen.

Εγκελς, Φ., 1845 (1975), *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, Αθήνα: Δημιουργία.

Economou, L., 1994, *Kinship and Politics in a Midwestern University City*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του London School of Economics and Political Science, University of London.

Fogelson, R.M., 1967, *The Fragmented Metropolis*, Cambridge MA: Harvard University Press.

Gans, H. J., 1967, *The Levittowners. Ways of Life and Politics in a New Suburban Community*, New York: Vintage Books.

Hall, P., 1975, *Urban and Regional Planning*, London: George Allen and Unwin.

Hall, P., 1996, *Cities of Tomorrow. An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.

Harvey, D., 1973, *Social Justice and the City*, Baltimore: John Hopkins University Press.

Harvey, D., 1981, «The Urban Process Under Capitalism: a Framework for Analysis», σε Dear, Michael και Allen J. Scott (επιμ.), 1981, *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London: Methuen, σ. 91-121.

Harvey, D., 1990, *The Condition of Postmodernity*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.

Harvey, D., 1991, «Afterword», στο Lefebvre, H., 1974 (1991), *The Production of Space*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers, σ. 425-432.

Illich, I., 1973, *Tools for Conviviality*, London: Fontana

Jacobs, J., 1961, *The Death and Life of Great American Cities*, New York: Vintage Books.

Le Goff, J., 1997, *Pour l' Amour des Villes*, Paris: Textuel.

Ledrut, R., 1979, *Sociologie Urbaine*, Paris: PUF.

Lefebvre, H., 1974 (1991), *The Production of Space*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.

Lipietz, A., 1986, «*New Tendencies in the International Division of Labour: regimes of accumulation and modes of Regulation*», στο A. Scott και M. Storper (επιμ.), *Production, Work, Territory; The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism*, Boston: Allen and Unwin.

Mumford, L., 1938, *The Culture of Cities*, London: Secker and Warburg.

Πλαγιαννάκος, Π., 2000, «Η Εξέλιξη της Ατμοσφαιρικής Ρύπανσης στον Αστικό Χώρο», στο Μοδινός Μ. και Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.), 2000, *Η Βιώσιμη Πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής, σ. 122-143.

Riesman, D., et al, 1950, *The Lonely Crowd*, New Haven and London: Yale University Press.

Saunders, P., 1981, *Social Theory and the Urban Question*, London: Hutchinson.

Savitch, H.V. και J.C. Thomas (επιμ.), 1991, *Big City Politics in Transition*, Vol. 38, Urban Affairs Annual Reviews, Newbury Park Ca.: Sage Publications.

Scott, A. και E. Soja (επιμ.), 1996, *The City: Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press.

Silverstone, R. (επιμ.), 1997, *Visions of Suburbia*, London και New York: Routledge.

Soja, E.W., 1989, *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso.

Soja, E.W., 1996, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.

Soja, E.W., 1996β, «Los Angeles 1965-1992: From Crisis-Generated Restructuring to Restructuring-Generated Crisis», σε Scott, A. και E. Soja (επιμ.), 1996, *The City: Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press, σ. 426-462.

Soja, E.W., 2000, *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell Publishers.

Walker, R.A., 1981, «A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban Space in the United States», σε Dear M. και A. J. Scott (επιμ.), 1981, *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London: Methuen, σ. 383-429.

Warner, Jr, S.B., 1972, *The Urban Wilderness. A History of the American City*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press.

Wells, H.G., 1902, *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress upon Human Life and Thought*, London: Chapman and Hall.

Whyte, Jr, W. H., 1956, *The Organization Man*, New York: Simon & Schuster.

Whyte, Jr, W. H., 1957, «Urban Sprawl», στο Whyte, Jr, W. H., (επιμ.), 1957 (1993), *The Exploding Metropolis*, Berkeley: University of California Press, σ. 133-156.

Λεωνίδας Οικονόμου

“ΟΙΚΟΠΕΔΑ ΜΕ ΔΟΣΕΙΣ”: Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ (1950-1960)

Δημοσιεύτηκε στο Κ. Γιαννακόπουλος και Γ.
Γιαννιτσιώτης (επιμ.), *Αμφισβητούμενοι Χώροι*

στην Πόλη. *Χωρικές Προσεγγίσεις του Πολιτισμού*,
Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια και Πανεπιστήμιο
Αιγαίου, 2010, σ. 77-116.

Η παραγωγή του χώρου αναγνωρίζεται στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες ως μια θεμελιώδης όψη της κοινωνικής ζωής που επηρεάζεται και επηρεάζει τις κοινωνικές πρακτικές, την άσκηση της εξουσίας και τη διαμόρφωση των ταυτοτήτων. Στην ανθρωπολογία, οι διαδικασίες της παραγωγής του αστικού χώρου συγκέντρωσαν τα τελευταία 20-30 χρόνια το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών, που επινόησαν διάφορους τρόπους για την εθνογραφική τους προσέγγιση και έκαναν σημαντικές συνεισφορές στη σχετική βιβλιογραφία⁵⁹. Η παρούσα εργασία εντάσσεται σ' αυτό το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο και εστιάζει στις διαδικασίες της οικοπεδοποίησης μιας κοινόχρηστης έκτασης ενός προσφυγικού αγροτικού συνεταιρισμού στη Βούλα Αττικής στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1950. Η περίπτωση αυτή προσεγγίζεται εθνογραφικά και επιδιώκεται η λεπτομερής ανάλυση των πρακτικών και των αντιλήψεων των ατόμων, των ομάδων και των οργανισμών που συμμετείχαν, καθώς και του ευρύτερου νομικού, πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου.

Αντίθετα από τις παλιότερες ιστορικές, γεωγραφικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις (τόσο στη διεθνή όσο και στην ελληνική εθνογραφία), που έδιναν έμφαση στην δράση του κράτους και των ελίτ και παρουσίαζαν τη δόμηση του αστικού χώρου ως μία εκ των άνω διευθυνόμενη διαδικασία, πολλές σύγχρονες έρευνες έδειξαν ότι τα ηγεμονικά σχέδια συναντούν πάντα αντιδράσεις (και συχνά εγκαταλείπονται, περιορίζονται ή τροποποιούνται) και ότι οι τοπικοί πληθυσμοί συμβάλλουν σημαντικά στη διαμόρφωση της πόλης⁶⁰. Η παραγωγή του χώρου φαίνεται έτσι ότι είναι, όχι μόνο ένα από τα κύρια μέσα που διαθέτει η πολιτική εξουσία για να επηρεάσει την κοινωνική συνείδηση και να κυβερνήσει τον πληθυσμό, αλλά και μια κεντρική διαδικασία διαπραγμάτευσης, στην οποία εκφράζονται και διακυβεύονται ποικίλες επιδιώξεις, συμφέροντα, αντιλήψεις, παραδόσεις και μετασχηματισμοί. Η ανάλυση της περίπτωσης μας επιβεβαιώνει αυτές τις

⁵⁹ Για κριτικές παρουσιάσεις και αποτιμήσεις των ανθρωπολογικών μελετών που εστιάζουν στην κοινωνική παραγωγή του αστικού χώρου βλ. Low και Chambers (επιμ.) 1989, Lawrence και Low 1990, Rotenberg και McDonogh (επιμ.) 1993, Low και McDonogh 2001, King 2004.

⁶⁰ Βλ. μεταξύ άλλων Peattie 1985, Oliver-Smith 1986, Robbins 1989, McDonogh 1997, το αφιέρωμα του περιοδικού *City & Society* (τ. XII, v. 1, 2000) και το συλλογικό τόμο Nasr και Volait (επιμ.) 2003.

διαπιστώσεις και υποδεικνύει ότι η παραγωγή του αστικού χώρου στη μεταπολεμική περίοδο είχε τεράστια ιδεολογική σημασία και αποτέλεσε ένα κοινωνικό πεδίο στο οποίο η εξουσία ήταν πιο διαδραστική και διαπραγματεύσιμη απ' όσο συνήθως εννοείται.

Η εργασία που παρουσιάζεται εδώ είναι τμήμα μιας ευρύτερης έρευνας και βασίζεται σε ένα σύνολο μαρτυριών και τεκμηρίων που συγκεντρώθηκαν με τη χρήση ποικίλων μεθόδων⁶¹. Οι πολιτικές διαστάσεις της παραγωγής του χώρου αντιμετωπίζονται όχι μέσα από το ανεπαρκές υπόδειγμα της πατρωνείας, αλλά με βάση τη σύγχρονη ανθρωπολογία του κράτους. Η τελευταία θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τις σχέσεις κράτους – πολιτών, λαμβάνει υπόψη της την πολυπλοκότητα της πολιτικής πραγματικότητας και την αλληλοδιείσδυση κοινωνίας και κράτους, και δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις ιδεολογικές, πολιτισμικές, φαντασιακές και συναισθηματικές διαστάσεις της πολιτικής⁶². Δίνεται προσοχή τόσο στην πολιτική οικονομία της μεταπολεμικής αστικοποίησης, όσο και στη συνθετότητα και αντιφατικότητα του κράτους και τις ποικίλες όψεις της τοπικής δράσης. Δίνεται επίσης προσοχή στις χωρικές ιδέες και αντιλήψεις, που καταλαμβάνουν σημαντική θέση τόσο στον κρατικό λόγο όσο και στο έθος ευρύτερων αστικών στρωμάτων, και φωτίζουν με ενδιαφέροντες τρόπους τον πολιτισμό της περιόδου.

Το κεφάλαιο αρχίζει με μια σύντομη εισαγωγή στην κοινωνία της Βούλας και κατόπιν εξετάζει, *πρώτον*, το νομικό καθεστώς της εξεταζόμενης κοινόχρηστης έκτασης και τη διαδικασία της οικοπεδοποίησής της και, *δεύτερον*, τις πρακτικές και τις αντιλήψεις των πρωταγωνιστών της διαδικασίας. Η εργασία ολοκληρώνεται με το συμπέρασμα, στο οποίο επιδιώκεται η βαθύτερη κατανόηση της ελληνικής αστικοποίησης μέσα από τη σύγκρισή της με ανάλογες διαδικασίες στον ελληνικό 19ο αιώνα και στις μεταπολεμικές ΗΠΑ.

Κοινωνία και πολιτική στη Βούλα (1920 – 1965)

⁶¹ Η γνώση μου για τη Βούλα ξεκινά από την παιδική μου ηλικία και έχω εργαστεί στο Δήμο της Βούλας το 1983-85. Η επιτόπια έρευνα πραγματοποιήθηκε το 1985-86 και σε διάφορα διαστήματα μετά το 1997 και περιελάμβανε συμμετοχική παρατήρηση και συνεντεύξεις με πρόσωπα που εμπλέκονταν άμεσα ή έμμεσα στις πολεοδομικές διαδικασίες, και αρχειακή έρευνα. Στο πλαίσιο της τελευταίας εξετάστηκε τμήμα του αρχείου του Δήμου Βούλας (Πρακτικά του Κοινοτικού Συμβουλίου και 22 φάκελλοι σχετικοί με τη μεταπολεμική πολεοδόμηση), τρεις σχετικοί φάκελλοι που εντοπίστηκαν στο ΥΠΕΧΩΔΕ, και ένας αριθμός εγγράφων που συγκεντρώθηκαν από διάφορες πηγές.

⁶² Για την ανθρωπολογική κριτική της έννοιας και του υποδείγματος της πατρωνείας βλ. Gilseman 1977, Loizos 1977, Moore 1977, Gledhill 1994: 100, 103, Hansen και Stepputat 2001: 27, Nuijten 2003: 5, 40.

Η έκταση που σήμερα ονομάζουμε Βούλα⁶³ ήταν στη διάρκεια του 19ου αιώνα τμήμα ενός τεράστιου μοναστηριακού τσιφλικιού που είχε έδρα τη Βάρη. Η περιοχή εχρησιμοποιείτο κυρίως ως βοσκότοπος και ήταν ακατοίκητη. Η κατάσταση αυτή αλλάζει σημαντικά μετά το 1920, οπότε η ευρύτερη περιοχή γίνεται τμήμα της περιαστικής ζώνης της πρωτεύουσας και δέχεται ποικίλες επιρροές από την πόλη. Το 1920 δημιουργείται ένα μικρό θεραπευτήριο (Ασκληπιείο Βούλας), το οποίο στη διάρκεια των επομένων ετών εξελίσσεται σε ένα από τα μεγαλύτερα σανατόρια της πρωτεύουσας. Το Ασκληπιείο γίνεται ο μεγαλύτερος πληθυσμιακός πόλος της μεσοπολεμικής Βούλας, την οποία επηρεάζει με ποικίλους τρόπους και ιδίως μέσα από την διάδοση της αντίληψης ότι είναι ένας ιδιαίτερα υγιεινός τόπος. Η Βούλα ανακαλύπτεται το ίδιο διάστημα από το αυξανόμενο εκδρομικό και παραθεριστικό ρεύμα και από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 εμφανίζονται στην παραλία τα πρώτα παραθεριστικά παραπήγματα και κέντρα. Οι εξελίξεις αυτές και άλλοι παράγοντες έλκουν το ενδιαφέρον των επιχειρηματιών γης, οι οποίοι αγοράζουν γη από τη Μονή Πετράκη και καταφέρνουν να πετύχουν την ένταξη στο σχέδιο πόλης δύο οικισμών σχεδιασμένων σύμφωνα με τα προαστιακά πρότυπα της εποχής (χάρτης 1). Οι οικισμοί αυτοί αναπτύσσονται με μάλλον αργούς ρυθμούς στο μεσοπόλεμο, αλλά δημιουργείται ένα πλήθος κέντρων και ξενοδοχείων και η Βούλα γίνεται ένα από τα πιο γνωστά παραθεριστικά θέρετρα της πρωτεύουσας.

Οι περισσότεροι από τους ιδιοκτήτες των κατοικιών είναι παραθεριστές και ο μόνιμος πληθυσμός (εκτός του νοσοκομείου) αποτελείται από λίγους επαγγελματίες και επιχειρηματίες (ιδίως στον τουρισμό) και τις οικογένειές τους, και ένα πλήθος άστεγων προλεταρίων που έχουν ακολουθήσει την αστική επέκταση και επιβιώνουν συνδυάζοντας διάφορες μικροαπασχολήσεις. Οι μικροαστοί και μεσοαστοί ιδιοκτήτες της γης και των κατοικιών αποτελούν το πιο ισχυρό από οικονομική και κοινωνική άποψη στοιχείο της τοπικής κοινωνίας. Οι κύκλοι αυτοί ελέγχουν την Κοινότητα Βούλας (που ιδρύεται το 1936 και περιλαμβάνει μόνο τις περιοχές των παραθεριστικών συνοικισμών και του Ασκληπιείου) και ο κύριος στόχος τους είναι η επέκταση των αστικών υποδομών και ο μετασχηματισμός της Βούλας σε μια μορφή κηπούπολης⁶⁴ για τα μεσαία και τα ανώτερα αστικά στρώματα.

⁶³ Η έκταση δηλαδή του σημερινού Δήμου Βούλας. Για μια πιο αναλυτική διαπραγμάτευση της κοινωνικής και πολιτικής ιστορίας της Βούλας στην περίοδο 1920-1970 βλ. Οικονόμου 1999 και Οικονόμου 2008.

⁶⁴ Ο όρος «κηπούπολη» εισάγεται στην Ελλάδα μετά την δημιουργία του Ψυχικού και διαδίδεται ευρύτερα σηματοδοτώντας πιο καθαρά από

Την ίδια περίπου εποχή στην περιοχή εγκαθίσταται και μια προσφυγική ομάδα. Η διάλυση του τεράστιου τσιφλικιού της Βάρης και ο διαμοιρασμός του στους καλλιεργητές του, που λαμβάνει χώρα αυτή την περίοδο στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης, επέτρεψε την εξοικονόμηση μιας έκτασης (5.500 στρ.) για την αποκατάσταση μιας προσφυγικής ομάδας (χάρτης 1). Η αγροτική μεταρρύθμιση - η οποία είχε επιταχυνθεί και διευρυνθεί από την ανάγκη της σταθεροποίησης του καθεστώτος, που αισθανόταν τους κλυδωνισμούς από τη συγκέντρωση χιλιάδων ξεριζωμένων και απελπισμένων ανθρώπων - επεδίωξε να μετατρέψει τους γηγενείς ή πρόσφυγες ακτήμονες σε μικροϊδιοκτήτες⁶⁵. Στους αποκαθιστάμενους ακτήμονες παραχωρήθηκαν ατομικοί κλήροι, ενώ ταυτόχρονα επιβλήθηκε η οργάνωσή τους σε συνεταιρισμούς, στους οποίους δόθηκαν σημαντικές πολιτικές και οικονομικές αρμοδιότητες και σημαντικά περιουσιακά στοιχεία. Η ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση είχε αστικό και ταυτόχρονα δημοκρατικό χαρακτήρα και βασίστηκε στην ατομική ιδιοκτησία της γης και την αναγκαστική συνεταιριστική οργάνωση. Η οργάνωση σε συνεταιρισμούς, που προωθήθηκε κυρίως από τη σοσιαλδημοκρατική πτέρυγα της φιλελεύθερης παράταξης, εθεωρείτο καθοριστικής σημασίας και συνδεόταν με την οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη του αγροτικού χώρου και το μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων⁶⁶.

Ο Συνεταιρισμός Αποκαταστάσεως Ακτημόνων Καλλιεργητών (ΣΑΑΚ) Αγίου Νικολάου Βάρης (αυτή ήταν η επίσημη ονομασία του προσφυγικού συνεταιρισμού της Βούλας⁶⁷) συγκροτήθηκε το 1926 και αποτελούνταν από 43 μέλη. Όλοι οι κληρούχοι ήταν άνδρες και οι περισσότεροι συνοδεύονταν από μέλη της οικογένειάς τους. Το αγρόκτημα που τους παραχωρήθηκε είχε τελικά έκταση 5.354 στρέμματα. Τα 1.876 από αυτά κάλυπτε η καλλιεργήσιμη έκταση. Ο πλήρης κλήρος (που αντιστοιχούσε στην τετραμελή οικογένεια) ορίστηκε στα 41,5 στρ., στο μισό δηλαδή του κλήρου που πήραν οι γηγενείς ακτήμονες της Βάρης, παρότι το έδαφος στη Βούλα ήταν λιγότερο γόνιμο. Έτσι 36 κληρούχοι

οποιονδήποτε άλλο όρο την έννοια του προαστίου-κήπος (Καυκούλα 1990: 181, Φιλιππίδης 2006: 17).

⁶⁵ Βλ. Χατζηιωσήφ 2002: 20, Πετμεζάς 2002: 198.

⁶⁶ Για το χαρακτήρα των αναγκαστικών συνεταιρισμών της αγροτικής μεταρρύθμισης βλ. Κλήμης 1985 και 1988, Πανταζόπουλος 1990, Καλαφάτης 1990, Σακελλαρόπουλος 1990, Πετμεζάς 2002. Για τις απόψεις του Καραβίδα βλ. Καραβίδα 1991: 166, 183, 344, 414.

⁶⁷ Όλοι οι συνεταιρισμοί της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων πήραν την ονομασία ΣΑΑΚ στην οποία προστέθηκε η γεωγραφική ονομασία της περιοχής στην οποία πραγματοποιήθηκε η νέα εγκατάσταση.

πήραν 40-44 στρέμματα, 2 κληρούχοι πήραν 28-30 και 5 άλλοι 50-60. Προβλέφθηκε ακόμα ένας πλήρης κλήρος για το σχολείο (41,5 στρ.) και παρέμειναν αδιανέμητα 30 περίπου στρέμματα. Κάθε δικαιούχος έλαβε επίσης οικόπεδο ενός στρέμματος για την ανέγερση κατοικίας στον οικισμό, η συνολική έκταση του οποίου μαζί με τους δρόμους και τα αδιάθετα οικόπεδα έφτανε τα 92 στρέμματα. Εκτός από την καλλιεργήσιμη έκταση, στον συνεταιρισμό παραχωρήθηκε ακόμα μια μεγάλη ορεινή και ημιορεινή έκταση 3.157 στρεμμάτων για την ανάπτυξη κτηνοτροφίας, ρητινοπαραγωγής και άλλων δραστηριοτήτων. Η κοινόχρηστη έκταση αποτελούνταν από 1.930 στρέμματα ορεινής βοσκής, 1.146 στρέμματα δάσους και 81 περίπου στρέμματα που καταλαμβάνονταν από χέρσα, ρέματα, πηγάδια, δρόμους κτλ.

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Βούλα μεταξύ 1927 και 1930. Οι περισσότεροι⁶⁸ ρίχτηκαν αμέσως στην προσπάθεια για τη διαμόρφωση της γης (η οποία δεν ήταν άμεσα καλλιεργήσιμη) και την απόκτηση των απαραίτητων μέσων για το ξεκίνημα της γεωργικής παραγωγής. Οι κληρούχοι (που δεν είχαν όλοι τις ίδιες δεξιότητες και πόρους) κατάφεραν μέσα σε λίγα χρόνια να δημιουργήσουν περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένες αγροτικές μονάδες, οι οποίες κάλυπταν τις διατροφικές ανάγκες της οικογένειας και άφηναν κάποιο περίσσειμα, που μπορούσε να διατεθεί στην αγορά. Το εισόδημα αυτό όμως, λόγω της χαμηλής παραγωγικότητας των εδαφών της Βούλας και των ευρύτερων συνθηκών ανάπτυξης της γεωργίας, δεν αρκούσε για την επιβίωση του νοικοκυριού. Όλα τα νοικοκυριά ήταν έτσι υποχρεωμένα να αναζητήσουν επιπλέον πόρους και ανέπτυξαν διάφορες στρατηγικές για να επιβιώσουν (περιστασιακή χειρωνακτική εργασία, διασπορά των μελών της οικογένειας ανάλογα με τις ευκαιρίες απασχόλησης, εμπορικές επιχειρήσεις, πωλήσεις αγροτεμαχίων, αρχαιοκαπηλία). Τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης περιγράφονται ως χρόνια δυσκολιών και στερήσεων. Σταδιακά, η οικονομική τους κατάσταση βελτιώνεται χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι το χρήμα δεν εξακολουθεί να σπανίζει, ή ότι απομακρύνονται πολύ από τη φτώχεια. Ο οικισμός τους αναπτύσσεται στο διάστημα αυτό, φθάνοντας γύρω στους 250 κατοίκους το 1940, και γίνεται ο μεγαλύτερος πληθυσμιακός πόλος της περιοχής, δεδομένου ότι οι παραθεριστικές κοινότητες είχαν πολύ λίγους μόνιμους κατοίκους εκτός νοσοκομείου.

Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, η Γερμανοϊταλική Κατοχή και ο εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε συντάρaxαν τη Βούλα, όπως και κάθε

⁶⁸ Ένα μέρος των κληρούχων δεν έγιναν ποτέ αγρότες και οι περισσότεροι από αυτούς απασχολούνταν στην κεντρική πόλη.

κοινότητα της χώρας, και οδήγησαν σε μια συνολική αναδιαμόρφωση της τοπικής πραγματικότητας. Στο τμήμα των παραθεριστικών οικισμών και του Ασκληπιείου (που πήρε την ονομασία Κάτω Βούλα) ο πληθυσμός ανασυντίθεται και στο διάστημα 1945-1960 κυριαρχούν οι εργαζόμενοι στο νοσοκομείο και άλλοι φτωχοί εργαζόμενοι, που εποικίζουν τα βορειότερα και φθηνότερα οικόπεδα του οικισμού. Στο παραλιακό τμήμα της Κάτω Βούλας τα περισσότερα σπίτια εξακολουθούν να είναι παραθεριστικά, αλλά αρχίζει και η προαστιακή κατοίκηση. Οι μικροαστικοί και μεσοαστικοί κοινωνικοί κύκλοι έχουν σημαντική κοινωνική παρουσία και ο αριθμός τους σταδιακά διευρύνεται (καθώς εντείνεται η προαστιακή έξοδος), αλλά η πολιτική τους επιρροή είναι πολύ μικρότερη συγκριτικά με τον μεσοπόλεμο.

Εξίσου σημαντικές αλλαγές αρχίζουν και στην προσφυγική κοινότητα (που πήρε την ονομασία Ανω Βούλα). Οι κάτοικοι αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τη γεωργία και επαναπροσδιορίζουν τους ατομικούς και συλλογικούς τους στόχους, προσβλέποντας πλέον στην εύρεση μη γεωργικών επαγγελμάτων, καθώς και στην παραθεριστική και προαστιακή ανάπτυξη της περιοχής τους. Επικεφαλής της νέας προσπάθειας και εμπνευστής πιθανόν του νέου οράματος ήταν ο πρόεδρος του συνεταιρισμού και ηγέτης της προσφυγικής κοινότητας, Κωνσταντίνος Βουδούρης, ο οποίος καταφέρνει, μέσα στο 1945, να επιτύχει τη διοικητική ενσωμάτωση της προσφυγικής περιοχής, που ως τότε ανήκε στην Κοινότητα Βάρης, στην Κοινότητα Βούλας. Η εισδοχή ενός πολυπληθούς και συμπαγούς στοιχείου (των προσφύγων) στην Κοινότητα Βούλας αλλάζει την τοπική πολιτική κατάσταση και, σε συνδυασμό με τις ικανότητες του ηγέτη τους και την ενεργητική τοποθέτησή του με τους νικητές του εμφυλίου, οδηγεί στο διορισμό του στην προεδρία της Κοινότητας (1948) και στη διατήρησή του στο αξίωμα για 16 χρόνια, στη διάρκεια των οποίων κερδίζει τρεις συναπτές εκλογικές αναμετρήσεις (1951, 1954, 1959).

Η ένταξη των Ανωβουλιωτών στην αστική οικονομία δεν είναι εύκολη. Οι τοπικές ευκαιρίες απασχόλησης είναι μικρές, ενώ εξίσου δύσκολο είναι να βρεθεί δουλειά και στην πόλη, δεδομένης της υψηλής ανεργίας και του χαμηλού επιπέδου των δεξιοτήτων τους. Η ενοικίαση των κατοικιών τους (και κάθε άλλου διαθέσιμου χώρου) στη διάρκεια των θερινών μηνών σε παραθεριστές προσφέρει μια πρώτη οικονομική ανάσα. Σταδιακά οι ευκαιρίες πληθαίνουν και διάφοροι νεότεροι κυρίως άνδρες σταδιοδρομούν σε διάφορα επαγγέλματα. Αυτό όμως που αλλάζει ριζικά την οικονομία της Ανω Βούλας και αποτελεί τον κυριότερο παράγοντα κοινωνικού μετασχηματισμού είναι η αύξηση της ζήτησης της γης για αστική χρήση. Η ζήτηση αυτή γνωρίζει σημαντική άνοδο από τα τέλη της δεκαετίας του 1940 και μετατρέπει τα αγροτεμάχια σε ένα σημαντικό

περιουσιακό στοιχείο, το οποίο επιτρέπει στους Ανωβουλιώτες να ξεφύγουν από τη φτώχεια και να δημιουργήσουν νέες πηγές απασχόλησης και εισοδήματος. Οι πωλήσεις γης είναι νομιμοποιημένες στην κοινή γνώμη της κοινότητας, καθώς θεωρούνται η κύρια διέξοδος από την οικονομική δυσπραγία και στασιμότητα, αλλά μπορεί κανείς να διακρίνει διαφορετικές στάσεις. Οι περισσότεροι ίσως κληρούχοι προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν το μακροπρόθεσμο όφελος και χρησιμοποιούν παραγωγικά τα χρήματα των πωλήσεων, ενώ άλλοι κατηγορούνται ότι πωλούν οικόπεδα για να ζήσουν, σπαταλούν τα χρήματα σε διασκέδασεις, και αδιαφορούν για το οικογενειακό καλό. Όπως κι αν έχει, η νέα οικονομική ρευστότητα επηρέασε συνολικά τις στάσεις, συμβάλλοντας στην ευρεία διάδοση των αστικών προτύπων της εποχής, στην άνθηση της κουλτούρας του τζόγου και της λαϊκής διασκέδασης, και στην επικράτηση ενός πιο ανταγωνιστικού και ατομικιστικού έθνους στις κοινοτικές σχέσεις.

Η οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης του ΣΑΑΚ Βούλας

Στο ίδιο διάστημα, και πιο συγκεκριμένα μεταξύ 1952 και 1955, ολόκληρη σχεδόν η κοινόχρηστη έκταση του προσφυγικού αγροκτήματος πωλείται σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Η ιστορία των πωλήσεων αυτών αρχίζει γύρω στο 1950, όταν οι ιδύνοντες ενός οικοδομικού συνεταιρισμού Καλυμνίων συναντούν τον Βουδούρη και την ηγεσία του ΣΑΑΚ και θέτουν από κοινού ως στόχο την οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης. Η έκταση αυτή δεν ανήκε όμως κατά πλήρη κυριότητα στον ΣΑΑΚ, ο οποίος σύμφωνα με την υφιστάμενη νομοθεσία κατείχε μόνο τη νομή της. Παρότι οι διατάξεις της αρχικής νομοθεσίας ομιλούσαν περί μεταβίβασης της κυριότητας των κοινών γαιών στους ΣΑΑΚ, ο στόχος τους δεν ήταν η οριστική τους μεταβίβαση στον συνεταιρισμό, αλλά η σύσταση ενός ιδιορρυθμού εμπραγμάτου δικαιώματος που αποσκοπούσε στην εξυπηρέτηση του έργου της αποκατάστασης των ακτημόνων⁶⁹. Οι συνεταιρισμοί αποκαταστάσεως εθεωρούντο οργανισμοί με μικτές δημόσιες και ιδιωτικές λειτουργίες και επείχαν ουσιαστικά τη θέση οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης. Η μεταβίβαση των κοινοχρήστων πόρων σε αυτούς ήταν επομένως τμήμα της διαδικασίας της δημιουργίας των νέων κοινοτήτων και δεν αποσκοπούσε στην οριστική τους μεταβίβαση στα μέλη

⁶⁹ Για την ερμηνεία των σχετικών διατάξεων της αρχικής νομοθεσίας βλ. την εμπειριστατωμένη ανάλυση που περιέχεται στην απόφαση 2194/1978 του ΣΤΕ (εισηγητής Β. Λεονταρίτης). Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. επίσης Οικονόμου 1999: 136.

της. Γι' αυτό άλλωστε ο νόμος προέβλεπε τη διάλυση των ΣΑΑΚ μετά την ολοκλήρωση της αποκατάστασης, που εθεωρείτο ότι επιτυγχάνεται με την αποπληρωμή της αποζημίωσης.

Η προίκιση των νέων κοινοτήτων με κοινούς πόρους, όπως οι βοσκοτόποι, τα δάση, οι πηγές κλπ., εθεωρείτο από τους εμπνευστές της νομοθεσίας ότι έχει καθοριστική σημασία για την οικονομική τους επιβίωση και αντιμετωπιζόταν ως ένα μέσο για την ανάπτυξη της συλλογικής τους οργάνωσης και ταυτότητας. Η κοινότητα εθεωρείτο ότι πρέπει να έχει τη δυνατότητα να διαχειρίζεται ελεύθερα αυτούς τους πόρους, οι οποίοι όμως νοούνταν ως δημόσιοι πόροι που ανήκουν διαχρονικά στην κοινότητα και όχι στους εκάστοτε διαχειριστές τους. Γι αυτό και το 1912, όταν κάτω από την επίδραση των ίδιων κύκλων αναγνωρίστηκε πλήρως από το κράτος το δικαίωμα των Οργανισμών Τοπικής Αυτοδιοίκησης να κατέχουν και να διαχειρίζονται κοινούς πόρους, διατηρήθηκε η ψιλή κυριότητα του δημοσίου επί των πόρων αυτών.

Η πρόβλεψη αυτή απουσίαζε, όμως, από τη νομοθεσία της αγροτικής αποκατάστασης. Το νομοθετικό αυτό κενό έγινε στη συνέχεια αντιληπτό – πιθανόν καθώς οι διάφοροι ΣΑΑΚ άρχισαν να αποπληρώνουν τις αποζημιώσεις και ετίθετο άμεσα το ζήτημα της κυριότητας των κοινών πόρων – και από το 1939 προστέθηκε μία διάταξη, η οποία όριζε ότι μετά την οριστική εξώφληση της αποζημίωσης «η κυριότης των οιασδήποτε φύσεως κοινοχρήστων εκτάσεων και αδιαθέτων οικοπέδων μεταβιβάζεται εις την οικείαν κοινότητα⁷⁰ εις ην υπάγεται ο ΣΑΑΚ». Η μεταβίβαση αυτή δεν γινόταν όμως αυτόματα, αλλά όπως προσδιοριζόταν στην επόμενη παράγραφο του σχετικού άρθρου, «ενεργείται δι' αποφάσεως του Υπουργού της Γεωργίας».

Το νομοθετικό αυτό πλαίσιο δεν φαίνεται όμως να αποθαρρύνει τους ενδιαφερόμενους. Οι ηγέτες των δύο συνεταιρισμών – που ανήκουν στους ανθρώπους που αναδείχθηκαν μετά τον πόλεμο και έχουν ισχυρούς δεσμούς με το μετεμφυλιακό καθεστώς - αντιλαμβάνονται τις δυνατότητες που υπάρχουν για την υπέρβαση της ισχύουσας νομοθεσίας και ξεκινούν μια συστηματική προσπάθεια για να το επιτύχουν. Οι ενδιαφερόμενοι δεν φαίνεται να διαθέτουν κάποια άμεση οδό πρόσβασης στα κέντρα λήψης των αποφάσεων που μπορούν να επηρεάσουν την υπόθεσή τους και αρχίζουν μια προσπάθεια για την ανεύρεση των κατάλληλων διαμεσολαβητών και τη συγκέντρωση ικανού πολιτικού κεφαλαίου για την επίτευξη του στόχου τους. Οι πρακτικές που ακολουθούν είναι ποικίλες και περιλαμβάνουν την καλλιέργεια σχέσεων με την κρατική γραφειοκρατία, την προσέγγιση

⁷⁰ Εδώ εννοείται προφανώς η βαθμίδα τοπικής αυτοδιοίκησης.

πολιτικών προσώπων, την διατύπωση επισήμων αιτημάτων προς τις αρχές και την πραγματοποίηση συλλογικών κινητοποιήσεων. Η διάκριση ανάμεσα σε αυτές τις μορφές δράσης δεν είναι πάντοτε εύκολη και πρέπει να θεωρηθούν ως τμήματα μιας εξελισσόμενης στρατηγικής, που διαμορφώνεται ανάλογα με τις υπάρχουσες διαθεσιμότητες και την αντίδραση του κρατικού συστήματος.

Οι ιθύνοντες των συνεταιρισμών καταφέρνουν σταδιακά να δημιουργήσουν ένα ευρύ δίκτυο υποστήριξης που απλώνεται σε διάφορα τμήματα του κρατικού μηχανισμού και σε διάφορα επίπεδα της πολιτικής εξουσίας. Τα κυριότερα δημόσια επιχειρήματα που χρησιμοποιούν επικεντρώνονται στην κάλυψη των στεγαστικών αναγκών και ιδιαίτερα στην ανάγκη ενίσχυσης των Καλυμνίων (που είχαν εκπατριστεί λόγω της Ιταλικής Κατοχής) και των δεκάδων αναξιοπαθούντων αστέγων της περιοχής της Βούλας. Οι προσπάθειές αυτές αποδίδουν τελικά καρπούς και το 1952 – με τη μεσολάβηση, σύμφωνα με τις αφηγήσεις, ενός υψηλόβαθμου υπαλλήλου του Υπουργείου Γεωργίας και ορισμένων βουλευτών από τα Δωδεκάνησα – ψηφίζεται μια διάταξη που επιτρέπει την πώληση των κοινοχρήστων εκτάσεων των ΣΑΑΚ σε οικοδομικούς συνεταιρισμούς Δωδεκανησίων, οι οποίοι, όμως, έπρεπε να έχουν εγκατασταθεί στην Ελλάδα πριν από την ενσωμάτωση των νησιών σε αυτή. Η διάταξη δεν άφησε παραπονεμένους και τους πρόσφυγες, καθώς οριζόταν ότι το 50% των τιμημάτων από τις πωλήσεις θα αποδίδονταν στο Ταμείο Εποικισμού του Υπουργείου, ενώ το υπόλοιπο 50% θα μοιράζονταν στα μέλη του συνεταιρισμού.

Η ψήφιση του νέου πλαισίου οδηγεί σύντομα σε πωλήσεις. Το 1952 πωλούνται 1024 στρέμματα στους Καλυμνίους έναντι 2,2 δισ. δραχμών, ενώ το 1954 ένας οικοδομικός συνεταιρισμός Καστελοριζίων αγοράζει 455 στρέμματα έναντι 2 εκ. δραχμών (χάρτης 2). Οι πωλήσεις αυτές εξαντλούν τους διαθέσιμους Δωδεκανησίους, ενώ ταυτόχρονα εμφανίζονται νέοι υποψήφιοι αγοραστές που δεν εμπίπτουν στις προϋποθέσεις του νόμου. Αυτό καθιστά αναγκαία την εκ νέου τροποποίησή του κι έτσι ξεκινά μια καινούργια προσπάθεια από τον ΣΑΑΚ και τους νέους ενδιαφερόμενους, που οδηγεί τελικά το 1955 στην ψήφιση μιας διάταξης, η οποία επέκτεινε το δικαίωμα πώλησης των κοινοχρήστων εκτάσεων των ΣΑΑΚ σε κάθε είδους οικοδομικό συνεταιρισμό. Η νέα τροποποίηση του νόμου επιτεύχθηκε, σύμφωνα με τις αφηγήσεις και διάφορες άλλες ενδείξεις, χάρη στις ισχυρές διασυνδέσεις ενός οικοδομικού συνεταιρισμού βετεράνων στρατιωτικών («Οικοδομικός Συνεταιρισμός Τραυματιών Πολέμου 1940-41 και Συμμοριτοπολέμου») με τη νέα κυβέρνηση Παπάγου. Ο συνεταιρισμός αυτός αγόρασε λίγο αργότερα – με τις ευλογίες του Υπουργείου Γεωργίας

που επόπτευε τη διαδικασία – το ορεινό και δασικό τμήμα της κοινόχρηστης έκτασης (1210 στρέμματα) έναντι ποσού 4,2 εκ. δραχμών. Τον επόμενο χρόνο πωλήθηκαν επίσης 100 περίπου στρέμματα σε ένα οικοδομικό συνεταιρισμό δικηγόρων από τον Πειραιά έναντι ποσού 900.000 δραχμών (χάρτης 2).

Κατ' αυτόν τον τρόπο διατέθηκε το 80% περίπου της κοινόχρηστης έκτασης. Το υπόλοιπο 20% συνίστατο από διάφορους χώρους ακατάλληλους για οικοδόμηση (λατομείο, ρέματα κλπ.), αλλά και από ορισμένες εκτάσεις που μπορούσαν να οικοπεδοποιηθούν, αλλά είχαν για διάφορους λόγους παραμείνει απούλητες. Στα χρόνια που ακολούθησαν, και ιδιαίτερα μετά το 1959, ο ΣΑΑΚ προσπάθησε να οικοπεδοποιήσει τις εκτάσεις αυτές για λογαριασμό του, ενώ είναι αξιοσημείωτο ότι δεν πραγματοποιήθηκε καμία παραχώρηση γης προς τους αστέγους παρά τις επανειλημμένες υποσχέσεις. Έχουν διαπιστωθεί τέσσερις περιπτώσεις οικοπεδοποίησης διάσπαρτων τμημάτων της κοινόχρηστης γης, συνολικής έκτασης 100 περίπου στρεμμάτων, που πραγματοποιούνται με διαδικασίες που ξεπερνούν και αυτό ακόμα το εξαιρετικό νομικό πλαίσιο της δεκαετίας του 1950. Καθώς σταδιακά η διαθεσιμότητα της γης μειωνόταν, ενώ η αξία της ανέβαινε, μια αληθινή μανία φαίνεται ότι κατέλαβε την ηγεσία και τα μέλη του ΣΑΑΚ, που επιχειρούν ανεπιτυχώς να οικοπεδοποιήσουν το άλσος της Ανω Βούλας (το οποίο βρισκόταν σε γη που δεν ανήκε στον συνεταιρισμό) και δεν διστάζουν να καταδιώξουν φτωχούς και αδύναμους Ανωβουλιώτες, για τους οποίους πίστευαν ότι μπορεί να μην έχουν πλήρως θεμελιωμένα δικαιώματα πάνω στη γη που κατείχαν.

Η πολιτική οργάνωση και το συμβολικό νόημα της οικοπεδοποίησης

Η οικοπεδοποίηση των κοινών υπήρξε λοιπόν μια σπουδαία οικονομική και πολιτική διαδικασία που ενέπλεξε ένα πλήθος ατόμων και φορέων με διάφορα τμήματα του κρατικού συστήματος. Καθώς η διαδικασία αυτή είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική - τόσο για τη διαμόρφωση του χώρου, της πολιτικής και των ιδεών στη Βούλα, όσο και για τα ευρύτερα πρότυπα και ιδέες που επικράτησαν στην παραγωγή του μεταπολεμικού αστικού χώρου - θα εστιάσω με λίγο μεγαλύτερη προσοχή στους κύριους πρωταγωνιστές και θα εξετάσω τη δράση και τις αντιλήψεις τους μέσα στο ευρύτερο πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο της εποχής.

Θα αρχίσω με τον προσφυγικό συνεταιρισμό που έπαιξε κεντρικό ρόλο στην όλη διαδικασία. Η οικοπεδοποίηση των κοινών θεωρείται από τους κληρούχους έργο του Βουδούρη και αποδίδεται στις ικανότητες και τη

διορατικότητά του. Ο Κοινοτάρχης έπαιξε πράγματι πρωταγωνιστικό ρόλο και η συμβολή του – ιδίως η εξασφάλιση ότι δεν θα υπάρχουν αντιδράσεις από την Κοινότητα Βούλας – υπήρξε αποφασιστική. Η διαδικασία της οικοπεδοποίησης δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί ότι ελέγχεται και οργανώνεται εξ ολοκλήρου από την κορυφή. Διάφορα στοιχεία δείχνουν ότι οι κληρούχοι είχαν σημαντική γνώση των υποθέσεων του συνεταιρισμού και διέθεταν αρκετά μέσα για να επηρεάσουν την ηγεσία του. Στην περίπτωση της οικοπεδοποίησης φαίνεται ότι υπήρχε απόλυτη σχεδόν ταύτιση των μελών με την ηγεσία και μεγάλη συμμετοχή στις διαδικασίες μέσα από τις οποίες υλοποιήθηκε η οικοπεδοποίηση (Γενικές Συνελεύσεις, Διοικητικό Συμβούλιο, Επιτροπές). Οι κληρούχοι θεωρούν την οικοπεδοποίηση των κοινών ως τη μεγαλύτερη επιτυχία του ηγέτη τους και αποδέχονται την όλη διαδικασία, ακόμα και αν ξέρουν ότι εκείνος και οι στενοί του συνεργάτες μπορεί να επωφελήθηκαν λίγο περισσότερο.

Η πορεία του ΣΑΑΚ καθορίστηκε βέβαια από τις σχέσεις του με το κράτος. Ο ΣΑΑΚ ανήκει σε μια κατηγορία οργανώσεων που εμφανίζονται σε διάφορα πολιτικά συστήματα και παίζουν συχνά σημαντικό ρόλο στην διακυβέρνηση⁷¹. Οι οργανώσεις αυτές, που λειτουργούν υπό την αιγίδα του κράτους, αλλά αντιπροσωπεύουν ταυτόχρονα διάφορες τοπικές και άλλες κοινωνικές κατηγορίες πολιτών, αποτελούν σημαντικούς «τόπους» διαπραγμάτευσης ανάμεσα στην πολιτική εξουσία και τους πολίτες και η πορεία τους καθορίζεται μέσα από μία σύνθετη πολιτική και κοινωνική δυναμική. Ο ΣΑΑΚ της Βούλας μπορεί έτσι να θεωρηθεί ως ένα όχημα για το διαμοιρασμό κρατικών παροχών στα μέλη του. Οι παροχές αυτές δεν συνδέονται συνήθως από τους ίδιους τους κληρούχους με μια αλλαγή στάσης απέναντι στο κράτος, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι συνέβαλαν στην πολιτική στροφή προς τα δεξιά και τη μεγαλύτερη πρόσδεση με το καθεστώς που παρατηρείται στην διάρκεια των επομένων ετών.

Η οικοπεδοποίηση προβάλλει στο λόγο των κληρούχων που συμμετείχαν σε αυτή ως μία απολύτως θεμιτή και νόμιμη συλλογική διαδικασία. Η οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης είχε, όπως έχουμε πει, την καθολική επιδοκιμασία των κληρούχων, οι οποίοι σύμφωνα με ορισμένες αφηγήσεις αντέδρασαν με ξεσπάσματα χαράς και ενθουσιασμού όταν έγιναν γνωστές οι πρώτες πωλήσεις. Η στάση των κληρούχων μπορεί να γίνει

⁷¹ Βλ. τις αναλύσεις για τον κορπορατισμό (για μια σύνοψη βλ. Jessop 1990 κεφ. 4), αλλά και το πλήθος των σύγχρονων ανθρωπολογικών μελετών και θεωριών που καταδεικνύουν την πολύπλευρη αλληλοδιείσδυση ανάμεσα στο κράτος και την κοινωνία των πολιτών (βλ. Mitchell 1999, Aretxaga 2003: 398, Krohn-Hansen και Nustad 2005: 11, Sharma και Gupta 2006: 8). Για σύγχρονες ανθρωπολογικές αναλύσεις τέτοιων οργανώσεων σε αυτό το πλαίσιο βλ. Vasquez-Leon 1999 και Nuijten 2003.

καταρχήν κατανοητή σε όρους του ατομικισμού που κυριαρχεί και ο οποίος αντλεί τόσο από την παραδοσιακή επικέντρωση στο οικογενειακό συμφέρον όσο και από το ατομικιστικό έθος της δεκαετίας του 1950 και την εμφάνιση καθαρότερων μορφών κτητικού ατομικισμού. Οι κληρούχοι ενδιαφέρονται πρωτίστως για το άμεσο συμφέρον και αποδίδουν ελάχιστη αξία στη διαφύλαξη των κοινοτικών χώρων και στην εξασφάλιση της μακροπρόθεσμης ποιότητας του οικιστικού περιβάλλοντος. Οι κοινές γαίες λειτουργούν και στην περίοδο αυτή ως βάση της κοινότητας, καθώς οι διαδικασίες της πώλησής τους ενώνουν ιδεολογικά και πολιτικά τους κληρούχους και μέσω αυτών που επηρεάζουν ολόκληρη την Ανω Βούλα. Αυτή τη φορά, όμως, πρόκειται για μια διαδικασία που οδηγεί στη διαμόρφωση μιας διαφορετικής κοινότητας απ' ότι στο μεσοπόλεμο. Η πώληση των κοινών εξαφανίζει το τελευταίο έρεισμα συλλογικής οικονομικής ζωής και γίνεται ένας επιπλέον παράγοντας που επιτείνει τον ανταγωνισμό και την κατάρρευση του παλαιού κοινοτικού κώδικα που παρατηρείται στην περίοδο αυτή.

Η κοινόχρηστη γη παρουσιάζεται συχνά ως ιδιοκτησία του συνεταιρισμού, που χρειάστηκε απλώς να ξεπεράσει κάποια γραφειοκρατικά εμπόδια για να μπορέσει να την αξιοποιήσει, ενώ οι ωφέλειες που προέκυψαν από την πώλησή της θεωρούνται μερικές φορές ως ένα είδος κρατικής ανταπόδοσης για τους κόπους και τις θυσίες στις οποίες είχαν υποβληθεί εξαιτίας της προσφυγιάς. Η σύγκρουση του κοινού καλού της προσφυγικής ομάδας με το κοινό καλό της Κοινότητας – η οποία ήταν ο νόμιμος ιδιοκτήτης αυτών των γαιών – δεν φαίνεται να προσλαμβάνεται, ή να απασχολεί τους συνομιλητές μου. Γενικότερα δεν φαίνεται να υπάρχει κανένα συλλογικό ενδιαφέρον για τη δημόσια γη, που αντιμετωπίζεται ως πεδίο λεηλασίας και πλουτισμού. Αυτό φαίνεται όχι μόνο από την οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης, αλλά και από τη τύχη της σχολικής περιουσίας (41,5 στρ.), το 90% περίπου της οποίας οικοπεδοποιείται ή αφήνεται απροστάτευτο και ρυμοτομείται στη διάρκεια της περιόδου.

Η οικοπεδοποίηση όμως δεν γινόταν κατανοητή μόνο σε όρους των ατομικών συμφερόντων των μελών του συνεταιρισμού, αλλά και στο πλαίσιο της τοπικής αναπτυξιακής ιδεολογίας, η οποία έτεινε να ταυτίζει την ανάπτυξη με την οικοδόμηση και είχε ελάχιστες ανησυχίες ή επιφυλάξεις για το μέγεθος και το είδος της αστικής ανάπτυξης. Οι κληρούχοι τάσσονταν υπέρ των πωλήσεων τόσο για τα χρηματικά ωφέλη τα οποία ανέμεναν να αποκομίσουν όσο και γιατί πίστευαν ότι θα φέρουν ανάπτυξη στην περιοχή (αύξηση του πληθυσμού, πολλαπλασιασμό των οικονομικών

ευκαιριών, άνοδο της αξίας της γης). Γενικότερα φαίνεται να επικρατεί μια ιδεολογία που αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη σε χωρικούς όρους και τη συνδέει με την ανάπτυξη της αγοράς γης, την επέκταση του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης, την οικοδόμηση κατοικιών, και τη δημιουργία μοντέρνων υποδομών και τουριστικών εγκαταστάσεων. Κάθε νέα πώληση γης, κάθε επέκταση του σχεδίου, κάθε σπίτι ή ξενοδοχείο που χτίζεται με σύγχρονους τρόπους και υλικά θεωρείται ότι συντελεί στην οικονομική ευημερία, την πολιτισμική πρόοδο και την αισθητική αναβάθμιση της περιοχής.

Το φυσικό περιβάλλον δεν θεωρείται ότι χρήζει προστασίας (η Βούλα μοιάζει τόσο πλούσια σε φυσικούς πόρους, που δεν θεωρείται ότι κινδυνεύει από την αστικοποίηση), και επικρατεί μια τάση μεγιστοποίησης της εκμετάλλευσης του εδάφους, εστιασμένη απόλυτα στο παρόν. Η ιδέα ότι απαιτείται η διατήρηση μιας αναλογίας φύσης και χτισμένου χώρου για τη δημιουργία υγιών και λειτουργικών οικισμών μοιάζει τελείως να απουσιάζει. Η επέκταση της πόλης θεωρείται εξ ορισμού καλή και δεν συνοδεύεται από ανησυχίες για την επιβάρυνση των κοινωνικών ή των περιβαλλοντικών συνθηκών. Το τοπίο, τέλος, δεν αξιολογείται ως ένα στοιχείο με ιδιαίτερη συμβολική και αισθητική αξία και η πρόσληψή του σφραγίζεται από την αναπτυξιακή ιδεολογία. Οι κληρούχοι φαίνεται ότι ταυτίζουν την ομορφιά με το νέο αστικό τοπίο και ιδίως τις μοντέρνες εγκαταστάσεις και υποδομές, και έχουν μικρότερη εκτίμηση για τη «γραφικότητα» του παλαιού οικισμού και της φύσης που τον περιβάλλει.

Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί μοιάζουν από πολλές απόψεις με τον ΣΑΑΚ και μπορούν και αυτοί να θεωρηθούν ως οργανισμοί μέσα από τους οποίους διοχετεύεται η κρατική επιρροή και αρθρώνονται οι σχέσεις του κράτους με διάφορες κατηγορίες πολιτών. Αντίθετα όμως από τον ΣΑΑΚ, ο οποίος είχε ένα γνωστό αριθμό μελών και ήταν πράγματι ένας προσφυγικός συνεταιρισμός που ελεγχόταν ως ένα βαθμό από τα μέλη του, οι περισσότεροι οικοδομικοί συνεταιρισμοί ήταν αμφιβόλου συστάσεως (ήταν αμφίβολο δηλαδή αν είχαν τον αριθμό και το είδος των μελών που ισχυρίζονταν ότι έχουν) και ελέγχονταν πλήρως από τις ηγεσίες τους, οι οποίες φαίνεται μάλλον να επιδιώκουν τη μεγιστοποίηση των ατομικών τους κερδών παρά την προώθηση των συμφερόντων των μελών. Ο συνεταιρισμός των Καλυμνίων, για παράδειγμα, αρχίζει με ένα πυρήνα Καλυμνίων, αλλά στην πορεία διογκώνεται με την εγγραφή πολλών νέων μελών (μη Δωδεκανησίων), γεγονός που θα οδηγήσει αργότερα σε μεγάλη αναντιστοιχία ανάμεσα στη διαθέσιμη γη και τον αριθμό των μελών. Ο συνεταιρισμός των στρατιωτικών, αντίθετα, φαίνεται ότι είχε πολύ λιγότερα από τα χίλια μέλη τα οποία ισχυριζόταν ότι είχε, όπως υποδεικνύεται από

πολλά στοιχεία, αλλά και από το γεγονός ότι ο πρόεδρος του εξακολουθούσε να πουλά οικοπέδα για πολλά χρόνια μετά τη διάλυσή του. Οι περισσότεροι⁷² οικοδομικοί συνεταιρισμοί λειτουργούν έτσι ως οικοπεδικές επιχειρήσεις, οι οποίες μάλιστα απολαμβάνουν ένα είδος ασυλίας από το κράτος, που τους ενισχύει με διάφορους τρόπους και ανέχεται τη συστηματική καταπάτηση της συνεταιριστικής και άλλων νομοθεσιών.

Το πρώτο στοιχείο που αναδεικνύεται από το λόγο των οικοδομικών συνεταιρισμών και των μελών τους είναι η τεράστια συμβολική αξία της ιδιοκτησίας της κατοικίας και της κατοχής ακίνητης περιουσίας. Το ιδανικό της ιδιοκτησίας της οικογενειακής κατοικίας φαίνεται ότι κυριαρχεί από παλιά στον ελληνικό αστικό χώρο και στην περίοδο αυτή κατέχει μια κεντρική θέση στα όνειρα και τις προσπάθειες χιλιάδων ανθρώπων⁷³. Ο στόχος της απόκτησης ενός οικοπέδου και της οικοδόμησης μιας κατοικίας είναι εφικτός ακόμα και για νοικοκυριά με μέτρια μέσα. Κάνοντας σκληρές οικονομίες και συγκεντρώνοντας κάθε δυνατό πόρο, πολλές φτωχές οικογένειες καταφέρνουν στην περίοδο αυτή να οικοδομήσουν (με αυτεπιστασία και πολύ συχνά τμηματικά) το δικό τους σπίτι. Γενικότερα τα ακίνητα συγκεντρώνουν τις οικονομίες πολλών νοικοκυριών από ένα ευρύτατο κοινωνικό φάσμα, που αποταμιεύουν σημαντικό μέρος του εισοδήματός τους και το διοχετεύουν στην οικοδόμηση κατοικιών και την απόκτηση οικοπέδων.

Η ιδιοκτησία της κατοικίας θεωρείται μερικές φορές προαπαιτούμενο του γάμου και σε όλες τις περιπτώσεις λογίζεται ως η πρώτη προτεραιότητα του νέου ζευγαριού. Το «νοίκι» αντιμετωπίζεται ιδιαίτερα αρνητικά και θεωρείται ότι παραβιάζει την αυτονομία της οικογένειας, εμποδίζει την οικονομική της πρόοδο και μειώνει την κοινωνική της θέση. Κάθε οικογένεια θεωρείται ότι πρέπει να έχει το δικό της σπίτι. Το σπίτι συνδέεται καταρχήν με την οικονομική ασφάλεια και θεωρείται ότι αποτελεί ένα περιουσιακό στοιχείο που διασφαλίζει την οικογένεια από πιθανές μελλοντικές δυσκολίες, ή ανακατατάξεις. Τα σπίτια αποτελούν ακόμα μία από τις κύριες μορφές της προίκας και είναι γενικότερα συνδεδεμένα με την

⁷² Τη μοναδική εξαίρεση από τους έξι συνεταιρισμούς που εξέτασα στο πλαίσιο αυτής της έρευνας αποτελεί ο συνεταιρισμός των Δικηγόρων Πειραιώς, ο οποίος συνίστατο σχεδόν αποκλειστικά από δικηγόρους και επεδίωκε πράγματι να δημιουργήσει ένα προαστιακό οικισμό για τα μέλη του.

⁷³ Για το ιδανικό της ιδιοκτησίας της οικογενειακής κατοικίας σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους βλ. About 1855: 160, Μπίρης 1966: 198, Λεοντίδου 1989: 92, Mc Neill 1978: 223, Οικονόμου 1988: 74, 102 και ιδίως Hirschon 1989: κεφ. 6 και 7.

κοινωνική και οικονομική εξασφάλιση των παιδιών, που αποτελεί στην περίοδο αυτή ένα από τα κύρια ενδιαφέροντα της οικογένειας. Η κατοικία είναι επιπλέον ένας από τους κύριους δείκτες της κοινωνικής θέσης και η ιδιοκτησία της μοιάζει να είναι το διαβατήριο για την ένταξη στην ευρύτερη μεσαία τάξη. Η επαύξηση της ακίνητης περιουσίας (σπίτια και οικόπεδα) εθεωρείτο, τέλος, η καλύτερη επένδυση των οικογενειακών οικονομιών, καθώς τα ακίνητα εθεωρείτο ότι δεν χάνουν ποτέ την αξία τους και μπορούν να αποφέρουν έσοδα μέσω της ενοικίασής τους. Οι ιδέες αυτές διαποτίζουν το δημόσιο λόγο των συνεταιρισμών, οι οποίοι εμφανίζουν συχνά τα μέλη τους να είναι έτοιμα, ή και να επείγονται να οικοδομήσουν την πρώτη τους κατοικία. Παρ' όλ' αυτά, όμως, όπως φαίνεται από πολλά στοιχεία, οι περισσότεροι αγοραστές δεν είχαν σκοπό να εγκατασταθούν άμεσα στη Βούλα (που εστερείτο υποδομών και εθεωρείτο μακρινή) και έβλεπαν τα οικόπεδα ως επένδυση.

Το μεγαλύτερο μέρος του δημόσιου λόγου των συνεταιρισμών παράγεται για τις ανάγκες της επικοινωνίας με το κράτος και τους υπόλοιπους δημόσιους φορείς, και αποσκοπεί στη θεμελίωση ενός δικαιώματος ευνοϊκής μεταχείρισης για την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος των μελών τους. Τόσο ο συνεταιρισμός των Καλυμνίων, όσο και ο συνεταιρισμός των στρατιωτικών προσπαθούν να θεμελιώσουν ένα δικαίωμα στη στέγαση ως ανταπόδοση για τις διώξεις και τις θυσίες, τις οποίες υποτίθεται ότι έχουν υποστεί τα μέλη τους εξαιτίας της εθνικής τους δράσης. Το επιχείρημα αυτό, που φέρνει στο νου αμέτρητες ανάλογες διεκδικήσεις από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι σήμερα⁷⁴, παίρνει μια ιδιαίτερη χροιά στις μετεμφυλιακές συνθήκες στις οποίες η κατανομή των κρατικών παροχών βασίστηκε στην κατηγοριοποίηση του πληθυσμού ανάμεσα σε «υγιώς σκεπτόμενους» «εθνικόφρονες», από την μια μεριά, και «εθνοπροδότες» ή «εθνικά ύποπτους» κομμουνιστές και «συνοδοιπόρους» από την άλλη. Ολοι σχεδόν οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί της περιόδου φροντίζουν να υπογραμμίσουν τον «εθνικό», «φιλήσυχο», «νομιμόφρονα» χαρακτήρα των μελών τους, ενώ ορισμένοι, όπως ο συνεταιρισμός των στρατιωτικών, προβάλλουν ιδιαίτερα την ιδιότητα και το ιδεολογικό στίγμα των μελών τους, προσπαθώντας σχεδόν να εκβιάσουν την κρατική εύνοια και αρωγή. Τα μέλη των συνεταιρισμών παρουσιάζονται επίσης συχνά να χαρακτηρίζονται από τις αρετές και να εμφορούνται από τις αξίες που προωθούνται από το καθεστώς (προσήλωση στην οικογένεια και τους

⁷⁴ Για παραδείγματα από τον 19ο αιώνα και τον μεσοπόλεμο βλ. Καραδήμου-Γερολύμπου 1985: 390, Καραδήμου-Γερολύμπου και Παπαμίχος 1988: 114-115, Κλήμης 1988: 128-129, Καυκούλα 1990: κεφ. 6, 7 και 8.

έμφυλους ρόλους, εργατικότητα, οικονομία, φιλοπρόοδος χαρακτήρας) και από την επιθυμία τους να συμβάλουν στους επίσημους κρατικούς στόχους της «Ανοικοδόμησης» και της «Ανάπτυξης». Σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιείται ακόμα ένας λόγος που θυμίζει τον λαϊκό πολιτισμό της εποχής και παρουσιάζει τα μέλη των συνεταιρισμών ως «φτωχούς», «άστεγους» και «αναξιοπαθούντες» εργαζόμενους, που βρίσκονται σε δυσχερή κατάσταση χωρίς δική τους υπαιτιότητα και πρόκειται, αν τους δοθεί η ευκαιρία, να προοδεύσουν και να οικοδομήσουν λειτουργικούς και νόμιμους οικισμούς.

Σε γενικές γραμμές, η προσπάθεια θεμελίωσης του δικαιώματος στην κατοικία γίνεται τόσο συχνά και από τόσες πολλές ομάδες που φαίνεται ότι η γη ή οι όροι της εκμετάλλευσής της είναι ένα κεντρικό αγαθό διαπραγματεύσεως ανάμεσα στις διάφορες ομάδες και την κρατική εξουσία. Η απόκτηση στέγης θεωρείται ατομική ευθύνη των πολιτών, αλλά ταυτόχρονα υπάρχει η αντίληψη ότι το κράτος πρέπει να συνδράμει τους πολίτες στην απόκτηση ενός αγαθού που έχει ιδιαίτερη συμβολική αξία και θεωρείται απαραίτητος όρος για τη σωστή οικογενειακή ζωή και την πλήρη κοινωνική ένταξη. Οι πολίτες παρουσιάζονται έτοιμοι να αναλάβουν το έργο της οικοδόμησης και ζητούν από το κράτος να διευκολύνει τη διαδικασία της απόκτησης ενός νόμιμου οικοπέδου για να στεγάσουν τις οικογένειές τους και να μπορέσουν να δημιουργήσουν ένα καλύτερο μέλλον για τους ίδιους και το κοινωνικό σύνολο γενικότερα.

Το τρίτο μέρος που συνεργάστηκε στην οργάνωση της οικοπεδοποίησης είναι το κρατικό σύστημα. Η αντίληψη του κράτους ως ενός ενοποιημένου, ορθολογικά οργανωμένου όλου, το οποίο έχει δική του βούληση και ομοιόμορφη επιρροή στο σύνολο της επικράτειάς του, έχει αμφισβητηθεί από πολλές απόψεις στις σύγχρονες κοινωνικές επιστήμες. Οι κριτικές αυτές έχουν οδηγήσει πολλούς ανθρωπολόγους στην αντίληψη ότι το κράτος δεν έχει τη σημασία και τη λειτουργικότητα που του αποδίδεται και αποτελεί ένα σχεδόν ακέφαλο, αντιφατικό και μη οριοθετημένο πεδίο λόγων, εξουσιών και τεχνικών⁷⁵. Οι προσεγγίσεις αυτές, όμως, όπως έδειξαν διάφορες κριτικές, υποτιμούν τη συγκέντρωση ποικίλων εξουσιών στο κράτος και τον κεντρικό ρόλο που διαδραματίζει το τελευταίο σε μια πληθώρα κοινωνικών καταστάσεων και πεδίων⁷⁶. Το κράτος πρέπει, έτσι, να προσεγγίζεται τόσο «από τα πάνω» (ως ένας κεντρικά οργανωμένος οργανισμός που εκπονεί και υλοποιεί με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία

⁷⁵ Βλ. Brown 1995, Hansen και Stepputat (επιμ.) 2001, Das και Poole (επιμ.) 2004, Sharma και Gupta (επιμ.) 2006.

⁷⁶ Βλ. Jessop 1990: 191, Hunt & Wickham 1994: 18, Steinmetz 1999: 11, Heyman και Smart 1999: 15.

ηγεμονικά σχέδια) όσο και «από τα μέσα» (ως ένας πολυδιάστατος και πολυδιασπασμένος οργανισμός, που στελεχώνεται από άτομα, τα οποία συνδιαμορφώνουν τις λειτουργίες και την εικόνα του).

Το ελληνικό κράτος της περιόδου αποτελεί γέννημα του εμφυλίου και της νέας τάξης που επικράτησε στη χώρα μετά τη λήξη του⁷⁷. Στην περίοδο αυτή εγκαθιδρύθηκε μια καινούργια εξουσιαστική δομή, συγκροτήθηκε σε νέες βάσεις το κράτος και διαμορφώθηκε μια μακρόπνοη κρατική στρατηγική που αποσκοπούσε στον οργανωμένο και συνολικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Ο άμεσος στόχος της στρατηγικής αυτής ήταν η παγίωση του καθεστώτος που είχε απειληθεί στην προηγούμενη δεκαετία. Το κράτος εκδίπλωσε μια τεράστια επιχείρηση προπαγάνδας, καταπίεσης και επιλεκτικών παροχών που στόχευε: α) στη φυσική και ιδεολογική συντριβή της εξέγερσης, και β) στη σταθεροποίηση της ιδεολογικής συμμαχίας με τις ομάδες και τα στρώματα που είχαν συνταχθεί μαζί του στον εμφύλιο. Τα επιλεκτικά μέτρα έγινε από την αρχή κατανοητό ότι χρειάζεται να συμπληρωθούν και σε μακροχρόνια βάση να αντικατασταθούν από μέτρα γενικής οικονομικής πολιτικής, που επηρεάζουν ολόκληρο τον πληθυσμό και μπορούν μακροπρόθεσα να ενσωματώσουν τις τάξεις και τα στρώματα που συντάχθηκαν με τους ηττημένους του εμφυλίου. Έτσι, παράλληλα με τα επιλεκτικά μέτρα, το κράτος άρχισε από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 να καταβάλλει συστηματικές προσπάθειες για την ανάπτυξη της οικονομίας, οι οποίες σταδιακά έφεραν σημαντικά αποτελέσματα και άσκησαν μεγάλη πολιτική και πολιτισμική επιρροή.

Η παραγωγή του αστικού χώρου θεωρήθηκε στρατηγικός τομέας για την ανάπτυξη της οικονομίας και την εξασφάλιση της συναίνεσης και ασκήθηκε μια σταθερή και πολύπλευρη πολιτική ενίσχυσης της οικοδομικής δραστηριότητας και της αστικής επέκτασης⁷⁸. Ο κατασκευαστικός κλάδος αποτέλεσε τη ραχοκοκαλιά της ελληνικής οικονομικής ανάπτυξης και την σημαντικότερη αιτία των υψηλών αποδόσεων της ελληνικής οικονομίας στην περίοδο που εξετάζουμε⁷⁹. Η οικοδόμηση κατοικιών υπήρξε σχεδόν αποκλειστικά έργο του ιδιωτικού τομέα και μάλιστα του μικρού ιδιωτικού κεφαλαίου. Ο μεταπολεμικός οικοδομικός οργανισμός βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στις ιδιωτικές αποταμιεύσεις των ευρύτερων μεσοστρωμάτων

⁷⁷ Για το κράτος και την πολιτική ιστορία της μετεμφυλιακής περιόδου βλ. Λιναρδάτος (1977, 1978, 1979, 1986, 1987), Ιατρίδης (επιμ.) 1984, Χαραλάμπης 1985, Τσουκαλάς 1987, Γιαννουλόπουλος 1992, Νικολακόπουλος, Ρήγος και Ψαλλίδα (επιμ.) 2002.

⁷⁸ Για την πολεοδομική πολιτική στη μεταπολεμική περίοδο βλ. Οικονόμου 1988, Γετίμης 1989, Φωτίου 1989, Φιλιππίδης 1990, Δελαδέτσιμας 1994.

⁷⁹ Βλ. Γιαννίτσης 1983: 17-18, Οικονόμου 1988: 67-86, Σταθάκης 2002.

και στις έμμεσες αλλά σημαντικές κρατικές διευκολύνσεις, και είχε ως αποτέλεσμα την ευρύτατη διάχυση της ιδιοκτησίας της κατοικίας⁸⁰.

Η τεράστια ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας έχει σχολιαστεί με πολλούς τρόπους, τους οποίους δεν μπορώ να αναπτύξω εδώ, όπου θα περιοριστώ στην επισήμανση ότι το φαινόμενο δεν είναι τόσο εξαιρετικό όσο πίστευαν κάποτε και ότι η ομολογουμένως εντυπωσιακή, με διεθνή κριτήρια, ανάπτυξη του κλάδου θα πρέπει να αποδοθεί στην κρατική πολιτική σε συνδυασμό με μια σειρά από ιδιαίτερα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας (ραγδαία εσωτερική μετανάστευση, χαμηλό κόστος κατασκευής, υψηλή ροπή για αποταμίευση, μεγάλη έμφαση στην αξία της ιδιόκτητης κατοικίας)⁸¹. Κατ' αυτό τον τρόπο διαμορφώθηκε ένα αναπτυξιακό πρότυπο με μεγάλη διάρκεια στο χρόνο, που βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην παραγωγή του χώρου, η οποία φαίνεται ότι παίζει στην ελληνική περίπτωση έναν ακόμα πιο κεντρικό οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό ρόλο από αυτόν που της αποδίδουν οι έως πρόσφατα θεωρούμενοι ως υπερβολικοί ισχυρισμοί του Λεφέβρ⁸².

Το κράτος συνέβαλε με πολλούς τρόπους στη γιγάντωση της διαδικασίας της αστικής ανάπτυξης. Το κύριο και σταθερό χαρακτηριστικό της πολεοδομικής πολιτικής της περιόδου είναι η πολλαπλή ενίσχυση της οικοδόμησης και ιδίως της μικροοικοδόμησης. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκαν ποικίλα μέσα που περιελάμβαναν ένα πλέγμα φορολογικών, πιστωτικών και άλλων ρυθμίσεων (που δημιούργησαν μια προστατευμένη αγορά για τα μεσαία στρώματα) και διαφόρων ειδών παραχωρήσεις προς την έγγεια ιδιοκτησία (εντατικοποίηση των όρων εκμετάλλευσης του αστικού εδάφους, ανοχή/διευκόλυνση της οικοπεδοποίησης της περιαστικής γης και διαρκής επέκταση του σχεδίου πόλης).

Η πολιτική γης υπήρξε μία από τις κυριότερες συνιστώσες της πολιτικής για την ενίσχυση της οικοδόμησης. Το κράτος συνέβαλε με πολλούς τρόπους στην τεράστια διεύρυνση του αποθέματος οικοδομίσιμου εδάφους που παρατηρείται στην περίοδο αυτή. Οι δύο κύριες πηγές παραγωγής οικοπέδων στην μεταπολεμική περίοδο ήταν η κατάτμηση

⁸⁰ Βλ. Οικονόμου 1988: 59, 60, 75.

⁸¹ Εμμανουήλ 1980, Φιλιππίδης 1990: 39, Σταθάκης 2002.

⁸² Ο Λεφέβρ, ο οποίος είχε κατηγορηθεί για την προτεραιότητα που έδινε στις χωρικές σχέσεις και την κατανάλωση και για υποτίμηση των σχέσεων παραγωγής και της βιομηχανίας (Soja 1989: 41, 76), είχε υποστηρίξει ότι, στις αναπτυγμένες ιδιαίτερα καπιταλιστικές οικονομίες, ο τομέας της παραγωγής του χώρου έπαιζε όχι μόνο ρυθμιστικό, αλλά και ηγετικό ρόλο (Lefebvre 1991: 334).

αγροτεμαχίων, ή άλλων εκτός σχεδίου εκτάσεων, από τους ιδιοκτήτες με βάση κάποιο ιδιωτικό σχέδιο, και οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί⁸³. Η πρώτη πρακτική (με βάση την οποία οικοπεδοποιήθηκαν οι ατομικοί κλήροι του παραδείγματός μας) ήταν τυπικά παράνομη με βάση τον πολεοδομικό νόμο (ο οποίος έθετε διάφορους περιορισμούς στις καταταμήσεις για να εμποδίσει την αυθαίρετη οικοπεδοποίηση), αλλά οι χιλιάδες τυπικά παράνομες αγοραπωλησίες νομιμοποιούνταν εμμέσως και αμέσως από το κρατικό σύστημα. Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί από την άλλη μεριά οφείλουν την ανάπτυξή τους στην οικονομική τους λειτουργικότητα (που εξασφάλιζε το σύστημα των δόσεων⁸⁴), αλλά και στη στενή τους συνάφεια με το κράτος. Το κράτος παίζει σημαντικό ρόλο στην πορεία των περισσότερων από τους συνεταιρισμούς που ενεργοποιήθηκαν σε αυτή την περίοδο, μέσα από ενεργητικές παρεμβάσεις στην αγορά γης και μέσα από την απουσία ελέγχων, που επέτρεψε σε πολλούς συνεταιρισμούς να ιδιοποιηθούν δωρεάν σημαντικούς κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς πόρους⁸⁵.

Η εκτεταμένη και ασυντόνιστη ανάπτυξη της αγοράς γης οφείλεται στην έλλειψη κεντρικού σχεδιασμού και στην κρατική ανοχή ή και διευκόλυνση της γενικής και επιλεκτικής παραβίασης των υφιστάμενων κανόνων και περιορισμών. Οι κρατικοί εκπρόσωποι εμφανίζονται υπέρμαχοι της ανάγκης του σχεδιασμού και της προστασίας του περιβάλλοντος και δηλώνουν προσηλωμένοι στην προώθηση και υλοποίησή του⁸⁶. Παρότι, όμως, στο διάστημα αυτό εκπονούνται περισσότερα από 60 ρυθμιστικά σχέδια – των οποίων επίκειται πάντοτε η επίσημη κρατική υιοθέτηση – κανένα από αυτά δεν εφαρμόζεται, ενώ το κράτος υπονομεύει ουσιαστικά με την πολιτική γης που ακολουθεί τη δυνατότητα εφαρμογής οποιουδήποτε σχεδίου.

Το κράτος πραγματοποίησε παράλληλα ένα τεράτιο πρόγραμμα δημοσίων έργων (αυτοκινητόδρομοι, αστικές υποδομές, μεμονωμένες πολεοδομικές παρεμβάσεις, τουριστικά έργα) που έφεραν επαναστατικές

⁸³ Βλ. Γετίμης 1989: 36-61, Φιλιππίδης 1990: 195-201.

⁸⁴ Βλ. Φιλιππίδης 1990: 197.

⁸⁵ Η στενή εξάρτηση των οικοδομικών συνεταιρισμών από το κράτος φαίνεται καθαρά στο παράδειγμά μας, επισημαίνεται από ένα μέρος της βιβλιογραφίας (Γετίμης 1989: 57, Φιλιππίδης 1990: 196, Ρόκος 1994: 538, Μαρμαράς και Τσιλένης 1994: 614), και αποτυπώνεται στην σχετική νομοθεσία, η οποία, όπως σχολιάζουν οι κύριοι μελετητές της, χαρακτηρίζεται από αποσπασματικές διατάξεις και νομοθετήματα που έχουν ως στόχο την προνομιακή διευκόλυνση διαφόρων ομάδων στην απόκτηση ιδιόκτητου οικοπέδου ή κατοικίας (Πάνου και Κλήμης 1970: 95).

⁸⁶ Για τους κρατικούς πολεοδομικούς λόγους στη μεταπολεμική περίοδο βλ. Φιλιππίδης 1990, Δελαδέτσιμας 1994 και Οικονόμου υπό δημοσίευση· βλ. επίσης σημ. 30.

αλλαγές στη γεωγραφία της πρωτεύουσας και αποτέλεσαν την προϋπόθεση και, ως ένα βαθμό, τον οδηγό της αστικής επέκτασης. Το πρόγραμμα των δημοσίων έργων μπορεί να θεωρηθεί μια έμμεση μορφή πολεοδομικής, που συμπληρώνει τη «ρυθμιστική απουσία»⁸⁷ του σχεδιασμού και δημιουργεί ευκαιρίες και δυνατότητες για την εκτατική ανάπτυξη της πόλης⁸⁸. Τα δημόσια έργα καταλαμβάνουν μια κεντρική θέση στο λόγο της κυβέρνησης και γίνονται κεντρικά σύμβολα της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού που επαγγέλεται. Η χωρική ανάπτυξη θεωρείται εξ ορισμού καλή και πέρα από ορισμένες σπάνιες και μάλλον γενικόλογες διαβεβαιώσεις (που πληθαίνουν ίσως μαζί με τις κριτικές στη δεκαετία του 1960) δεν φαίνεται να υπάρχει προβληματισμός για το είδος, ή τις συνέπειές της. Οι χωρικές μεταφορές αφθονούν στον κυβερνητικό λόγο και ιδίως εκείνες που συνδέονται με την οικοδόμηση, η οποία αποτελεί ένα από τα πιο ισχυρά συνώνυμα της ανάπτυξης. Η επίλυση του «στεγαστικού προβλήματος» θεωρείται η κύρια κοινωνική και πολιτική προτεραιότητα, ενώ οι «υπερβολικές» ευαισθησίες για τις συνέπειες των έργων στο περιβάλλον και το τοπίο παρουσιάζονται ως «αρρωστημένος ρομαντισμός» μιας μικρής μερίδας μη «υγιώς και ανεπηρέαστως σκεπτομένων» πολιτών⁸⁹. Στο πλαίσιο λοιπόν των δημοσίων έργων αναπτύσσεται ένας λόγος που δεν αναφέρεται συχνά, ή ευθέως σε ζητήματα οικοδόμησης και αστικού σχεδιασμού, αλλά μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται πιο κοντά στην πολεοδομική πράξη της περιόδου

Θα κλείσω το τμήμα αυτό με ορισμένες παρατηρήσεις που εστιάζουν στην συγκεκριμένη και ανθρώπινη παρουσία του κράτους στην οικοπεδοποίηση της Βούλας και προσπαθούν να ρίξουν λίγο φως στην οργάνωση και τον πολιτισμό των υπηρεσιών που ενεπλάκησαν. Ένα πρώτο ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί αφορά στην ενότητα και το συντονισμό της κρατικής παρέμβασης στην οικοπεδοποίηση της Βούλας. Σε ένα πρώτο επίπεδο, τα υπάρχοντα στοιχεία μπορεί να θεωρηθεί ότι υποστηρίζουν την εικόνα ενός πολυδαίδαλου και κακά ενορχηστρωμένου κρατικού

⁸⁷ Η έκφραση ανήκει στο Χαραλάμπη (1989: 191)

⁸⁸ Για την σημασία των δημοσίων έργων στην μεταπολεμική αστική ανάπτυξη βλ. Φιλιππίδης 1990: 157, Σαρηγιάννης 2000: 171. Για τα δημόσια έργα ως μια μορφή πολεοδομικής παρέμβασης βλ. Rabinow 1989: 252, Hall 1996: 273 κ.ε., Dear 1996: 83, 94. Για την πολιτική και πολιτισμική σημασία των δρόμων και των άλλων δημοσίων έργων βλ. Krohn-Hansen 2005: 111 και Harvey 2005: 131.

⁸⁹ Βλ. τον κυβερνητικό λόγο της πρώτης Καραμανλικής οκταετίας (Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, τόμοι 1-3) και τον κρατικό λόγο που καταγράφεται στα περιοδικά *Τεχνικά Χρονικά* και *Αρχιτεκτονική* της ίδιας περιόδου. Τα παραθέματα προέρχονται από τις δηλώσεις του Υπουργού Δημοσίων Έργων Σ. Γκίκα τον Απρίλιο του 1961 (περ. *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 199-200, σ. 51-53).

συστήματος. Διάφορες κρατικές υπηρεσίες εμπλέκονται ή έχουν αρμοδιότητα στη διαδικασία (η Διεύθυνση Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας, που είχε την ευθύνη των προσφυγικών αγροτικών συνεταιρισμών, η Διεύθυνση Δασών του ιδίου Υπουργείου, που ήταν αρμόδια για την δασική προστασία, διάφορες υπηρεσίες του Υπουργείου Δημοσίων Έργων, που ήταν αρμόδιες για τον πολεοδομικό σχεδιασμό, και διάφορα άλλα Υπουργεία που είχαν την εποπτεία των οικοδομικών συνεταιρισμών) και η γενική εντύπωση η οποία προκύπτει είναι ότι οι υπηρεσίες αυτές λειτουργούν η μία ανεξάρτητα από την άλλη και σε ορισμένες περιπτώσεις ανταγωνίζονται για τη διεύρυνση του ρόλου και της επιρροής τους. Η οικοπεδοποίηση και γενικότερα η αστικοποίηση της Βούλας μπορεί να θεωρηθεί ως μια περίπτωση στην οποία το Υπουργείο Γεωργίας υποκαθιστά ουσιαστικά το Υπουργείο Δημοσίων Έργων και καθορίζει όχι μόνο την επέκταση της πόλης, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και αυτή την ίδια τη μορφή της. Είναι για παράδειγμα χαρακτηριστικό ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, οι πολεοδόμοι του Υπουργείου Δημοσίων Έργων εξακολουθούσαν να προβλέπουν τη διατήρηση του δάσους της Βούλας, το οποίο είχε όμως ήδη οικοπεδοποιηθεί, σχεδιαστεί και καταστεί νομίμως οικοδομίσιο από το Υπουργείο Γεωργίας⁹⁰.

Παρ' ολ' αυτά, πιστεύω ότι το κρατικό σύστημα δεν πρέπει να θεωρηθεί τελείως διασπασμένο και ασυντόνιστο. Το Υπουργείο Γεωργίας φαίνεται ότι αποτελούσε στην περίοδο αυτή τον κυριότερο φορέα για την άσκηση της πολιτικής γης⁹¹ και η παρέμβασή του στη Βούλα είναι πλήρως ευθυγραμμισμένη με τη γενική του πολιτική και τις ευρύτερες κυβερνητικές επιδιώξεις και κατευθύνσεις. Η οικοπεδοποίηση του δάσους της Βούλας δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση στην πολεοδομία της εποχής, ενώ οι πιθανές αντιρρήσεις ορισμένων υπαλλήλων του Υπουργείου Δημοσίων Έργων δεν μπορούν να θεωρηθούν ως ένδειξη ενδοκρατικών αντιθέσεων. Τέτοιες αντιρρήσεις θα εκφραστούν και αργότερα για άλλα ζητήματα, αλλά δεν θα έχουν επίδραση στη πράξη, καθώς φαίνεται ότι υπάρχει μια κατανομή της εξουσίας στο εσωτερικό της δημόσιας διοίκησης, η οποία ευνοεί τα πρόσωπα και τις υπηρεσίες που προωθούν τις αναπτυξιακές πολιτικές που επισημάναμε.

Ενα δεύτερο ερώτημα αφορά στο ρόλο των γραφειοκρατών στην οργάνωση της οικοπεδοποίησης. Αυτό που παρατηρούμε είναι η δημιουργία μιας στενής σχέσης ανάμεσα στους ιθύνοντες του ΣΑΑΚ και σε μια οιονεί ομάδα γραφειοκρατών από τη Διεύθυνση Εποικισμού του

⁹⁰ Βλ. Οικονόμου υπό δημοσίευση.

⁹¹ Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις του Φιλιππίδη (1990: 198).

Υπουργείου Γεωργίας. Διάφορα στοιχεία δείχνουν τις βαθιές και μακροχρόνιες σχέσεις ανάμεσα στην ηγεσία του ΣΑΑΚ και ορισμένους υπαλλήλους, την ευρύτερη επιρροή του ΣΑΑΚ σε όλα τα τμήματα της Διεύθυνσης και ίσως και άλλων υπηρεσιών του Υπουργείου, και την ικανότητά του να αποσπά αποφάσεις που ξεπερνούν και αυτά ακόμα τα συνήθη όρια και πρακτικές. Πόσο αυτόνομη μπορεί όμως να θεωρηθεί αυτή η οιονεί ομάδα; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα δεν μπορεί να είναι μονοσήμαντη. Από τη μια μεριά, μπορεί να θεωρηθεί ότι λειτουργεί μέσα στα πλαίσια που έχει χαράξει η κρατική πολιτική και ο ρόλος της είναι απλά βοηθητικός και διεκπεραιωτικός. Οι γραφειοκράτες του Υπουργείου Γεωργίας λειτουργούν κυρίως διαμεσολαβητικά (ανάμεσα στους φίλους τους και τους πολιτικούς) και υποστηρικτικά (ρυθμίζοντας τις γραφειοκρατικές μεθοδεύσεις και διατυπώσεις και παραβλέποντας τις αντιφάσεις και παρατυπίες), και σπανιότερα, και σε μικρότερης σημασίας περιπτώσεις, φαίνεται να έχουν τη δικαιοδοσία να λάβουν ανεξάρτητες αποφάσεις. Αυτό δεν σημαίνει, όμως, ότι οι γραφειοκράτες δεν επηρέασαν την διαδικασία. Ο ρόλος τους σύμφωνα με τις αφηγήσεις υπήρξε αποφασιστικός σε κρίσιμα σημεία της διαδικασίας, ενώ γενικότερα η πρόθυμη συνεργασία τους (που πρέπει να αποδοθεί τόσο στον πολιτισμό τους όσο και στην επιτυχημένη διαντίδρασή τους με τους ενδιαφερόμενους) θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένας από τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ταχύτατη και ολοκληρωτική οικοπεδοποίηση της κοινόχρηστης έκτασης.

Συμπέρασμα

Το εθνογραφικό παράδειγμα που εξετάστηκε επιβεβαιώνει την τεράστια σημασία που έχει αποδοθεί από ένα μέρος της σύγχρονης αστικής και πολιτικής ανθρωπολογίας στην παραγωγή του αστικού χώρου και υπογραμμίζει το ρόλο της στην άσκηση της διακυβέρνησης και τη διαπραγμάτευση του πολιτισμού. Η οικοπεδοποίηση της Βούλας επιβεβαιώνει, επίσης, ένα μέρος των ελληνικών κοινωνικών επιστημών, που έχουν επισημάνει τον τεράστιο ρόλο που έπαιξε η παραγωγή του αστικού χώρου στη διαμόρφωση της κοινωνικής συνείδησης στην μεταπολεμική Ελλάδα⁹² και φωτίζει ορισμένες όψεις της που έχουν λιγότερο ή και καθόλου μελετηθεί.

Το παραδειγμά μας αναδεικνύει καταρχήν την κρατική στρατηγική. Το κράτος χρησιμοποιεί την παραγωγή του χώρου για να δημιουργήσει

⁹² Βλ. Μαλούτας και Οικονόμου 1988, Χαραλάμπης 1989: 84, 188, Κύρτσης 1994.

υποκείμενα και πληθυσμούς, οι οποίοι μέσα από την απόλαυση γενικών και ιδιαίτερων δικαιωμάτων στην απόκτηση αστικής γης καθίστανται πιο υπάκουοι, αναγνωρίσιμοι και διαχειρίσιμοι. Παράλληλα φωτίζει τις οργανώσεις, τις διαδικασίες και τις αντιλήψεις μέσα από τις οποίες τέθηκαν υπό διαπραγμάτευση βασικοί πόροι και σχέσεις και αποκαλύπτει (α) τη συστηματική, δια πράξεως και δια παραλείψεως, παραβίαση της νομιμότητας από το ίδιο το κράτος, και το σύνθετο πλέγμα γενικών ρυθμίσεων, επιλεκτικών διατάξεων, παράνομων πρακτικών, και νομιμοποιήσεων μέσα από το οποίο παράχθηκε ο χώρος και (β) την ευρεία συμμετοχή και συμβολή των πολιτών στην παραγωγή του χώρου. Το παράδειγμά μας αναδεικνύει, τέλος, ορισμένες σημαντικές ιδεολογικές όψεις της αστικοποίησης και των ηγεμονικών λόγων και ιδίως: (i) την αξία της ιδιόκτητης κατοικίας, (ii) την ιδέα ότι η κατοχή αστικής γης αποτελεί κοινωνικό δικαίωμα, και την αντίληψη ότι η δημόσια γη αποτελεί πεδίο ληλασίας και πλουτισμού για τους ικανούς και τους επιτήδειους, και (iii) την ταύτιση ανάπτυξης και οικοδόμησης και την έλλειψη προβληματισμού για τις συνέπειες στο φυσικό περιβάλλον και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του αστικού χώρου.

Το πολεοδομικό σύστημα που περιγράψαμε έχει πολλές ομοιότητες με τον τρόπο που μοιράστηκε η αγροτική γη στο 19ο αιώνα⁹³. Οι λεγόμενες εθνικές γαίες – οι γαίες δηλαδή που κατέστησαν ιδιοκτησία του κράτους μετά την επανάσταση – στη συνέχεια περιήλθαν σταδιακά στην ιδιοκτησία μικροκαλλιεργητών, μέσα από το συνδυασμό ενός άτυπου συστήματος καταπατήσεων, παραχωρήσεων και νομιμοποιήσεων και γενικών νομοθετικών ρυθμίσεων (όπως η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871). Οι συνέχειες του συστήματος αυτού με τις πολεοδομικές ιδέες και πρακτικές του παραδείγματός μας είναι σημαντικές και ενδιαφέρουσες. Και στις δύο περιπτώσεις α) η γη χρησιμοποιείται στρατηγικά για την εξασφάλιση της συναίνεσης, β) ένα μεγάλο μέρος της διανομής γίνεται μέσα από ένα άτυπο σύστημα επιλεκτικών ρυθμίσεων και παράνομων πρακτικών και γ) η αντίληψη ότι η μικροϊδιοκτησία της γης είναι κοινωνικό δικαίωμα είναι πλατιά διαδεδομένη.

Οι ομοιότητες αυτές δείχνουν ότι οι πρακτικές και οι αντιλήψεις που περιγράψαμε δεν αποτελούν απλώς σύμπτωμα των ιδιαίτερων μετεμφυλιακών συνθηκών, αλλά είναι ταυτόχρονα εκφράσεις βαθύτερων συνεχειών στην πολιτική και χωρική ιδεολογία και τις στρατηγικές του κράτους. Από τη σκοπιά αυτή, η αντίληψη ότι η μικροϊδιοκτησία στη γη είναι κοινωνικό δικαίωμα προβάλλει ως ένα στοιχείο που συνδέεται με την

⁹³ Βλ. Πετμεζάς 1991, Δερτιλής 2005: 159, 698.

αγωνιστική και μικροαστική συγκρότηση της ελληνικής κοινωνίας⁹⁴ και θα πρέπει να θεωρηθεί ως έκφραση μιας ατομικιστικής, αλλά ταυτόχρονα εξισωτικής ιδεολογίας, που δίνει έμφαση στην αξία της ατομικής ιδιοκτησίας της γης, αναγνωρίζοντας παράλληλα το δικαίωμα όλων στη στοιχειώδη απόλαυσή της. Από την άποψη αυτή, επίσης, οι πολιτικές πρακτικές και αντιλήψεις που περιγράψαμε προβάλλουν ως μια ιδιαίτερη πολιτική τεχνολογία με βαθιές ιστορικές ρίζες, που μπορούμε να περιγράψουμε ως ένα ιδιότυπο συνδυασμό κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και άτυπων δικτύων υποστήριξης μέσα σε συνθήκες ισχυρού εξισωτισμού, αλλά και γενικευμένης καχυποψίας απέναντι στο κράτος⁹⁵.

Το παράδειγμά μας όμως έχει ενδιαφέρουσες ομοιότητες και με μία άλλη ίσως μη αναμενόμενη περίπτωση αστικής ανάπτυξης, όπως είναι αυτή των ΗΠΑ και ιδίως της περιοχής του Λος Αντζελες⁹⁶. Οι ομοιότητες είναι αρκετά εντυπωσιακές και μπορεί να οφείλονται σε άμεση επιρροή, αλλά και σε βαθύτερες ομοιότητες στις ιστορικές περιστάσεις και την ιδεολογία. Αν συγκρίνει κανείς το πρότυπο της αστικής ανάπτυξης στην Αθήνα και το Λος Αντζελες δεν μπορεί παρά να παρατηρήσει ότι και στις δύο περιπτώσεις, και αντίθετα απ' ό,τι γινόταν την ίδια εποχή σε πολλές Ευρωπαϊκές χώρες: α) η οικοδομική δραστηριότητα κατέχει κεντρική θέση στην οικονομία, β) η αστική ανάπτυξη είναι ασχεδιάστη και καθοδηγείται από την ιδιωτική πρωτοβουλία, γ) υπάρχει τεράστια ανάπτυξη της κερδοσκοπικής οικοπεδοποίησης και υψηλοί ρυθμοί επέκτασης της πόλης, που ξεπερνούν πάντα τις οικιστικές ανάγκες, δ) πραγματοποιούνται μεγάλα δημοσία έργα και ιδίως αυτοκινητόδρομοι και πριμοδοτείται το ιδιωτικό αυτοκίνητο, και ε) παρατηρούνται υψηλά ποσοστά ιδιοκτησίας της οικογενειακής κατοικίας.

Υπάρχουν επίσης σημαντικές ιδεολογικές ομοιότητες που περιλαμβάνουν την τεράστια έμφαση στην οικιστική ανάπτυξη, την ταύτιση ανάπτυξης και οικοδόμησης, την αδιαφορία για το φυσικό περιβάλλον και τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα του αστικού χώρου, και την έμφαση στην ιδιοκτησία της κατοικίας. Η τελευταία δεν αξιολογείται με τον ίδιο τρόπο σε όλες τις κοινωνίες. Έχει υποστηριχθεί, και φαίνεται σε μεγάλο βαθμό να ισχύει, ότι η συμβολική αξία της ιδιόκτητης κατοικίας είναι τόσο μεγαλύτερη όσο πιο ολοκληρωμένη είναι η κυριαρχία των δομών και του πολιτισμού του καπιταλισμού⁹⁷. Παρ' όλα αυτά, παρατηρούνται και πάλι

⁹⁴ Βλ. Τσουκαλάς 1985, Δερτιλής 2005, Κοταρίδης 1993.

⁹⁵ Δερτιλής 2005: 163.

⁹⁶ Για τα πρότυπα αστικής ανάπτυξης, τις χωρικές αντιλήψεις και την πολιτική του αστικού σχεδιασμού στην ευρύτερη περιοχή του Λος Αντζελες βλ. Davis 1996, Dear 1996, Soja 2000.

⁹⁷ Βλ. Duncan 1981, 1989.

διαφορές ανάμεσα σε κοινωνίες με παρόμοιο επίπεδο καπιταλιστικής ολόκληρωσης, που μπορούν να αποδοθούν στις ιδιαιτερότητες και τον πολιτισμό κάθε ξεχωριστής περίπτωσης. Έτσι, στη μεταπολεμική περίοδο μπορούν να παρατηρηθούν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις ΗΠΑ, από τη μια μεριά, στις οποίες η ιδιοκτησία της κατοικίας έχει μεγάλη συμβολική, οικονομική και κοινωνική αξία, και σε ορισμένες Ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Αγγλία και η Σουηδία, από την άλλη, στις οποίες ο έλεγχος της αστικής ανάπτυξης και η υλοποίηση προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας εξασφάλιζαν την στέγαση κάτω από διάφορες νομικές μορφές, και περιόρισαν την κοινωνική ανασφάλεια και την αξία της ιδιόκτητης κατοικίας⁹⁸.

Η ελληνική περίπτωση μοιάζει ασφαλώς με την αμερικανική και το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να σκεφτούμε με νέους τρόπους την ελληνική αστική ανάπτυξη και τον πολιτισμό. Οι ελληνικές πολεοδομικές πρακτικές προβάλλουν μέσα από αυτή τη σύγκριση ως μια σύγχρονη κρατική τεχνολογία οικονομικής ανάπτυξης, διακυβέρνησης και ηγεμονίας, που έχει ένα παροντικό, περιβαλλοντοκτόνο και χωροβόρο χαρακτήρα, ενώ η υψηλή συμβολική αξία της ιδιόκτητης κατοικίας, σε συνδυασμό βέβαια με την αντίληψη του κοινωνικού δικαιώματος σε αυτήν, δείχνει τόσο τα ατομικιστικά όσο και τα εξισωτικά στοιχεία της κοινωνικής ιδεολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

About, E., 1855 (ελληνική μετάφραση χ.χ.), *Η Ελλάδα του Οθωνος. "Η Σύγχρονη Ελλάδα 1854"*, Αθήνα: Εκδόσεις Τολίδη.

⁹⁸ Βλ. Agnew 1981.

Agnew, J.A., 1981, “Homeownership and the capitalist social order”, στο M. Dear και A. J. Scott (επιμ.), *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London and New York: Methuen.

Aretxaga, B., 2003, “Maddening states”, στο *Annual Review of Anthropology*, τχ 32: 393-410.

Brown, W., 1995, “Finding the man in the state”, στο W. Brown, *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, Princeton N.J.: Princeton University Press, σ. 166-196.

Γετίμης, Π., 1989, *Οικιστική Πολιτική στην Ελλάδα. Τα Ορια της Μεταρρύθμισης*, Αθήνα: Οδυσσέας.

Γιαννίτσης, Τ., 1983, *Η Ελληνική Βιομηχανία. Ανάπτυξη και Κρίση*, Αθήνα: Εκδ. Gutenberg.

Γιανουλόπουλος, Γ. Ν., 1992, *Ο Μεταπολεμικός Κόσμος. Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία (1945-1963)*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση.

Das, V. και D. Poole (επιμ.), 2004, *Anthropology in the Margins of the State*, Santa Fe και Oxford: School of American Research Press.

Davis, M., 1996, “How Eden lost its garden: A political history of the Los Angeles landscape” στο A. J. Scott και E. W. Soja (επιμ.), *The City. Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press, σ. 160-185

Dear, M., 1996, “In the city, time becomec visible: intentionality and urbanism in Los Angeles, 1781-1991, στο A. J. Scott και E. W. Soja (επιμ.), *The City. Los Angeles and Urban Theory at the End of the Twentieth Century*, Berkeley και Los Angeles: University of California Press, σ. 76-105.

Duncan, J. S., 1981, “From container of women to status symbol: the impact of social struture on the meaning of the house”, στο J. S. Duncan (επιμ.) *Housing and Identity: Cross-cultural Perspectives*, London: Croom Helm, σ. 36-59.

Duncan, J. S., 1989, “Getting respect in the Kandyan highlands: the house, the community and the self in a third world society”, στο S. M. Low και E. Chambers (επιμ.) *Housing, Culture and Design. A Comparative Perspective*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, σ. 229-250.

Gilsenan, M., 1977, «Against patron-client relations», στο Gellner, E. και J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London: Duckworth, σ. 167-183.

Gledhill, J., 1994, *Power and its Disguises. Anthropological Perspectives on Politics*, London and Boulder Co.: Pluto Press.

Δελαδέτσιμας, Π., 1994, «Απόψεις, θεωρίες και πρακτικές σχεδιασμού του χώρου κατά την περίοδο της ανασυγκρότησης και τη δεκαετία του '50», στο συλλογικό τόμο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 561-571.

Δερτιλής, Γ. Β., 2005, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, Αθήνα: Εστία, δύο τόμοι.

Εμμανουήλ, Δ., 1980, «Οι επενδύσεις Κατοικίας στην Ελλάδα», στο *Οικονομία και Κοινωνία*, No 7, Ιούλιος 1980, σ. 28-35.

Hall, P., 1996, *Cities of Tomorrow*, Oxford: Blackwell Publ.

Hansen, T. B., και F. Stepputat, 2001, "Introduction: States of Imagination" στο Hansen, T. B., και F. Stepputat (επιμ.), *States of Imagination. Ethnographic Explorations of the Postcolonial State*, Durham και London: Duke University Press, σ. 1-38.

Harvey, P., 2005, "The materiality of state-effects: an ethnography of a road in the Peruvian Andes, στο Krohn-Hansen, C. και K. G. Nustad (επιμ.), *State Formation. Anthropological Perspectives*, London και Ann Arbor: Pluto Press, σ. 123-141.

Heyman J. McC. και A. Smart, 1999, "States and illegal practices: an overview", στο Heyman, J. McC. (επιμ.), 1999, *States and Illegal Practices*, Oxford και New York: Berg, σ. 1-24.

Hirschon, R., 1989, *Heirs of the Greek Catastrophe. The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford: Clarendon Press.

Hunt, A. και G. Wickham, 1994, *Foucault and Law. Towards a Sociology of Law as Governance*, London και Sterling, Virginia: Pluto Press.

Ιατρίδης, Γ., (επιμ.), 1984, *Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950. Ένα Έθνος σε Κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Jessop, B., 1990, *State Theory. Putting Capitalist States in their Place*, University Park Penn.: The Pennsylvania State University Press.

Καλαφάτης, Θ., 1990, «Οι θεωρητικές απαρχές και η πολιτική πράξη του Α. Παπαναστασίου για τους συνεταιρισμούς», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι Κοινωνικές, Οικονομικές και Πολιτικές Απόψεις του*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 227-233.

Καραβίδας, Κ. Δ., 1991, *Αγροτικά*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος.

Καραδήμου-Γερολύμπου Α., 1985, "Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης. Χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά την μετάβαση από την Οθωμανική στην Νεοελληνική πόλη" στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας: *Η Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Τόμος Β', σ. 381-395.

Καραδήμου-Γερολύμπου Α. & Ν. Παπαμίχος, 1988, "Ρύθμιση του Χώρου: Πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις" στο Μαυρογορδάτος, Γ & Χ Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, σσ. 113-133.

Καυκούλα, Κ., 1990, *Η Ιδέα της Κηπούπολης στην Ελληνική Πολεοδομία του Μεσοπολέμου*, Διδακτορική Διατριβή στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη: Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Αρχιτεκτόνων, Παράρτημα Αρ. 4 του ΙΒ Τόμου.

Κλήμης, Α., *Οι Συνεταιρισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδ. Ι. Πιτσιλός, 5 τόμοι, Α' τόμος: 1985, Β' τόμος: 1988, Γ' τόμος: 1991, Δ τόμος: 1996, Ε' τόμος: 1999.

Κοταρίδης, Ν., 1993, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα: Πλέθρον.

Κύρτσης, Α-Α., 1994, «Πολιτισμικές και ιδεολογικές εκφράσεις της μετεμφυλιοπολεμικής νεωτερικότητας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, Αθήνα, σ. 398-413.

King, A. D., 2004, *Spaces of Global Cultures. Architecture, Urbanism, Identity*, London και New York: Routledge.

Krohn-Hansen, C. και K. G. Nustad, 2005, "Introduction", στο Krohn-Hansen, C. και K. G. Nustad (επιμ.), *State Formation. Anthropological Perspectives*, London και Ann Arbor: Pluto Press, σ. 3-26.

Krohn-Hansen, C., 2005, «Negotiated dictatorship: the building of the Trujillo state in the Southwestern Dominican republic», στο Krohn-Hansen, C. και K. G. Nustad (επιμ.), *State Formation. Anthropological Perspectives*, London και Ann Arbor: Pluto Press, σ. 96-122.

Λεοντίδου, Λ., 1989, *Πόλεις της Σιωπής. Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

Λιναρδάτος Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τ. Α' 1977, Β' 1978, Γ' 1979, Δ' 1986, Ε' χ.χ., Αθήνα: Παπαζήσης.

Lawrence, D. και S. Low, 1990, "The built environment and spatial form", στο *Annual Review of Anthropology*, τ. 19: 453-505.

Lefebvre, H., 1991 (1974), *The Production of Space*, Oxford UK και Cambridge USA: Blackwell.

Loizos, P., 1977, «Politics and patronage in a Cypriot village, 1920-1970», στο Gellner, E. και J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London: Duckworth, σ. 115-135.

Low και Chambers (επιμ.), 1989, *Housing, Culture, and Design*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Low, S. και McDonogh, G., 2001, “Introduction to ‘Remapping the city: Place, order, and ideology’”, στο *American Anthropologist*, τ. 103, νο 1, σ. 5-6.

Μαλούτας, Θ. και Δ. Οικονόμου, 1988, «Εισαγωγή. Κράτος πρόνοιας: το ‘πρότυπο’ και η ελληνική εκδοχή του» στο Μαλούτας, Θ. και Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 13-55.

Μαρμαράς, Μ. και Σ. Τσιλένης, 1994, «Η μεταπολεμική πολιτική πολεοδομικών επεκτάσεων στην Αθήνα, ως αποτέλεσμα απουσίας αρχών σχεδιασμού και διαμόρφωσης του αστικού χώρου» στο συλλογικό τόμο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 599-618.

Μπίρης Κ., 1966, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον Αιώνα*, επανέκδοση 1995, Αθήνα: Μέλισσα.

McDonogh, G., 1997, “Citizenship, locality and resistance”, στο *City & Society Annual Review*, σ. 5-34.

McNeill, W. H., 1978, *The Metamorphosis of Greece since World War II*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

Mitchell, T., 1999, “Society, economy and the state effect” στο G. Steinmetz (επιμ.), *State/Culture: State-Formation after the Cultural Turn*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, σ. 76-97.

Moore, C. H., 1977, «Clientelist ideology and political change: fictitious networks in Egypt and Tunisia», στο Gellner, E. και J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London: Duckworth, σ. 255-273.

Νικολακόπουλος, Η., Α. Ρήγος και Γ. Ψαλλίδας (επιμ.), 2002, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Nasr, J. και M. Volait (επιμ.), 2003, *Urbanism: Imported or Exported? Native Aspirations and Foreign Plans*, Chichester: Wiley-Academic.

Nuijten, M., 2003, *Power, Community and the State. The Political Anthropology of Organization in Mexico*, London και Sterling: Pluto Press.

Οικονόμου, Δ., 1988, “Σύστημα γης και κατοικίας στη μεταπολεμική Ελλάδα”, στο Μαλούτας, Θ. και Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα Ανάπτυξης του Κράτους Πρόνοιας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας σ. 57-113.

Οικονόμου, Λ., 1999, *Η Γέννηση ενός Αθηναϊκού Προαστίου. Οψεις της Κοινωνικής και Πολεοδομικής Ιστορίας της Βούλας*, Βούλα, ιδιωτική έκδοση.

Οικονόμου, Λ., 2008, *Η Κοινωνική Παραγωγή του Αστικού Χώρου στη Μεταπολεμική Αθήνα. Η περίπτωση της Βούλας*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Oliver-Smith, A., 1986, *The Martyred City. Death and Rebirth in the Andes*, Prospect Heights Ill.: Waveland Press.

Πάνου, Δ. και Α. Κλήμης, 1970, *Στεγαστικοί – Οικοδομικοί Συνεταιρισμοί. Θεωρία – Εφαρμογή – Νομοθεσία – Νομολογία*, Αθήνα.

Πανταζόπουλος, Ν. Ι., 1990, “Τόπος και νόμος στη συλλογική συνείδηση των Ελλήνων. Το λαϊκό κοινοτικό δίκαιο και ο Κ. Δ. Καραβίδας” στο Κομνηνού Μ. & Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών*, Αθήνα: Εκδ. Παπαζήση, σ. 193-234.

Πετμεζάς, Σ., 1991, «Οι έγγειες σχέσεις, 1830-1880», στο Δερτιλής, Γ. Β. και Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα και Κομοτηνή: Εκδ. Σάκκουλα, σ. 91-108.

Πετμεζάς, Σ., 2002, «Αγροτική Οικονομία», στο Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β' τόμος, μέρος 1ο, σ. 189-249.

Peattie, L., 1985, *Planning: Rethinking Ciudad Guayana*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Ρόκος, Δ., 1994, «Η πολιτική γης της περιόδου 1945-1967. Κοινωνικοπολιτικά αίτια και ‘αναπτυξιακές’ και περιβαλλοντικές προεκβολές», στο συλλογικό τόμο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, *Η Ελληνική Κοινωνία κατά την Πρώτη Μεταπολεμική Περίοδο (1945-1967)*, 4ο Επιστημονικό Συνέδριο, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, σ. 534-560.

Rabinow, P., 1989, *French Modern. Norms and Forms of the Social Environment*, Chicago & London: University of Chicago Press.

Robbins, E., 1989, «Culture, policy and production: making low-cost housing in Sri-Lanka», στο Chambers, E. και S. Low (επιμ.), *Housing, Culture and Design. A Comparative Perspective*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, σ. 57-72.

Rotenberg, R. και G. McDonogh (επιμ.), 1993, *The Cultural Meaning of Urban Space*, Westport Conn. και London: Bergin & Garvey, σ. xi-xix.

Σακελλαρόπουλος, Θ., 1990, «Ο Α. Παπαναστασίου και το αγροτικό ζήτημα», στο *Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Οι Κοινωνικές, Οικονομικές και Πολιτικές Απόψεις του*. Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, σ. 203-232.

Σαρηγιάννης, Γ. Μ., 2000, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη – Πολεοδομία – Μεταφορές*, Αθήνα: Εκδ. Συμμετρία.

Σταθάκης, Γ., 2002, «Η απρόσμενη οικονομική ανάπτυξη στις δεκαετίες του '50 και του '60: Η Αθήνα ως αναπτυξιακό υπόδειγμα» στο συλλογικό τόμο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, *1949-1967 Η Εκρηκτική Εικοσαετία*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σ. 43-65.

Sharma, A. και A. Gupta, 2006, “Introduction: rethinking theories of the state in an age of globalization” στο Sharma A. και A. Gupta (επιμ.), *The Anthropology of the State. A Reader*, Malden και Oxford: Blackwell Publishing, σ. 1-41.

Soja, E. W., 1989, *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London και New York: Verso.

Soja, E. W., 2000, *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions*, Oxford: Blackwell Publishers.

Steinmetz, G., 1999, «Introduction: culture and the state», στο Steinmetz, G. (επιμ.), *State/Culture. State-formation After the Cultural Turn*, Ithaca και London: Cornell University Press, σ. 1-49.

Τσουκαλάς Κ., 1985 (1977), *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο Κοινωνικός Ρόλος των Εκπαιδευτικών Μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Τσουκαλάς, Κ., 1987, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Vasquez-Leon, M., 1999, «Neoliberalism, environmentalism, and scientific knowledge: redefining use rights in the Gulf of California fisheries», στο Heyman, J. McC. (επιμ.), 1999, *States and Illegal Practices*, Oxford και New York: Berg, σ. 233-260.

Φιλιππίδης Δ., 1990, *Για την Ελληνική Πόλη. Μεταπολεμική Πορεία και Μελλοντικές Προοπτικές*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Φιλιππίδης, Δ., 2006, *Προάστια και Εξοχές της Αθήνας του 1930*, Αθήνα: Ολκός.

Φωτίου, Θ., 1989, "Αρχιτεκτονικά πρότυπα στην σύγχρονη Αθήνα. Η περίπτωση της αστικής πολυκατοικίας. Η μορφολογία της πόλης", στο Μπυρζέλ Γ. (επιμ.), 1989, *Η Νεοελληνική Πόλη*, Αθήνα: Εξάντας, σ. 79-91.

Χαραλάμπης, Δ., 1985, Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η Δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα, Αθήνα: Εξάντας.

Χαραλάμπης, Δ., 1989, *Πελαταιακές Σχέσεις και Λαϊκισμός. Η Εξωθεσμική Συναίνεση στο Ελληνικό Πολιτικό Σύστημα*, Αθήνα: Εξάντας.

Χατζηιωσήφ, Χ., 2002, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο Χατζηιωσήφ, Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, Β' τόμος, μέρος 1ο, σ. 8-57.

